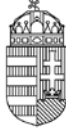

ZSIDÓSORS KÁRPÁTALJÁN: A DEPORTÁLÁSTÓL AZ INTERNÁLÁSIG

Kárpátaljai Magyar Könyvek
239.

Készült a Miniszterelnökség

támogatásával

Összeállította, az utószót és a jegyzeteket írta:

Dupka György

Zubánics László

Szerkesztőbizottság:

**Doma István, Dupka György (elnök), Fedinecz Csilla,
Fuchs Andrea, Huber Béla, Korszun Alekszij Mihajlovics,
Misjuk Mihajlo Dmitrovics, Vakiv Marietta, Zubánics László**

© Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai Közössége, 2014

© Intermix Kiadó, 2014

A borító archív felvételek felhasználásával készült.

Felelős kiadó: Dupka György

Szakmai lektor, szerkesztő: Zubánics László

Korrektor: Kövy Márta

Fedélterv, műszaki szerkesztő: Dupka Zsolt

Készült a Shark Kft.-ben

ISBN 978-963-9814-71-4

ISSN 1022-0283

MAGYAR ÉRTELMISSÉGIK KÁRPÁTALJAI KÖZÖSSÉGE
KÁRPÁTALJAI MAGYAR MŰVELŐDÉSI INTÉZET

ZSIDÓSORS KÁRPÁTALJÁN: A DEPORTÁLÁSTÓL AZ INTERNÁLÁSIG

*Magyar Holokauszt emlékévk 2014 Kárpátalján.
A kárpátaljai zsidóság gettóba zárásának
és deportálásának 70. évfordulója kapcsán tartott
beregzászi emlékkonferencia anyagai
(2014. április 24.)*

Szerkesztette:
Dupka György, PhD
Zubánics László

INTERMIX KIADÓ
Ungvár – Budapest
2014

Kárpátalja történelme zsidó szemmel:

Az alábbi anekdota remekül érzékelteti a XX. századi Kárpátalját, s azt a sorsot, mely e táj lakóinak megadatott:

Kohn bácsi az Osztrák-Magyar Monarchiában született, Csehszlovákiában tanult, Magyarországon nősült, a Szovjetunióban ment nyugdíjba, és most Ukrajnában él.

– Hát maga, Kohn bácsi, egy igazi bolygó zsidó! – mondják a szomszédjai.

– Dehogyan! – válaszolja Kohn. – Egész életemben ki sem mozdultam Munkácsról...

*(Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség.
A dualizmus korától napjainkig. 267. oldal)*

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ

Zubánics László: „*Soha nem feledem azoknak a gyermekeknek az arcocskáit, akiknek láttam a testét füstkarikákká foszlani a néma, azürkék ég alatt.*” 9

Huber Béla, a KMZSE elnöke:

A KMZSE tevékenysége és a holokauszt emlékhelyek ápolása Kárpátalján 15

Dupka György, PhD–Zubánics László (Ungvár-Beregszász):

A kárpátaljai zsidóság főbb életszakaszai és problémái 19

Doma István–Zubánics László (Beregszász):

A zsidóság múltja és jelene Kárpátalján 33

Vákiv Marietta (Ungvár):

A galíciai zsidók szerepe a magyarországi antiszemitzmusban 45

Dupka György, PhD (Ungvár):

A zsidó holokauszt és szovjet zsidóüldözés kárpátaljai vonatkozásai a levéltári anyagokban 53

Alekszej Korszun (Ungvár):

A náci üldözés elől a magyar-szovjet határt átlépő zsidó fiatalok sorsa a sztálini lágerekben 99

Mihajlo Misjuk (Ungvár),

a Kárpátaljai Megyei Állami Levéltár igazgatója:

A zsidóság életével, deportálásával kapcsolatos iratsoportok a KMÁL-ban 107

Fedinec Csilla, PhD (Budapest), az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete főmunkatársa

„Visszatérés a semmibe” – Kárpátalja zsidósága az 1940-es évek második felében 115

Tóth Gábor (Budapest):

A körösmezei deportálás 123

Csordás László (Eszeny):

A tűzre vetett Radnóti 141

Hudák Elvira (Nagyszőlős): A történelem legszegényteljesebb és legsötétebb fejezete (<i>Mozaikok Beregi Sámuel és Kutlán István képzőművészek baráti kapcsolatáról</i>)	147
--	-----

EPILÓGUS HELYETT

Halpert Tilda (Ungvár) túlélő levele	149
---	-----

A KÖTET SZERZŐI	150
------------------------------	-----

KRONOLÓGIA	151
-------------------------	-----

MELLÉKLET

A beregszászi emlékkonferencia és kísérő rendezvényeinek programja	177
---	-----

A Tiszabökényben felavatott emlékoszlop felirata	182
--	-----

Magyar holokauszt emlékévké Kárpátalján – 2014.

A beregszászi emlékkonferencia és kísérő rendezvényeinek díszvendégei (2014. április 16.–április 25.)	184
--	-----

FOTÓDOKUMENTUMOK

Az Auschwitz Album (<i>A bilkei Jákob Lili (Jakab Lenke) és az Auschwitz Album története</i>)	187
---	-----

Magyar holokauszt emlékévéhez kapcsolódó felvételek a rendezvénysorozat beregszászi, ungvári, munkácsi, nagyszőlősi, tiszabökányi, péterfalvai helyszínein készültek Fuchs Andrea összeállításában	196
---	-----

ELŐSZÓ

**„Soha nem feledem azoknak a gyermekeknek
az arcocskáit, akiknek láttam a testét füstkarikákká foszlani
a néma, azúrkék ég alatt.”**

Gyerekként, amikor autóbusszal Beregszászba utaztunk, mindig értetlenkedve figyeltem egy parcellát Ardóban (a Munkácsi út és a Dózsa György utca kereszteződése utáni második telken), ahol félredőlt nagyméretű fejfák árválkodtak a hatalmas gatzengerben. Értetlenkedtem, hiszen mindig azt tanultam nagyszüleimtől, hogy az ősök emlékét nem csupán tisztelni, de ápolni is kell. Faluhelyen még ma is nagy szégyennek számít, ha a hozzátartozók nem gondozzák az eltávozottak sírhelyeit... Akkor miért nem ápolja ezeket a sírokat senki? Ezekkel a miértekkel az ember csak rövid ideig foglalkozik, de bekövetkezik az az időszak is, amikor választ kap (kaphat) az általa feltett kérdésekre.

A zsidó holokauszt témakörével minden középiskolás gyermek találkozik, azonban a történelem oktatásával foglalkozó kollégák gyakran álszemérmes módon egy-két mondattal letudják az embermilliók életét követelő probléma taglalását. Meglátásom szerint érdemes lenne legalább áprilisban egy napot arra szánni, hogy megemlékezzünk elpusztult embertársainkról, hiszen a tudatlanság és az információk elferdítése nyomán mára már olyan nemzedékkel is találkozhatunk, amely tagadja a holokauszt tényét, annak áldozatai számát.

Pedig annak idején a zsidóság ugyanúgy hozzátartozott a beregi tájhoz, mint a cukor a jó kávéhoz. Ha végigsétálunk Beregszász utcáin, akkor lépten-nyomon az ő emlékükből ütközünk. Ha kinyitjuk a szemünket és látjuk a látnivalókat, akkor szemünk előtt megelevenedik az a színes kavalkád, amely a Vérke-parti várost a századfordulón jellemezte. Nem véletlenül írt erről Álompákász című regényében Pálóczi-Horváth Lajos:

„A zsidótemplom mellett elhaladva kiért a keskeny kis Werbőczy térre. Itt eszébe jutott, hogy megint csak muszáj átgazolnia a sártengeren, mert el kell intéznie egy bizonyos pénzkiutalást az agrárbankban, amelynek igazgatósági tagja volt. Ez a patriarkális vezetésű hitelintézet az úgynevezett Bank udvarban székelt. Afféle átjáró volt ez, mint például Pesten az akkori Korona herceg utcából a Kígyó térre (a mai Petőfi Sándor utcából a Felszabadulás térre) átvezető Párizsi udvar nevű sikátor; összekötötte a Werbőczy teret a Namény utcával, amely Forbáthék utcájával párhuzamosan haladt, s a vásárosnaményi országútiban folytatódott. Az aszfaltos Bank udvar volt Porogjász (Beregszász megnevezése a regényben – a szerző) üzleti negyede, Cityje és Wall Street-je. A bank mellett finomabb iparosok: órássok, ékszerészek, könyvkötők műhelyei nyíltak erre. Ám „tözsdei” jellegét attól kapta, hogy a „sábesz” kivételével mindennap ott ácsorgott az alkuszok, szenzálók, kupecsek hada, s magyar és héber szavakkal kevert, furcsa német zsargonjukon állandóan susmuttyoltak, „hoci-nesze” alapon adták egymásnak a tippeket, alakították az árakat, és kötötték az üzleteket. Mikor Forbáth Lajos befordult a Bank udvarba, az ott trafikáló zsidók valamennyien tiszteletteljesen köszöntöttek.

– Nagyon egy rendes ember! – bökött utána fejével Lefkovics Chájim, az ingatlanügynök, s hozzátette, Strauszmann szenzálnhoz fordulva – Jach sug dir, van ő jó a banknak százezer forintig.

– Van! – felelte Strauszmann úr, rövid szakállát vakargatva. – Most megyen felvenni egy kölcsönt a keresztelőre.

– Maga hunnen tudja ezt olyan pünktlich? – ugratta Wachtelheim Pinkász, a borügynök. – Úgy beszél, mintha maga is volna eingeladen ajantefre.

– Wie heiszt, hunnen tudom? Vagyok én olyan bejáratos a Furbáth urékhoz, wie a’ Bócher in de Schil.

– Különben volna ő jó kétszázezerig is – tér vissza a lényeghez Wachtelheim Pinkász –, ha rendesen kezelné a szőlőt. De az úgy kíméli a tőkét, mint valami feine Schicksét. Metszéskor nem engedi, hogy hosszú csapokat hagyjanak, mert – sugt er – az kimeríti a szőlőt.”

S ebből a békés, századfordulós milióból rövid út vezetett a náci haláltáborokig. A XX. századi világégések, az azokat követő határrevíziók még az évszázadok alatt egymás mellett békésen, toleránsan élő emberek értékrendjét is felborították. Előbb a gyanakvás, majd az ellenségkép-keresés költözött a lelkekbe, s éppen ezért nem meglepő, hogy ahogy Técsőn, úgy más városokban is tapsoltak a vasútállomás felé tartó

zsidók hosszú sorai láttán. Ekkor még senki sem sejtette, hogy 1944 nem csupán a kárpátaljai zsidóság, de a magyarok és a németek számára is a megpróbáltatások esztendeje lesz.

A Magyar Köztársaság Országgyűlése 2000-ben hozott döntése értelmében minden április 16-án megemlékeznek a Holocaust Napjáról. Tudniillik ezen a napon kezdődött a magyar zsidóság tömeges deportálása Kárpátalján és Észak-Erdélyben.

A mai Kárpátalja területén a gettókat többnyire a zsinagógák töszomszédságában (néhány utca lezárásával) alakították ki, illetve a környéken működő téglagyárak egyikét használták erre a célra. Ez utóbbiakban már az első napokban nagyon rosszra fordult a zsidóság sorsa. Ezek a külterületeken lévő, gyűjtőtábornak nyilvánított területek teljesen alkalmatlanok voltak nagy tömegű ember elhelyezésére. A téglaszárítókna csak tetejük volt, oldalfaluk nem, a túlszűfolás következtében rengetegen maradtak fedél nélkül, nem volt se víz, se csatornázás. Ezek használtak néhány az udvaron ásott és lepedővel elválasztott gödört latrinaként, fürdésről pedig szó sem lehetett. Bár a táborok és gettók élelmiszerellátásáért általában a helyi Zsidó Tanács volt felelős, aki nem tudott magával élelmet vinni, hamarosan éhezni kezdett. Munkácson 14 ezer embernek főzték fürdőkádakban a levest, személyenként nem jutott több egy kanálnyi, tartalmatlan lötytyél.

A gettókat legtöbbször palánkkal vették körül, amelyet idegen csendőrök és ismerős rendőrök őriztek. A rendőrök általában emberségesebbek voltak, megengedték, hogy a kerítéshez lopakodó árusok, vagy barátok élelmet adjanak el, vagy át az éhező zsidóknak. Néha még levelek kézbesítésére is vállalkoztak. Az idegen csendőrök általában indokolatlan brutalitással léptek fel. A munkácsi téglagyárból az egyik szombaton nagyon vallásos ortodox zsidókat hajtottak a főtérrre. Útközben gumibottal és puskatussal verték őket, majd a zsinagóga előtt közékük lőttek. Ezután a szerencsétleneknek folyamatos ütlegelés közepette kellett szétrombolniuk zsinagógájuk berendezését. A csendőrnnyomozó alosztályok sok helyen gúnyosan csak „pénzverdeként” emlegetett kihallgató központokat állítottak fel. Itt a gazdag vagy annak hitt zsidókat vallatásnak vetették alá, hogy elárulják, hová rejtették vagyonukat. A „kihallgatás” során gumibottal és puskatussal verték talpukat, a család fő szeme láttára nemegyszer a meztelenre vetköztetett felesége mellét ütötték, előfordult a nők megerőszakolása is.

Maga Eichmann el volt ragadtatva a német szemmel nézve is kitűnő szervezéstől, az akció gyors, zökkenőmentes lebonyolításától. A zsidó-

kérdés végső megoldásában részt vevő több mint 200 ezer magyar csendőr, rendőr és hivatalnok többségének fegyelmezett vagy lelkes együttműködése a legmerészebb álmait is felülmúlta. A német tanácsadók részt vettek a zsidók koncentrálását és deportálását megelőző konferenciákon, előadták kéréseiket, néha bekapcsolódtak egy-egy tábor vagy gettó őrzésébe, de egyébként mindent rábízhattak a magyar szervekre.

A magyar hatóságok fellépése gyakran még Eichmann sokat látott embereit is meglepte. Magyarország teljhatalmú kormányzója, Veessenmayer a háborús bűnösök nürnbergi perében erről így vallott: „Ha a magyarok vas következetességgel tagadták volna meg a német kívánságot a zsidókérdésben, annak megoldására nem kerülhetett volna sor... Ez egy olyan hatalmas rendőri feladat, amelynek elvégzését 3 hónap alatt csak a lelkes magyar teljes hatósági és karhatalmi apparátus tette lehetővé... Ilyen gyorsan... csak a magyar kormány teljes segítségével volt lehetséges”.

Az éhség, a zsúfoltság, a higiénia és a gyógyszerek szinte teljes hiánya a betegségek melegágyává tette a gyűjtőtáborokat. Hamarosan fertőző betegségek ütötték fel a fejüket: megjelent a tifusz, a vérhas és a tüdőgyulladás. A hatóságok egyre inkább a nem zsidó lakosságra is áttérjedő járványok kitörésétől tartottak. A helyzet kezdett tarthatatlanná válni, a helyi közigazgatás vezetői megoldásért ostromolták felettes szerveiket. Akik olvasták az április 7-én kelt rendeletet, sejtették, hogy mindez csak a kezdet, hiszen annak első sora így hangzott: „A magyar kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól.”

Gyerekek, nők, férfiak néztek szembe a halállal pusztán azért, mert nem választhattak: zsidónak, magyarnak, lengyelnek vagy németnek szülessenek-e? Véget ért a pokol azok számára, akik egyéb, a felsőbbrendűségbe bele nem illeszthető tulajdonságuk, politikai hitvallásuk okán kerültek a koncentrációs táborokba.

A még élők, a túlélők szabadságra, életre ítéltettek. Azzal a tapasztalattal, azzal a megaláztatással élhettek tovább, amit ott átéltek.

Mi az igazi bátorság? Fanatikusan, érzelmek nélkül, pontosabban negatív érzelmekkel feltűzelve, parancsra ölni, vagy néha összekacsintva, lelkiismeretet nyugtatva túlélni hagyni egy-egy kiválasztottat, kockáztatva rangot, feljebbvalói megtorlást?

Mi az igazi bátorság? Szembe menni mindezzel? Menteni az ártatlant? Vásárra vinni a bőrünket másokért önzetlenül, s megálljt parancsolni a gaztetteknek?

Mi az igazi bátorság? Szembenézni a reménytelenséggel, várni a csodát, hogy talán jóra fordul minden, talán megmenekülhetünk, túlélhetjük a poklot, vagy mindent elkövetni, hogy mielőbb véget érjen a gyötrelem.

Ismerjük Wallenberg, Schindler és társai, „A zongorista”, Anna Frank és mások történetét. Ugyanaz a korszak, más-más történet. Emberveség. Szívszorító mind, egytől egyig! Olyan embertársainké, akik emberek tudtak és akartak maradni az embertelenségben. De nem ismerjük a világ valamennyi igazának történetét, nem ismerjük minden igaz és bátor ember félelmét.

Mi az utókor felelőssége? Elég-e megemlékezni és gyászolni? Elég-e feleleveníteni a múltat? Megbeszéltünk-e mindent, minden részletet a történelem e nem túl távoli szakaszáról? Megszóltattunk-e mindenkit? Emléknapjainkkal, megemlékezéseinkkel letudhatjuk-e a ma emberének teendőit?

Elvesztettük hatmillió embertársunkat a Földön. Megmenekült – tudjuk-e pontosan mennyi? Megteszünk-e mindent, hogy a jelenkor s gyermekeink megismerjék s megértsék mi az, ami nem ismétlődhet meg soha többé?

Helyénvaló, ha a kutatók, történészek, pedagógusok, a túlélők, a leszármazottak motiválják a ma élőket, az ifjúságot, hogy kutassanak, írjanak az embermentőkről és a megmentettekről, beszéltessek őket, hogy a szörnyűségben átélt napok megőriztessenek az utókor számára. Az igaz emberekről, az ő bátorságukról, az ő megélt történetükről mindenkinek, minden korban tudnia kell...

A történelemben nem létezik olyan kategória, hogy mi történhetett volna? Pedig alaposan bele kell gondolnunk, hogy a magát következetesen magyarnak valló kárpátaljai zsidóság nélkül szegényebbek lettünk! Szegényebb lett közösségünk lélekszámra, szegényebb lett kultúráját tekintve. A második világháborút követően a kárpátaljai magyarságnak gyakorlatilag a semmiből kellett újraépítenie önmagát, s ennek az épületnek az összekötő „habarcsában” már nincs ott a zsidóság szívóssága, közösségi összetartó ereje, a minden körülmények közötti talpra állás képessége...

Zubánics László történész

HUBER BÉLA

A KMZSE TEVÉKENYSÉGE ÉS A HOLOKAUSZT EMLÉKHELYEK ÁPOLÁSA KÁRPÁTALJÁN

Üdvözlendő kezdeményezésnek tarjuk, hogy a Beregszászon megrendezésre került nemzetközi emlékkonferenciánk (amelyre a Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai Közössége (MÉKK), a Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet (KMMI) és a Kárpátalja Magyar Zsidók Egyesülete (KMZSE) közös szervezésében, valamint a Miniszterelnökség „Civil Alap 2014” pályázati program támogatásával került sor) a Magyar Holokauszt emlékévként – 2014 Kárpátalján témakörben a kárpátaljai zsidók történelmi múltjával, a náci és a szovjet zsidóüldözéssel, a vidék zsidóságának népirtásával, és a soát túlélő zsidóközösség jelenlegi fejlődésével kapcsolatos aktuális kérdések megvitatásának szentelte munkáját.

A témával foglalkozó, elismert kutatók, történészek által megvitatásra kerülő kérdések között különös figyelmet érdemelnek olyan sarkalatos problémák megvilágítása, mint a kárpátaljai ukrán/ruszin, magyar, zsidó és más nemzetiségű népcsoportok történelmi kapcsolatrendszere; mint a XVIII-XIX. századi együttélési kapcsolatok jellege és fejlődése a térségben; a különböző államalakulatokhoz tartozó vidék nemzetiségi, anyanyelvi- és kultúr-politikája és annak változásai az elmúlt évszázadokban, különös tekintettel az első és a második világháború időszakára; a zsidóság nácik irányította gettósítása és deportálása; a katonaköteles magyar és német férfiak, nők szovjethatalom általi internálása; a Szovjetunió antiszemita politikája, valamint egyéb aktuális kérdések megvitatása.

Meggyőződésünk, hogy a konferencia és az azt követő rendezvények, megemlékezések anyagaiból összeállításra kerülő kiadvány jelentős

mértékben hozzájárul az ukrán és magyar történészek közötti együttműködés elmélyítéséhez, többek között az érintett népcsoportok között kialakult történelmi kapcsolatok vitás és kevésbé tanulmányozott kérdéseinek közös tisztázásához, valamint elősegíti a többoldalú kapcsolatok további fejlődését az európai integrációs folyamatok kibontakozásának körülményei között.

A konferencia egyben lehetőséget ad arra is, hogy mérlegre tegyük a helyi zsidóság múltját, ami arra is kötelez bennünket, hogy felvázoljuk a zsidóság jövőjére vonatkozó elképzeléseinket, a mindennapi érdekvédelmi feladatainkat, a fennmaradást elősegítő reményeket.

A holokausztra emlékezve, számunkra is emléknap 1944. április 16. – 70 esztendeje ezen a gyászos napon kezdték koncentrációs táborokba hurcolni Kárpátalja zsidóságát. Ungvárról és környékéről közel 14 ezren, Kárpátaljáról mintegy 100 ezer egykori polgártársunk vált a történelem és a „terror ideológiájának” áldozatává.

Az elhurcoltaknak a jelenleg rendelkezésre álló adatok szerint csak 20–30 százaléka élte túl a megpróbáltatásokat. Megközelítőleg 10–15 ezerre tehető azok száma, akik a világégést követően hazatértek – a többiek szétszóródtak a nagyvilágban, s elsősorban Palesztinában és az USA-ban találtak új otthonra. Az elvándoroltak száma – a Szovjetunióban kialakult antiszemita politika és zsidóüldözés miatt – később tovább nőtt. Ennek ellenére a kárpátaljai zsidóság száma mégis növekedni kezdett, s elérte a 20 ezret, elsősorban a Kárpátoktól keletre élő zsidók Kárpátaljára települése következtében.

A brezsnyevi érában, egészen pontosan 1970-től nyitottabbá vált a határ, s ekkor a családegyesítés címén jelentős kivándorlási hullám indult el nemcsak Kárpátaljáról, hanem a Szovjetunió egész területéről. Ez a folyamat az 1990-es években, a rendszerváltás idején megismétlődött. A legtöbbben természetesen Izraelt választották új otthonnak. A zsidó államban ugyanis létezik egy úgynevezett „hazatérési törvény”. Ebben került megfogalmazásra, hogy minden zsidónak, éljen a világ bármely táján is, bármikor joga van hazatelepülni. Amint belép az országba, mindenféle huzavona és vizsgáztatás nélkül azonnal megkapja az izraeli állampolgárságot.

A kárpátaljai zsidóság jelenlegi helyzetét ismertető előadásomban sajnálattal kell megállapítanom, hogy a magyar ajkú zsidók száma Kárpátalján mostanra száz fő alá csökkent, és a közösségnek gyakorlatilag megszűnt az utánpótlása, mivel a fiatalok elhagyják az országot. Úgy

vélem, hogy amennyiben nem következik be pozitív változás, két-három évtized múlva nem lesz magyar zsidó Kárpátalján.

Jelenleg a régióban élő zsidóság lélekszáma 500–600 fő, ebből becsléseink szerint a magyar nyelvű közösség száma 70–100-ra apadt. A ma is itt élő holokauszt-túlélők száma is egyre apad, egyre kevesebben vannak. Aktívan ápoljuk a kapcsolatokat az izraeli, a magyarországi, a szlovákiai és csehországi valamint más külföldi zsidóközösségek, vallási, felekezeti csoportok, kulturális és anyanyelvi szervezetek képviselőivel. Kultikus intézményeink egy részét visszakaptuk, ahol újjászerveződtek az ungvári, munkácsi, beregszászi, nagyszőlősi, huszti vallási kisközösségek, s végzik hagyományőrző feladataikat. A zsidó közösségek lelki, szellemi életének formálásába, ápolásába külföldről érkezett talmudisták, rabbik és más felkészült zsidó aktivisták is bekapcsolódtak.

Mint fentebb már említettem, a kárpátaljai zsidók deportálásának évfordulójáról egyébként minden évben megemlékezünk. Igyekszünk rendszerben tartani temetőinket, emlékhelyeinket. Több településen holokauszt emlékjelet avattunk és újakat is tervezünk felállítani. A rendezvények szervezésében a rendszerváltás óta segítő partnerünk a Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai közösségének vezetősége.

Sikernek tartom, hogy az ezredfordulón létrejött Kárpátaljai Magyar Zsidók Egyesülete számos hasznos vállalkozásban, kezdeményezésben vett részt. Többek között közreműködött a Nagyszőlősről elhurcoltakról szóló dokumentumfilm megvalósításában, amely kanadai és izraeli közös produkcióban készült el. Ugyanis rendelkezésre áll a nagyszőlősi elhurcoltak listája is. Tervünk, hogy felkutassuk és nyilvánosságra hozzuk a más településekről deportáltak neveit, valamint a holokauszt túlélők visszaemlékezéseit, a családok dokumentumait, a levéltári anyagokat stb. Szándékunkban áll a kollektív feledés megelőzése céljából egy emlékmúzeum létrehozása is, hogy a felnövekvő generációk a helyi zsidóság sorstragédiájával emberközelből ismerkedjenek meg.

DUPKA GYÖRGY–ZUBÁNIC LÁSZLÓ

A KÁRPÁTALJAI ZSIDÓSÁG FŐBB ÉLETSZAKASZAI ÉS PROBLÉMÁI

Kárpátalja életében évszázadokon keresztül jelentős szerepet töltött be a zsidóság, amely már az Árpád-korban jelen volt a vidék kereskedelmi és közigazgatási központjaiban, ezért is II. Endre király 1233. évi beregi oklevele korlátozta a zsidók és izmaeliták helybeli működését¹. Tömeges betelepülésük a Rákóczi-szabadságharc után kezdődött és a

¹ Az 1215-ben tartott IV. lateráni zsinat 68. kánonja elrendelte, hogy a zsidóknak megkülönböztető öltözeteket kell viselniük, hogy így mindig elkülöníthetők legyenek a keresztényektől. A 69. kánon a különböző hivatali állások betöltésétől tiltott el minden zsidót. A római Kúria azonban nem elégedett meg a határozatok meghozatalával, hanem minden országban következetesen érvényre is kívánta juttatni ezeket. Különösen így volt ez Magyarország esetében, ahol úgy találták: az ország vezetése korántsem serénykedik a határozatok gyakorlatba ültetése terén. 1225-ben III. Honorius pápa magyar főpapoknak küldött bullájában adott hangot csodálkozásának, hogy Magyarországon a zsidók még mindig hivatalokat viselnek. Hat évvel később IX. Gergely már nemcsak szót emelt a zsidók hivatalviselése ellen, hanem felszólította az esztergomi érseket: akár egyházi fenytételek kiszabásával is érje el, hogy a zsidókat elbocsássák állásaikból. Úgy tűnhetett, hogy a fenyegetés meghozta gyümölcsét, mert még ugyanezen évben a király, II. András kibocsátotta II. dekrétumát, amelyben megtiltja a zsidók hivatalviselését. Ez azonban csak egy leleményes, elterelő célzatú, formális engedmény volt a király részéről, miközben az addigi gyakorlaton mit sem változtattak. A kérdés jelentőségét mutatja, hogy az idegenek (zsidók és izmaeliták) elbocsátásának elmaradásáért az esztergomi érsek az egész országot a legsúlyosabb egyházi fenytékkel sújtotta, az úgynevezett interdictummal, azaz egyházi tilalommal, melynek értelmében az egész országban szüneteltetni kellett az egyházi szertartásokat. Az idegenek hivatalviselését támogató udvari főtisztviselőket pedig személy szerint is kiközösítette az egyházból, így magát a nádort, s egy korábbi főtisztviselőt is. Ezt követően a király elhúzódo tárgyalásokat kezdett a pápával és az érsekkel arról, hogy miként lehetne eltekinteni az interdictumtól és a kiközösítéstől, miközben továbbra sem hajlandó elbocsátani nem katolikus tisztviselőit. A pápa végül úgy dönt: külön pápai követet küld a magyar királyhoz, hogy rábírja a pápa követeléseinek teljesítésére. András azonban nem várta be a pápai küldöttet, hanem csapatai élén külföldi hadjáratra indult. Ám a pápai legátus utána lovagolt, s a határszáron a beregi erdőben utol is érte a királyt. Itt kényszerítette ki tőle a beregi eskü néven ismert megegyezést 1233. augusztus 20-án. Ebben a magyar király esküvel kötelezte magát, hogy egyetlen zsidót sem állít egyetlen közhivatal élére sem, és semmiféle állami tisztség viselését sem engedi számukra. Megfogadta, hogy intézkedni fog a zsidók jellel történő megkülönböztetéséről. A megegyezésbe azt is belefoglalták, hogy tilos zsidóval akár házasság formájában is együtt élni. Akik ezt megszegik, azok büntetése teljes vagyonelkobzás, s a királynak a keresztények örökös rabszolgájává kell tennie őket. („Feheruuru rea meneh hodu utu rea”. Magyar történelmi szöveggyűjtemény. A magyar történelem forrásai a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig (1301) Összeállította és a jegyzeteket írta: Zubánics László. Intermix Kiadó, Ungvár – Budapest, 2008, 83. old.)

XX. század elejéig folyamatossá vált. Különösen Máramaros hegyvidéki területén (Rahó, Körösmező), valamint Kárpátalja városaiban és mezővárosaiban – Ungvár, Munkács, Beregszász, Tiszaújlak, Nagyszőlős, Huszt – éltek a legtöbben, Munkácson például már relatív többségben voltak.

Év	Összlakosság:	Zsidók száma:	Százalékarány (%):
1910	597 062	163656 ^{*2}	10,66
1921	597 731	80 059	13,39
1930	725 357	91 255	12,58
1941	852 546	78 272	9,18
1946	755 900	6 998	0,93
1959	920 173	12 169	1,32
1970	1 056 799	10 856	1,03
1979	1 155 759	3 848	0,33
1989	1 245 618	2 639	0,21
2001	1 254 614	565	0,05

Zsidóság összesen Ukrajnában (2001)	48 457 000	103 600	0,21
--	-------------------	----------------	-------------

Ezen a területen élt a történeti Magyarország legnagyobb zsidóközsége, akik a XIX. század végén a mai Galíciából, Bukovinából, illetve Nyugat-Ukrajnából vándoroltak ide, túlnyomó részük a zsidó ortodox vallási életvezetési szabályokat követte. Főleg a nagyobb városokban alkottak jelentős közösségeket: Ungváron élt a legtöbb izraelita, 9576 fő, akik az összlakosság 27,16 %-át tették ki. Továbbá:

Nº	Település:	Százalékarány (%):
1	Munkács	42,68
2	Nagyszőlős	31,99

² Az 1910. évi népszámláláskor a zsidókat a németekkel egybe írták.

3	Nagyberezna	30,68
4	Beregszász	30,23
5	Aknaszlatina	28,37 ³
6	Huszt	26
7	Alsóverecke	24,73

1910-ben a zsidók nagyobb részét németként írták össze, közülük mintegy 36 000 vallotta magát magyarnak. 1921-ben a zsidó lakosság 87,30 %-át írták be zsidónak, illetve 7,73 százalékát magyar, 3,87 százalékát rutén, 0,75 százalékát csehszlovák, 0,30 százalékát pedig német nemzetiségűként tüntették fel. Tehát a magyar zsidók is bátran vallhatták magukat külön zsidó nemzetiségűeknek, ha akarták. Egyébként 6863 zsidó vallású magyarnak vallotta magát.

1930-ban a csehszlovák statisztika külön nemzetiségként tartotta őket számon. Zsidó nyelvnek tekintették a héber nyelven kívül az úgynevezett jiddis nyelvjárást is. A 95 ezer főből 5870 fő tartotta magát magyar nemzetiségűnek.⁴ Közülük sokan a magyar kultúra, képzőművészet elhívatott művelői voltak a két világháború között.

Az 1938–39-ben visszacsatolt területen 100–110 ezer zsidó élt.⁵ Az 1941-es magyar népszámlálás viszont 78 272 (9,2 %) magyar nemzetiségű zsidót írt össze. Az eltérés azzal magyarázható, hogy a „magyar aráynak” akartak kedvezni, mivel a magyar statisztikák a lakosságot csak anyanyelv szerint regisztrálták, viszont a csehszlovák népszámlálásnál a kérdezőbiztosok nemzetiségi alapon vezették a nyilvántartást. A zsidók számarányát tekintve megbízhatóbb valóságot tükröznek a lakosság vallás szerinti megoszlásának ebben az időben rögzített adatai, mert ebben az esetben az „izraelita” hitet gyakorló zsidók száma 101 854 (11,9 %) fő volt.

A vallási-nemzetiségi összetételek realitását figyelmen kívül hagyva a „Heszed Spira” Kárpátaljai Alapítvány által jegyzett ungvári ismertetőben Szabina Viron a deportálás előtti zsidók számát 140 000 (!) főre teszi, ez minden fellelhető statisztikai kimutatáshoz viszonyítva is 30

³ Botlik József-Dupka György: „Ez hát a hon...” Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1921. Mandátum-Universum, Budapest-Szeged, 24-28. old.

⁴ Fedinec Csilla. A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944. Galánta-Dunaszerdahely, Fórum Intézet, Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002., 39-40. old.

⁵ Ságvári Ágnes. Holocaust Kárpátalján, 1941. Múltunk 1999/2. 116-145. old.

ezerrel több főt jelent, amit túlzásnak is tekinthetjük. De a holocaustot túlélők számát ő is 7 ezer főben határozza meg.⁷

1941 június végén a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) javaslatára a minisztertanácsi ülésen először született döntés arról, hogy a „nem honos vagy honosságuktól megfosztott zsidó állampolgárokat” Magyarország területéről ki kell telepíteni, úgy mond a rendezetlen állampolgárságú zsidóság „hatósági támogatással új életet kezd Galícia földjén”. Az 1941. augusztus 22-én a deportálások során, mintegy 17 ezer zsidó galíciai kitelepítésére került sor, akik közül 13 ezret Kárpátaljáról, 4 ezret pedig a mostani Magyarország más településeiről gyűjtöttek össze. A Magyarországról kitelepített zsidók többségét valószínűleg Kamenyec-Podolszknál augusztus 27-28-án a német kivégző osztagok legéppuskázták. Az eddig publikált és elemzett dokumentumok szerint⁸ a Kamenyec-Podolszknál kivégzettek száma 23 600 fő volt.

Miután Magyarországot megszállták a hitlerista németek, többek között a kárpátaljai zsidóknak sem kegyelmeztek, a galád népirtás végrehajtásában a magyar szélsőjobboldal is részt vett. A kárpátaljai zsidóság 1944. évi deportálása április 16-án kezdődött és június 7-én ért véget.

A gettókba a családok csak fontosabb ruhadarabjaikat és élelmet vihetek magukkal. Pénzüktől, ékszereiktől már a begyűjtés idején megfosztották őket.

A beregszászi zsidókat a Kont és a Vály téglagyárakban, valamint az úgynevezett Weisz-gazdaság helyiségeiben létesített gettóban zsúfol-

⁶ A holokausz (görög: holokauszton) szó jelentése „teljesen eléggő áldozat”. A holokauszban érintett népek kezdetben a saját nyelvükön nevezték el: a zsidók „soá”-nak (a hásoá héber szó jelentése „csapás”), a cigányok Porajmos-nak (elemésztés) hívták. Ezzel magyarázható, hogy az európai zsidóság genocidiumának szörnyűségeire először angol nyelvterületen használták a kifejezést 1942 decemberében a News Chronicle című napilapban, Hitler a zsidóság megsemmisítésére vonatkozó tervével kapcsolatban. 1945-től zsidó holokauszként „foglalt” politikai és történelmi szövegösszefüggésekben ez a kifejezés – de csak az angolszász nyelvterületen. 1972-től terjedt el a széles nyilvánosságban. Később más népi névadásokra (például a ruandaira vagy az örményre) is használni kezdték. A holokausz legnagyobb áldozatát az európai zsidók szenvedték a náci Németország, illetve az általa megszállt országok területén a II. világháborút közvetlenül megelőzően és annak éveiben. Az áldozatok számáról csak becslések léteznek, ezek általában 3-6 millió közé teszik a veszteséget. Közel félmillió magyar zsidó került Auschwitzba. Akiket nem ölték meg azonnal a gázkamrákban, azok munkatáborokba kerültek. De a munkatáborokba csak azokat hurcolták, akiket munkára alkalmasnak találtak. Akiket nem, azokat egyből elgázolták. Az Auschwitz melletti erdős területen levették őket, és azt mondták nekik: zuhanyozni mennek. Amikor a gáz az utolsó emberrel is végzett, az SS tagjai a holttesteket vagy tömegsírokba vagy a krematóriumba vitték. Forrás: Wikipédia

⁷ Szabina Miron: Užgorod. A zsidó történelem emlékhelyei ukránul. Ungvár, M-Stúdió, 2001., 20. old.

⁸ Tóth Gábor: „Az eltávolítás haladéktalanul végrehajtandó”. Deportálások Kárpátalján a második világháború idején. KMMI-Füzetek V., 2009., 7-16. old.

ták össze⁹. Körülbelül 10 000 személy volt itt Bereg megye különböző falvaiból és Beregszász városából. Ezek a külterületeken lévő, gyűjtőtábornak nyilvánított területek teljesen alkalmatlanok voltak nagy tömegű ember elhelyezésére. A téglaszárítóknak csak tetejük volt, oldalfaluk nem, a túlszűfolás következtében rengetegen maradtak fedél nélkül, nem volt se víz, se csatornázás. Ezrek használtak, néhány, az udvaron ázott és lepedővel elválasztott gödröt latrinaként, fürdésről szó sem lehetett. A táborok és gettók élelmiszerellátásáért általában a helyi Zsidó Tanács volt felelős, mely nem tudta ellátni ezt a feladatát, így aki nem tudott magával élelmet vinni – az éhezett. Munkácson 14 ezer embernek főzték fürdőkádakban a levest, személyenként nem jutott több egy kanálnyi, tartalmatlan lötytynél.

A gettókat legtöbbször palánkkal vették körül, amelyet idegen csendőrök és ismerős rendőrök őriztek. A rendőrök általában emberségesebbek voltak, megengedték, hogy a kerítéshez lopakodó árusok vagy barátok élelmet adjanak el vagy át az éhező zsidóknak. Néha még levelek kézbesítésére is vállalkoztak. Az idegen csendőrök általában indokolatlan brutalitással léptek fel. A munkácsi téglagyárból az egyik szombaton ortodox zsidókat hajtottak a főtérre. Útközben gumibottal és puskatussal verték őket, majd a zsinagóga előtt közéjük lőttek. Ezután a szerencsétlenek folyamatos ütlegetés közepette kényszerítve voltak, hogy szétrombolják zsinagógájuk berendezését.

A csendőrnnyomozó alosztályok sok helyen gúnyosan csak „pénzverdeként” emlegetett kihallgató központokat állítottak fel. Itt a gazdag vagy annak hitt zsidókat vallatásnak vetették alá, hogy elárulják, hová rejtették vagyonukat. A „kihallgatás” során gumibottal és puskatussal verték talpukat, a családfő szeme láttára nemegyszer a meztelenre vetkőztetett felesége mellét ütötték, előfordult a nők megerőszakolása is. A szexuális perverzió és szadizmus eredményeként sokan már a gettóban vagy táborokban belehaltak a kínzásokba, mások öngyilkosságot követtek el vagy megőrültek.

Az éhség, a zsúfoltság, a higiénia és a gyógyszerek szinte teljes hiánya a betegségek melegágyává tette a gyűjtőtáborokat. Hamarosan fertőző betegségek ütötték fel a fejüket: megjelent a tifusz, a vérhas és

⁹ Doma István- Zubánics László. A kárpátaljai zsidóság XX. századi története. // A magyar-ukrán közös múlt és jelen: összekötő és elválasztó „fehér foltok”. Nemzetközi tudományos konferencia anyagai (2010. február 26.) KMMI, Intermix Kiadó, Ungvár– Budapest, 2011., 94. old.

a tüdőgyulladás. A hatóságok egyre inkább a nem zsidó lakosságra is áterjedő járványok kitörésétől tartottak. A helyzet kezdett tarthatatlanná válni. A helyi közigazgatás vezetői megoldásért ostromolták felettes szerveiket. Akik olvasták az április 7-én kelt rendeletet, sejthették, hogy mindez csak a kezdet, hiszen annak első sora így hangzott: „A magyar kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól.”

Az összegyűjtött zsidókat május 16–29-e között négy transzportban deportálták. (Kassa város állomásfőnöke feljegyezte az 1944-ben a városon áthaladt halálvonatok adatait. Ezek szerint Beregszászból az alábbi szerelvények indultak a koncentrációs táborokba: május 16. – 3 818 fő, május 18. – 3 569 fő, május 24. – 2 602 fő, május 29. – 860 fő.) A helyi vezetők némelyike mindent megtett, hogy az összezsúfolt emberek nyomorán segítsen: báró Perényi Zsigmond, a parlament főrendiházának elnöke élelmiszer-szállítmányokat juttatott a nagyszülősi gettóba.

A háborút követően a holocaustot Kárpátalján a több mint 100 000-ből 8 323-an éltek túl.

Felháborító, hogy néhány baloldali elhivatottságú túlbuzgó ukrán történész, politikus a szovjethatalom éveiben, sőt a független Ukrajnában is megfogalmazott dolgozataikban, elhangzott felszólalásaikban a „magyar fasiszták uralmának” zsidó áldozatait „ukrán áldozatként” tartják nyilván, ezzel szándékosan elferdítik a tényeket, és ezzel a szláv lakosság körében gyűlöletkeltő indulatokat, egészségtelen hangulatot gerjesztenek a kárpátaljai magyarsággal szemben. Példa erre az a beszámoló, amely a „Kárpátalja Szovjet-Ukrajnával való újraegyesülésének 45. évfordulója” alkalmából rendezett ünnepi gyűlésen hangzott el Ungváron. A többi között az ünnepi szónok megállapította: *„Sötét korszak volt a vidék számára a magyar fasiszták hatéves uralma. Több mint 183 ezer embert vetettek börtönökbe és koncentrációs táborokba, mintegy 115 ezer embert elpusztítottak...”* A feltupírozottan idézett adattal kapcsolatosan egy szó sem utal arra, hogy az „elpusztítottak túlnyomó többsége zsidó volt”. Lusztig Károly újságíró, túlélő jogosan teszi fel a kérdést, hogy ez a téma „még mindig tabunak számít”?¹⁰

Az ukrán történészek sokáig azon zsidó, ukrán, ruszin és magyar fiatalok sorsáról sem közöltek adatokat, akik 1939–1941-ben illegálisan

¹⁰ Lusztig Károly előadása. A sztálinizmus kárpátaljai áldozatai. Nemzetközi konferencia. Beregszász, 1989. november 16. – Emlékkönyv a sztálinizmus áldozatairól Dupka György közreadásában. Ungvár-Budapest, Patent-Intermix, 1993., 220. old.

lépték át a magyar-szovjet határt és az elsők között lettek a szovjet terror áldozatai. Velük szemben a határsértőkre vonatkozó szovjet törvényt alkalmazták és háromtól öt évig terjedő munkatáborra ítélték őket. Ezen személyek száma meghaladta az 5 ezret. M. G. Gerics huszti háborús veterán (a Komi ASZSZK-ban raboskodott) így emlékezett vissza a történetekre: „3 ezer ember három műszakban dolgozott éjjel-nappal. Reggeltől másnap reggelig 5–6-an meghaltak. A halottakat túl a zónán csak rádobták a hóra. A kemény munka és a végelgyengülés miatt örökre a pecsoraí és a többi tábor földjében nyugszanak.”¹¹

A koncentrációs táborokban életben maradtak közül alig 7 ezren tértek vissza szülőföldjükre. Bár ismét külön nemzetiségként regisztrálták őket, sokan a megtizedelt magyar értelmiség helyébe álltak: magyar nyelvű lapokat adtak ki, könyveket fordítottak magyarra, elindították a magyar nyelvű könyvkiadást, a kulturális életet stb., mindezt a kommunista ideológusok szigorúan ellenőrzött elvei alapján cselekedték. Aki hibázott, arra Sztálin börtöne várt.

Az 1945–1953 közti időszak a zsidóság esetében a sztálini antiszemitizmus jegyében zajlott le. A 40-es évek elején a fasiszta holocaust elől nyugatra emigrált és a II. világháború befejeztével Angliából és más országokból a Szovjetunióba, történetesen Kárpátaljára hazatérő zsidókat „általános idegengyűlölet” övezte, akiket „burzsoá ügynököknek” bélyegeztek, közülük többeket „a szovjetellenes agitációért és propagandáért” tartóztattak le és koncepciós perek folytán ítélték el 10-20 évekre. A beregszászi Mermelstein Ernő egy vicc elmesélése miatt húsz évet kapott. A Jutkovics-családdal szemben is „kollektív büntetést” alkalmaztak, amiért Kelet-Németországban tényleges katonai szolgálatot teljesítő fiúk megszökött. A család sikeresen megmenekült a fasiszta haláltáboroktól, a sztálinit már nem sikerült kikerülnie.

Azt sem hallgathatjuk el, hogy a szovjet katonai hadvezetőség 1944-es magyar és német etnikai tisztogatást elrendelő 0036. számú rendelete értelmében a magyarlakta településekről a német haláltáborból túlélő és hazatérő magyar zsidókat is begyűjtötték. Megjegyzendő, hogy 1945 februárja elején a szolyvai és a szambori szovjet haláltáborból a 8 564 civil internáltból hatósági engedéllyel **2 448** magyar került haza, ugyan-

¹¹ Omeljan Dovhanics előadása. A sztálinizmus kárpátaljai áldozatai. Nemzetközi konferencia. Beregszász, 1989. november 16. – Emlékkönyv a sztálinizmus áldozatairól Dupka György közreadásában. Ungvár-Budapest, Patent-Intermix, 1993., 222-223. old.

akkor az előzetes NKVD-kimutatásban szereplő **140** zsidóból csak **21**-et helyeztek szabadlábra, 119 zsidónak a további sorsa ismeretlen.¹² A túlélőktől tudjuk, hogy a náci haláltáborokból hazakerült magyar zsidókat és a magyar munkaszolgálatosokat is nagyfokú bizalmatlanság övezte, közülük sokan az internáltak listájára kerültek. A szovjet kémelhárítók beszűkült logikája szerint a haláltáborokat csak azok élhették túl, akik a nácik szolgálatában ügynökök, besúgók voltak. Olekszij Korszun kutató szerint az NKVD, a SZMERS-átszűrések, bizottsági meghallgatások után részben a kommunista vagy falusi, szegény zsidókat engedték haza, a városiakat, akik vagyonosak voltak, visszatartották. Huber Bélától, a kárpátaljai magyar zsidók egyik ismert vezetőjétől tudjuk, hogy az NKVD által kiszemelt egyes zsidó házakból a haláltáborból hazatért tulajdonosokat a lágerbe hurcolták. Főleg Ungváron, Munkácson, Beregszászban, Nagyszőlősen, Huszton és más településeken az üresen álló és az erőszakosan felszabadított zsidó lakásokba, kertes házakba vezető beosztású szovjet tiszteteket, pártfunkcionáriusokat, tisztviselőket és családjukat költöztették be, illetve azokban különböző ügyviteli irodákat nyitottak, kultikus épületeiket, ingó és ingatlan vagyonukat államosították. Sándor László *Három ország polgára voltam* című visszaemlékezésének 106. oldalán nyíltan leírja, hogy 1947-ben Ungváron miként „idézte be” őt Szotnyikov százados, az NKVD (Narodnij Komitet Vnutrennyih Gyel – a Belügyi Népbizottság) főmunkatársa, aki arra akarta rávenni, hogy nyújtson segítséget a Szovjetunió kárpátaljai ellenségeinek a leleplezésében, a környezetében lévő személyek, köztük Rotman Miklós, Olekszandr Ginyevszkij újságírók és mások megfigyelésében. Mint írja: „*Meg voltam döbbenve. Csupa olyan emberekről volt szó, akiknek megbízhatóságához nem fért kétség. Egyébként az általa felsorolt személyek kivétel nélkül zsidók voltak... Ezt nem vállaltam.*”¹³

1952 végén–1953 elején antiszemita hisztériát gerjesztettek a Szovjetunióban, aminek következtében több orvost tartóztattak le, hurcoltak meg. Fokozódott a kárpátaljai zsidó értelmiségiekkel szembeni bizalmatlanság is. A szovjet titkosszolgálat több vádiratában az a kitétel szerepelt, hogy „szándékosan félrekezelték, ténylegesen meggyilkolták a szovjet állam több jeles vezetőjét, képviselőjét... Ha Sztálin közben meg

¹² Lásd bővebben: Dupka György – Alekszej Korszun. A „malenyikij robot” dokumentumokban. Ungvár –Budapest, Intermix Kiadó, 1997., 78-81. old.

¹³ Sándor László. *Három ország polgára voltam*. Egy évszázadnyi élet emlékei, 1909-1993. Madách-Posonium, 2009.106. old.

nem hal, a Gulag szigetcsoport rabjainak száma a szovjet zsidók révén legalább két millió fövel gyarapodott volna”¹⁴.

A Brezsnyev-korszak ideológiai-politikai sajtókiadványaiban szintén kimutatható a hol nyílt, hol burkolt antiszemita propaganda, amely felgyorsította Kárpátalján is a zsidók kitelepülési szándékát.

1989-ben már csak 2600 zsidó élt Kárpátalján, az utóbbiak közül 298-an magyar anyanyelvűnek vallották magukat. Többszörös fogyatkozásuk oka elsősorban az Izraelbe, kisebb mértékben Amerikába, a nyugat-európai országokba és Magyarországra történő folyamatos kivándorlás, amely az ötvenes években kezdődött meg repatriálással, családegyesítéssel.

*A zsidó etnikum száma és aránya Kárpátalja
közigazgatási egységeiben, 2001.*¹⁵

Közigazgatási egység:	Összlakosság:	Zsidók száma:	Százalékarány (%):
Kárpátalja	1 254 614	565	0,05
Ungvár	115 568	232	0,2
Munkács	81 637	157	0,2

Az utóbbi tizenkét év alatt számuk 61,1 %-ra apadt. Jelenleg szétszórtnak élnek az egész területen, de legtöbben Munkácson, Ungváron, Beregszászban, Nagyszőlősen és Huszton. A zsidó civilszervezetek becslései adatai szerint mintegy 3 ezer zsidó származású, de ukrán, illetve orosz és magyar nemzetiségű zsidót tartanak nyilván, akik részt vesznek közösségi rendezvényeiken. Nagy többségük Belső-Ukrajnából költözött ide, kettős (orosz-zsidó, ukrán-zsidó, illetve hármass identitástudatúak (magyar-orosz-zsidó, magyar-ukrán-zsidó).

Főbb kulturális, szociális, gazdasági érdekvédelmi szervezeteik¹⁶:

Az 1993–2001 között hivatalosan bejegyzett és működő 4 zsidó kulturális, felvilágosító tevékenységet folytató civil szervezetből 2 megyei, 2 járási és városi státuszú van. Az ungvári székhelyű *Kárpátaljai Zsidó Kulturális-Felvilágosító Egyesület* (1991, elnöke: Naum Repkin ismert

¹⁴ Dupka György – Alekszej Korszun. A „malenyikij robot” dokumentumokban... 220. old.

¹⁵ Saját szerkesztés a 2001. évi népszámlálási adatok alapján.

¹⁶ Відділ у справах національностей Закарпатської ОДА, Центр культур національних меншин. Інформаційний бюлетень № 20., Ужгород, 2010., 58. old.

festőművész) főleg a szláv nyelven beszélő zsidóságot tömöríti sorai-ban. A szervezet tagjainak száma 500 fő. A szociális, kulturális tevékenységüket támogatja Ukrajna Zsidó Alapítványa, a Lembergi Solom Alapítvány, a Sinberg Alapítvány, a Béke Jótékonyági Alapítvány. Létrehozásának pillanatától a szervezet szoros kapcsolatot tart fenn a zsidó lakossággal, erkölcsi támogatást nyújt, kulturális és jótékonyági programokat szervez, de a költséghiány miatt nem foglalkozik szociális-gazdasági jellegű problémákkal. Tevékenységének legfőbb területe a kultúra, az oktatás, a háború éveiben ártatlanul meggyilkolt zsidók emlékének ápolása, a kevésbé ellátottak jótékony szolgálata. Ugyancsak ehhez a szervezethez kötődik az Ungváron bejegyzett „*Heszed Spira*” *Kárpátaljai Alapítvány* (jelenleg Mihail Galin, a Heszed Spira kárpátaljai zsidó jótékonyági alapítvány vezetője), amely sokrétű segély-programokat valósít meg nemcsak az ungvári, hanem a kárpátaljai segélyre szoruló zsidók körében is. Az alapítványnak saját székháza és több intézménye van.

A magyar kultúrához kötődő ungvári, munkácsi, beregszászi, huszti és aknaszlatinai zsidók érdekeinek képviselését vállalta fel az Ungváron székelő *Kárpátaljai Magyar Zsidók Egyesülete* (2001, elnök: Huber Béla). A szervezet tagjainak száma 130 fő. Ifjúsági tagozatának 20 fős a tagsága. Működését tagsági díjakból és önkéntes adományokból finanszírozzák. Propagálja a zsidó kultúrát, hagyományokat és szokásokat, elősegíti azok fejlődését a magyar anyanyelvű zsidók körében.

Az utóbbi időben a Felső-Tisza-vidéken a huszti zsidóközösséget is az aktivitás és a megújulás jellemzi. Két járási státusú civilszervezetük is van:

– a *Kárpátaljai „Menora” Zsidó Kulturális Egyesület Huszti Járási Tagozata* (elnöke: Lazarovics O. L.), és

– a „*Solom*” *Zsidó Kulturális Egyesület Huszti Járási Szervezete* (elnöke: Jankelovics J. Sz.), amelyek sokrétű érdekvédelmi munkát fejtenek ki a szórványban élő zsidók körében.

A kárpátaljai zsidó civil szervezetek és alapítványok az erősen megfogyatkozott népcsoport szociális-kulturális érdekeit képviselik és jelenítik meg. Az ukrajnai zsidók kulturális központjának továbbra is Kijev tekinthető. Izrael kijevei nagykövetsége és kültestületének képviselői aktívan támogatják az ukrajnai zsidókat, azok vallási és kulturális tevékenységeit, közreműködnek az izraeli állampolgárság (ukrán-izraeli

kettős állampolgárság), izraeli útlevél megszerzésében, és az Izraelbe történő kitelepülőknek is segítséget nyújtanak. Egyre gyarapodik az ukrán-izraeli kettős állampolgárok száma is. Izraeli és amerikai támogatással gondozzák a településeken megmaradt zsidó temetőket, sírkerteket, emlékhelyeket. Több vasárnapi iskolát tartanak fenn, ahol a zsidó ifjúság őseik nyelvét, kultúráját sajátítja el. Múltjukat, kultúrájukat érintő emléktáblákat helyeznek el, védnökséget vállalnak a kiüresedett zsinagógák, imaházak, emlékművek felett. A radvánci zsidó temető mellett található az 1914–1915-ös világháborús emlékmű, az elhunytak névsorában zsidó származású honvédek, tisztok is vannak. A külföldről ideérkezett rabbikkal (jelenleg Menachem Mendel Teichmann, a kárpátaljai zsidó közösség főrabijja) közreműködnek az ungvári, munkácsi és a huszti zsidó felekezetek megerősítésében, a vallási és kulturális élet szervezésében, a hagyományok megtartásában, a kiemelkedő személyiségek hagyatékainak megőrzésében, a szellemi kincsek megosztásában (Glück Gábor (1912–1983), Mihail Roszkin ungvári festőművész, Váradi-Sternberg János történész (1924–1992), Iván Olbracht (1882–1956) Kárpátaljához és Ungvárhoz is kötődő zsidó származású cseh író, Lusztig Károly (1922–2012) újságíró, író stb.). Zarándokhellyé vált az ungvári zsidótemető, ahol Slomo Gancfrid csodálatos emlékű rabbi nyugszik, itt állították fel a 14 ezer ungvári deportált emlékművét is, akiket az auschwitzi haláltáborba hurcoltak.¹⁷

Kárpátalja nemzetiségeinek veszteséglistája:

Az eddig fellelhető hiteles források alapján számításaink szerint 1944–1946 között **40 318** fő (magyar, német) került fogolytáborba, ebből kárpátaljai illetőségű **27 079** fő. Közülük 3 100 sváb-német férfi és nő, kb. 20 ezren hazatértek, több mint 7 ezren a lágerek névtelen sírjaiban nyugszanak. (Csak emlékeztetőül: a szovjetek ellen vívott frontharcokban elesett honvédek száma igazoltan 137 településen 1 281 fő (Kárpátalja valamennyi településén 3104 fő). Ezenkívül többezren nyomtalanul eltűntek.

Megjegyzendő: a szovjetek oldalán harcban elesett kárpátaljai ruszin/ukrán, magyar, zsidó, szlovák önkéntesek száma **7 030** fő.¹⁸

¹⁷ Fogyó, gyarapodó nemzetiségek, érdekképviseltek Kárpátalján, Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 2011. 84-90. old.

¹⁸ Ukrajna Emlékkönyve. Kárpátontúli terület. I. Ungvár, Kárpáti Kiadó, 1997., 648. old.

A veszteségekről ettől teljesebb, hitelesebb képet további adatok hiánya miatt nem tudunk megalkotni. Viszont, ha összevetjük az 1941. és 1946. évi népszámlálások adatait, akkor mind a magyarok, mind a németek nagyobb veszteséglistákkal „rendelkezhetek volna”.

Nemzetiség	Év, fő		Fogyás (fő)	Fogyás (%)
	1941	1946		
Magyarok	245 286	134 558	–110 728	45
Németek	13 244	2 398	–10 846	81

Ennél nagyobb csökkenést csupán a nácik által elhurcolt zsidóság esetében mutatható ki: 1941-ben 78 272, 1946-ban 6 998 főre volt tehető a számuk. Fogyás 71 274 fő, tehát 91 %.

„Az ukrán történészek szerint a területen 1944 tavaszán 12 gettó volt, 112 500 zsidót vittek koncentrációs táborokba, közülük 104 177-en pusztultak el.” Egyes történészek Kárpátalja területéről deportált 100-110 ezer főről tudnak. Megjegyzendő: ezek az adatok nem a mostani Kárpátaljára, hanem a történelmi Magyarországhoz tartozó teljes máramarosi, ugoicsai, beregi, ungi vármegyékre vonatkoznak! Utalunk arra, hogy 1941-es népszámlálási adatok szerint Kárpátalja 852 546 lakosából 78 272 fő zsidó volt, azonban ez sem fedi a valóságot, mivel a kérdezőbiztosok 1941-ben az elmagyarosodott zsidók jelentős részét még a helyi magyarokhoz sorolták! A valósághoz az áll közelebb, hogy az „izraelita” hitet gyakorló zsidók száma 101 854 (11,9 %) fő volt. Ebből kiindulva a lélekszámot felfelé kerekítve 102 000 fős zsidó közösséget kapunk. Ezt támasztják alá a kárpátaljai városokra, járásokra, településekre és az ott élt, nevesített zsidó családokra, azok tagjaira lebontott legújabb kutatások adatai is, miszerint 87 305 (és nem 104 177, sem 115 000 stb. fő) kárpátaljai lakos halt meg a náci koncentrációs táborban.¹⁹ Ennek a zsidó közösségnek a közel 80 százaléka magyar anyanyelvű volt.

Az 1946-os szovjet népszámlálás szerint Kárpátalján 6 998 zsidót vettek nyilvántartásba, akik minden bizonnyal megérték és túléltek a náci táborokat. Megjegyzendő: a veszteséglistába tartoznak azok is, akik a Szovjetunióba szöktek, és a Gulág-táborokban haltak meg, de ide tartoznak a magyar hadseregbe behívott és ott elpusztult zsidó munka-

¹⁹ Книга скорботи України. Закарпатська область. Том I-IX. Голова редколегії І. О. Герасимов. Ужгород, 2002 - 2011.

szolgálatosok, valamint a Vörös Hadseregbe és a cseh légióba jelentkezett zsidó önkéntesek, akik harcban estek el és ráadásul azok is, akik túléltek a náci haláltábor, de nem tértek vissza eredeti lakhelyükre.

Mindent egybevetve, véleményünk szerint több mint 7 ezerre tehető a vidéket örökre elhagyó zsidó lakosok száma (a tanulmány végén lévő táblázatban összegeztük a fenti következtetéseket). Ukrajna halottainak emlékkönyve (9. kötet) Kárpátalja településeivel foglalkozó részében összesen **93 091 fő** zsidó, ukrán, ruszin, szlovák, magyar, német, cseh, román neve szerepel, akik a náci táborokban (87 305), a magyar hadsereg kötelékében (3 104), a szovjet légerekben (2 069), hadműveletek (386), egyéb események (227) következtében haltak meg.²⁰

Kárpátalja emberi veszteségei a II. világháború, a náci megszállás idején (1939–1945), valamint a Szovjetunió hadifogoly táboraiban

Nő	Közigazgatási egység	Veszteség	Náci táborokban, gettókban	A magyar hadseregben	A Szovjetunió hadifogoly táboraiban	Hadműveletek közben	Egyéb
1	Beregszász	4 892	4 733	121	17	5	16
2	Beregszászi j.	3 437	2 074	333	1013	8	9
3	Csap	373	280	3	2	88	-
4	Huszt	4 477	4 411	45	4	8	9
5	Huszt	5 626	5 335	239	31	21	-
6	Ilosvai	4 527	4 279	213	19	11	5
7	Munkács	11 064	10 884	119	7	27	27
8	Munkácsi	4 035	3 722	261	20	21	11
9	Nagybereznai	2 603	2 459	124	4	3	13
10	Nagyszőlősi	3 051	2 193	546	283	17	12

²⁰ Книга скорботи України. Закарпатська область. Том IX (додатковий). Іршавський район, Міжгірський район, Мукачівський район, Перечинський район, Рахівський район, Свалявський район, Тячівський район, Ужгородський район, Хустський район. Голова редколегії І. О. Герасимов. Ужгород, 2011., 532. old.

11	Ökörmezői	5 969	5 817	132	4	2	14
12	Perecsenyi	1 940	1 783	138	3	15	1
13	Rahói	6 195	6 109	38	1	35	12
14	Szolyvai	5 198	4 922	212	6	18	40
15	Técsői	12 985	12 521	228	198	21	17
16	Ungvári	6 354	5 655	203	453	31	12
17	Ungvár	8 417	8 264	82	-	50	21
18	Volóci	1 948	1 864	67	4	5	8
Összesen:		93 091	87 305	3 104	2 069	386	227

Forrás: Ukrajna halottainak emlékkönyve. Kárpátalja megye. I-IX. kötet. Ungvár, 2011. A táblázat a sorozat IX. kötetének kimutatása alapján készült. Knyiga szkorboti Ukrajini. Zakarpatszka oblaszty. 9. Kiegészítő kötet. Uzsgorod, Vidavnictvo Karpati, 2011., 532. old.

Mindent egybevetve, az eddig ismert források, kimutatások szerint a nácizmusnak és a sztálinizmusnak mintegy **106 121** ezer kárpátaljai áldozata volt. Kárpátalja összlakossága 1941-ben 868 394, 1946-ban **710 696** fő volt. Az 5 év alatt bekövetkezett népességfogyás **157 698** fő, vagyis 18,2 %. Ha ebből a fogyásból kivonjuk a második világháború áldozatait (**106 121** fő), akkor **51 577** fő marad (ezek feltehetően más országokba menekültek, repatriáltak, illetve a nyomtalanul eltűntek voltak).

DOMA ISTVÁN-ZUBÁNICS LÁSZLÓ

A ZSIDÓSÁG MÚLTJA ÉS JELENE KÁRPÁTALJÁN

„Egy évszázada a mai Kárpátalja (akkor még a Magyar Királyság négy vármegyéje) közel 410 ezer lakosa közül 105 ezer fő (25,7 %) vallotta magát magyar anyanyelvűnek. Az össznépesség majd 60 %-át kitevő ruszinok száma meghaladta a 244 ezret. A XIX. század második felében a Kárpátok észak-keleti lengyel, ukrán előteréből (Galíciából) egyre nagyobb tömegekben érkező zsidókat (kb. 58 ezer fő) a statisztika nem is vette nyilvántartásba, mert többnyire német vagy magyar anyanyelvűnek tüntették fel magukat” – írja Kocsis Károly és Kocsisné Hódosi Eszter *Magyarok a határainkon túl – a Kárpát-medencében* című könyvében.²¹

A vidék két legnagyobb városának (Ungvár, Munkács) lakosságának kb. 30–40 %-a zsidó vallású volt. Ugyanitt a magyarok részaránya elérte a 73–82 %-ot, amiből az következik, hogy a zsidók többsége magyar anyanyelvűnek vallotta magát.²²

A trianoni békediktátum (1920) értelmében a mai Kárpátalja Podkarpatska Rus - Rusinsko néven a Csehszlovák köztársaság kötelékébe került. A magyar anyanyelvű zsidóságot és cigányságot itt külön etnikai kategóriába sorolták. Ekkor a vidéken 80 132 zsidó élt, ami az összlakosság 12,9 %-át tette ki.

Az 1910-es népszámlálás során 36 236 izraelita vallású, de magyar anyanyelvű személy él Kárpátalján. 1921-ben a csehszlovák hatóságok népszámlálást tartottak, amely során az alapkritérium nem az anyanyelv, hanem a nemzetiség lett, s így sok visszaélésre adott lehetőséget. E nép-

²¹ Kocsis Károly-Kocsisné Hódosi Eszter. *Magyarok a határainkon túl*. Bp., 1991., 34-35. old.

²² Popély Gyula. *A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918-1945.*, Regio. 15. old.

számlálás szerint a vidéken ekkor 79 715 zsidó élt. Izraelita vallásúnak, de magyar anyanyelvűnek csak 6 863 személy vallotta magát.

Ekkor a kárpátaljai zsidó lakosság 87,30 %-át zsidó, 7,73 %-át magyar, 3,87 %-át rutén, 0,75 %-át csehszlovák és 0,30 %-át német nemzetiségűnek írták be.

Az 1930-as népszámlálás adatai szerint Kárpátalján 91 255 zsidó élt, 5870 fő pedig izraelita vallásúnak, de magyar anyanyelvűnek vallotta magát. A vidék zsidó nemzetiségű lakossága kb. 0,5 %-kal növekedett.

Az első bécsi döntés (1938. november 2.) Ungvárt, Munkácsot és Beregszászt visszacsatolta Magyarországhoz. Később, Szlovákia „függetlenné” válása és a cseh országrészekről való elszakadása után (1939. március 14.) Magyarország birtokába vette Kárpátalja egyéb, túlnyomórán ruszin lakosságú területét is.²³

Az ezután bekövetkezett második világháború különösen a zsidók számára hozott igen sok szenvedést. Németországban a zsidógyűlöletéről ismert Adolf Hitler és a nemzeti-szocialista párt jutott hatalomra, amely célkitűzései között a zsidóság teljes megsemmisítését célozta meg.

„A galíciai zsidók nagyrítkán Uzsokra és Nagybereznára be szoktak jönni, de ezek eléggé szemmel vannak tartva és a szabályok betartására vannak kötelezve” – olvassuk egy 1900-as jelentésben.

De milyen szabályokról is van itt szó?

A főszolgabíró ez esetben minden bizonnyal az 1886. évi XXII. törvénycikkelynek a település és községi kötelékbe való felvételtől szóló 15. §-ára és a külföldiek kötelező bejelentése, nyilvántartása és általában a külföldiekkel szemben kötelező eljárás szabályozása iránt 1888. augusztus 11-én kiadott 54091. számú belügyminiszteri közrendeletre hivatkozott.

A hatóságok pedig mindent elkövettek a galíciai zsidóbevándorlás megakadályozására vagy legalább lelassítása érdekében. Több korabeli irat tanúskodik ezekről az intézkedésekről, s végrehajtásuk különböző módszereiről.

Íme néhány példa:

Az ungvári járás főszolgabírójának jelentése szerint a bevándorlás, mihelyt a folyamatot megakadályozandó óvintézkedések a napi lapokban közölve lettek, nagymértékben lelassult. Egy eset történt csak, a csendörök egy bevándorolt egyént elővezettek, munkanélküli csavargás miatt megbüntették, majd hazájába visszatoloncolták.

²³ Uo. 60. old.

A nagykaposi járás főszolgabírója pedig olyan rendeletet adott ki a községi bírának, amely szerint a galíciai zsidókat, mégha útlevéllal volnának is ellátva, de koldulással foglalkoznak, tartóztassák le, majd Ungvárra, mint toloncállomásra kísérik, ahonnan majd Galíciába való kitoloncolásukról az illetékesek intézkednek.

Idejövet a galíciai zsidók rendszeresen a csapi vasútállomáson szálltak ki, s innen árasztották el a járást. Ez ellen a csapi rendőrparancsnok azt az utasítást kapta a főszolgabírótól, hogy a bevándorló zsidókat ott az állomáson rögtön tartóztassa le, majd adja át őket a téglási bírónak, aki köteles volt őket Ungvárra kísérni és a rendőrkapitányi hivatalnak átadni, s innen Galíciába visszatoloncolni.²⁴

A galíciai zsidókkal kapcsolatban tehát összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy beözönlésük ellen intézkedések lettek foganatosítva, így letelepedésük a mai Kárpátalja területén egyszerűen lehetetlenné vált. Persze mint mindig, itt is akadtak kivételek, akik akár furfanggal vagy protekció segítségével, de megtalálták a kiutat és a három megye valamelyikének területén maradhattak családjukkal együtt.

Néhány évvel később (a XX. század első éveiben) egy újabb zsidó népvándorlás érintette Kárpátalját. A korabeli dokumentumok tanulsága szerint Romániából a zsidók sanyarú helyzetük miatt tömegesen vándoroltak ki, s közülük sokan Magyarországot választották célállomásul, azon belül pedig Máramaros, Bereg, Ung és Ugocsa megyéket. Ezek ugyan nagyobbrészt Amerikába vagy valamelyik európai országba szóló útlevéllal rendelkeztek, de ettől függetlenül többen megkísérelték a Magyarországon való letelepedést.²⁵

Persze a nagyszámú zsidóbeözönlést a hatóságok most sem nézték jó szemmel, s a folyamat megszüntetésére törekedtek. Ez ügyben a magyar királyi belügyminiszter 1900. április 1-jén gróf Török József Ung vármegye főispánjához címzett levelében a következőképpen írt: „... Minthogy ily teljesen vagyontalan egyéneknek az országban való tartózkodása úgy közgazdasági, mint rendőri szempontból az ország lakosságának érdekeivel ellentétes, s ezért meg nem engedhető...” Ezek után felkérte a főispánt, hogy intézkedjen, s abban az esetben, ha a kormányzatára bízott törvényhatóság területére ilyen zsidók érkeznek, azoknak lakhatási vagy

²⁴ Kárpátaljai Megyei Állami Levéltár (a továbbiakban KMÁL) Fond 4., op. 331., od. zb. 21-22.

²⁵ KMÁL, Fond 4., op. 393., od. zb. 1-2.

letelepedési engedélyt ne adjon, hanem a fennálló szabályok szerint az ország területéről őket toloncolja ki.

Az ügy folytatásaként a főispán 1900. április 5-én 105. szám alatt rendeletet adott ki, amelyben utasította a járási főszolgabírákat, hogy a Romániából bevándorló zsidók ellenőrzése céljából szólítsák fel az ellenőrzésük alatt álló körjegyzőket és községi előjárókat, hogy az idegen zsidóságot folyamatosan figyelemmel kísérik, s azoknak letelepedését semmilyen körülmények között meg ne engedjék, s kitoloncolásuknál szigorúan a fennálló szabályok szerint járjanak el.²⁶

Az 1900. július 25-i belügyminiszteri rendelet értelmében csak azok a zsidók jöhettek be az országba, akik az útlevélen kívül az Európán kívül vagy azon belül fekvő kivándorlási hely végállomásáig érvényes vasúti, illetve hajójeggyel, vagy pedig az út megtételéhez szükséges készpénzzel rendelkeznek. A nem kivándorló, hanem üzleti, egészségügyi, szórakozási szándékkal belépőkkel szemben a korábbi jogszabályok maradtak érvényben.

Érdekességgént megemlíthető, hogy a minimális pénzösszeg, amivel a kivándorlónak (10 éves koron felül) rendelkeznie kellett – az esetleg már megváltott vonat vagy hajómenetjegy értékének beszámításával – legalább 400, a 2–10 éves gyermekek számára pedig 200 korona volt.²⁷

Úgy a Galíciából, mint a Romániából érkező, s azután valamilyen módon letelepedő zsidókat a statisztikai hivatal nem vette nyilvántartásba, mert magyar vagy német anyanyelvűnek vallották magukat. A két bevándorlás során itt ragadt zsidók száma megközelítette a 65–70 ezret.

A XX. század első évtizedében a zsidók Kárpátalján teljesen beilleszkedtek a vidék társadalmába. Nagyrészt kereskedelemmel foglalkoztak, de megtalálhatók voltak az iparban, a hivatalokban, az egészségügyben, az oktatásban, a szórakoztató iparban, sőt még a mezőgazdaságban is.

Egy 1910-ben készült felmérés szerint leginkább az iparilag fejlett városokban éltek, de megtalálhatók voltak úgy a kisebb városokban és a falvakban is. Legnagyobb számban az akkori megyeszékhelyeken éltek. Ez bizonyára összefüggött azzal, hogy az ottani lehetőségeik sokkal tágasabbak voltak. Meglepő viszont, hogy az olyan iparilag fontos városban, mint Szlatina, amely jelentős szerepet játszott az Osztrák-Magyar Monarchia sóbányászatában, egyetlen zsidó család sem élt²⁸.

²⁶ KMÁL, Fond 4. op. 393., od. zb. 3.

²⁷ KMÁL, Fond 4. op. 393., od. zb. 8.

²⁸ KMÁL, Fond 4. op. 1., od. zb. 663.

A zsidók igen fontos szerepet játszottak a vidék politikai életében is. Vegyük például a máramarosi ügyvédkamarát. 1913-ban a tagok kb. 30–35 %-a volt zsidó. Nézzük ezeket az adatokat a városokra és a nagyobb községekre lebontva:

1. Máramarosszigeten 52 ügyvéd közül 27 zsidó.
2. Beregszászon 38-ból 11.
3. Felsővisón 10-ből 6.
4. Huszton 10-ből 4.
5. Ilosván 4-ből 2.
6. Mezőkaszonyban 5-ből 1.
7. Munkácson 29-ből 16.
8. Nagybereznán 4-ből 3.
9. Nagyszőlősen 12-ből 4.
10. Alsóvereckén 2-ből 2.
11. Tiszaújlakon 1-ből 1.
12. Nagykaposon 5-ből egy sem.
13. Ökörmezőn 1-ből 1.
14. Rahón 7-ből 2.
15. Técsőn 4-ből 3.
16. Szobráncon 4-ből 3.
17. Ungváron 22-ből 12.

A kamarai tisztviselők közül zsidó volt az elnökhelyettes (dr. Grünwald Zsigmond), a titkár (dr. Klein Arthúr), a pénztárnok (dr. Máriás Illés), 4 választmányi tag és egy póttag. A bejegyzett ügyvédek között is nagy számmal képviseltették magukat.

A trianoni határmegvonások utáni megrázkódtatás, a Tanácsköztársasággal járó kommunistaellenes félelmek, a megtorlások, a megélhetési bizonytalanság bűnbakja a zsidóság lett. Az állami szintre emelt politikai antiszemitizmus első törvénye a numerus clausus volt, amely az I. világháború utáni Európában először emelt korlátokat (1920, majd 1928) a zsidó értelmiség rovására. Az 1920-as nemzetgyűlés 25. törvénycikke 6 százalékra korlátozta az egyetemekre és főiskolákra felvehető izraelita vallású hallgatók számát²⁹.

Az első zsidótörvény, amelyet a Darányi-kormány bocsátott ki 1928. május 5-én 20 százalékbán állapította meg az értelmiségnek az összefoglalkoztatásban való részvételét. Az 1939-es második zsidótör-

²⁹ Mózes Teréz. Várad zsidók. Nagyvárad.1995., 172. old.

vény már faji alapokra helyezte a zsidóság fogalmát és a foglalkoztatott zsidók arányszámát 6 %-ban határozta meg. Az 1941-es harmadik zsidótörvény megtiltotta a zsidók és nem zsidók házasságát, illetve a házasságon kívüli nemi kapcsolatát. Az új törvény zsidónak nyilvánított mindenkit, akinek legalább két nagyszülője zsidónak született és származásától függetlenül mindenkit, aki a zsidó hitfelekezethez tartozott.

A gazdasági válság, a magyar revízió igénye a nácizmus megerősödésével a német politikai törekvések melletti kényszerpályára sodorták Magyarországot. Míg a német befolyás alatt álló nyugat-európai területek zsidósága közvetlen életveszélyben volt, addig a magyarországiak 1944. március 19-ig, a német megszállásig viszonylag biztonságban érezték magukat. 1939 szeptemberében több mint 100 000 lengyel menekültet – köztük mintegy 10 000 zsidót – fogadott be Magyarország, ezzel Európában példát mutatott a menekültkérdés humánus kezelésére.

A német nyomás erősödésével azonban a zsidókat jogfosztások, atrocitások érték, amelyek már jelezték az út végét. Az önvédelmi reflex még ekkor sem alakult ki bennük. A zsidótörvények egyik oldalról engedményeket tettek a fasiszta Németország nyomásának, és a jobboldali magyarországi pártok követeléseinek, így a „végső megoldás” egyelőre halasztható volt. Másik oldalról feladták a polgári jogegyenlőség elvét, így legalizálták a zsidók nagymértékű jogfosztottságát, kirekesztését, és gyakorlatilag ellenőrizetlenül és büntetlenül hagyták érvényesülni a helyenként szélsőséges megnyilvánulásokat. A bécsi döntések után az ismét Magyarországhoz került területeken a zsidók üldözése, bántalmazása elszaporodott, annak ellenére, hogy a magyar zsidóság az utódállamok területén a magyarok mellett önként vállalta magyarságát és a „kettős kisebbségi sors” minden hátrányát.

1941 augusztusában Galíciába (Kamenyec Podolszkba) deportáltak az országból 16–18 000 ún. „rendezetlen” állampolgárságú zsidót, ahol ugyanezen augusztus 27–28-án fasiszálódott ukrán rendőrség és a németek lemészárolták őket. Ugyanígy történhetett meg az 1942-es újvidéki szégyenletes vérfürdő is. Számos haladó gondolkodású, liberális politikus fellépett a zsidók deportálása ellen, a kormány politikáját leginkább Bajcsy-Zsilinszky Endre kisgazdapárti politikus bírálta.

A zsidótörvények végrehajtásának menetét hűen tükrözik a Kárpátaljai Területi Állami levéltárban talált dokumentumok és gyűjtőívek. Ezekből következik egy csokorra való:

– 1942-ben a Magyar Királyi Földművelésügyi miniszter az 1942: XV.t.c. 3. §-a alapján határozatot adott ki /544.451/1942/, amelyben kötelezte az Órdarma (Ung megye) községben élő, a határozatban megnevezett földtulajdonosokat, hogy az ingatlanukat, összes tartozékaikkal együtt az államnak engedjék át. A határozat érdekessége az, hogy az érintettek kivétel nélkül zsidók voltak. Így például Keszler Dávid és Eisemann Gizella kötelesek voltak átengedni összesen 70 kat. hold 527 n. öl kiterjedésű ingatlanukat. Ugyanez a sors várt Labovics Dávidra és feleségére Jakubovics Jeltára is, akik 6 kat. hold 1515 n. öl területű ingatlanukat voltak kénytelenek átengedni.

Az átengedésre kijelölt ingatlanokért az 1942: XV.t.c. 5. §-a értelmében járó térítés összegét és a térítés kifizetésének módjait a határozat értelmében később állapították meg.

A rendelet azonnali végrehajtásával a földművelésügyi miniszter az ingatlanok és az egyéb vagyontárgyak birtokbavételével az Országos Földhitelintézetet, az erdőgazdaságok tekintetében pedig az ungvári m. kir. erdőigazgatóságot bízta meg.

Az 1942: XV.t.c. 12. §-a értelmében az átengedésre kötelezett köteles volt a kijelölt ingatlant, alkotórészt és tartozékokat olyan állapotban megőrizni, ahogy az 1942. szeptember 6-án található volt, és a gazdálkodás eddigi menetrendje szerint elvégezni a szokásos mezőgazdasági munkákat (talaj-előkészítést, vetést, ültetést, növénygondozást) mindaddig, amíg az ingatlant az Országos Földhitelintézet, illetőleg az ungvári m. kir. erdőigazgatóság birtokba nem veszi.

Megengedhető volt a határozat kézbesítése utáni 30 napon belül az 1942: XV.t.c. 10. §-ában meghatározott korlátok között két példányban a miniszter nevére panaszt benyújtani, de a panasz benyújtása után a határozat végrehajtását nem halasztották el.

A véghatározat hiteles másolatát megkapták az érintettek, illetve:

1. a nagykaposi kir. járásbíróság, mint telekkönyvi hatóság;
2. az ungvári m. kir. pénzügyigazgatóság;
3. az ungvári m. kir. adóhivatal;
4. Ung megye főispánja;
5. a Tiszajobbparti Mezőgazdasági Kamara;
6. az Országos Vitézi Szék;
7. a vármegyei m. kir. gazdasági felügyelőség (2 példányban);
8. az Ung vármegyei közigazgatási bizottság gazdasági albizottsága;
9. Órdarma község elöljárósága;

10. az országos Földhitelintézet (3 példányban);
11. az Országos Szociális Felügyelőség;
12. a m. kir. erdőigazgatóság Ungvár (2 példányban).

A határozathoz a következő indoklást csatolták: „Az átengedésre kijelölt ingatlanok tulajdonosai a rendelkezésekre álló adatok szerint az 1942: XV.t.c. 9. §-a értelmében zsidóknak tekinthetők.”

Hasonló rendeleteket több alkalommal is kiadtak. Ilyen például az 544.452/1942. számú is.

Ebben Ungvár város polgármestere kimutatást készített, amelyben felsorolta azon ingatlantulajdonosok neveit, akiknek mezőgazdasági ingatlanait a m. kir. honvédkincstár az ungvári repülőtér kibővítésekor igénybe vett. Eszerint 62 földbirtokostól összesen 142 ha 7908 n. m. ingatlant vettek igénybe. A birtokosok között 7 zsidó volt, akikről az 1942: XV.t.c. 9. §-a értelmében vették el a földet, amely területileg 82 ha 9518 n. m. tett ki, tehát az összterület több mint 57 %-át. Közülük a legnagyobb birtokkal az alábbi személyek rendelkeztek:

- a/ Dr. Grünwald Antal – 29 ha 1441 n. m,
- b/ Dankó János és Mihály – 32 ha 6591 n. m.

Gróf Teleki Pál, m. kir. földművelésügyi miniszter 270. 758/41. számú rendelete 15 ungvári zsidó földbirtokost érintett:

- 1/ Dr. Fülöp Sándor – 1 kat. hold 1285 n. öl
- 2/ Klein Ferenc – 7 kat. hold 752 n. öl
- 3/ Oestereincher Emánuel – 8 kat. hold 965 n. öl
- 4/ Branfeld Móric – 1 kat. hold 839 n. öl
- 5/ Mandel Magda – 5 kat. hold 989 n. öl
- 6/ Dr. Szabó József – 1 kat. hold 972 n. öl
- 7/ Grósz Izidorné – 1 kat. hold 408 n. öl
- 8/ Dr. Guttman Sándor – 3 kat. hold 410 n. öl
- 9/ Dr. Oestereincher Aladár – 5 kat. hold 649 n. öl
- 10/ Dr. Preusz László – 1 kat. hold 1454 n. öl
- 11/ Dr. Leichtig Gyuláné – 1 kat. hold 147 n. öl
- 12/ Reismann Sándor – 1 kat. hold 602 n. öl
- 13/ Dr. Bródy Miklós – 2 kat. hold 1179 n. öl
- 14/ özv. Róth Dávidné – 3 kat. hold 390 n. öl
- 15/ Klein Hermanné – 1 kat. hold 769 n. öl.

A határozatban megállapították a felsorolt ingatlanok ellenértékét is, amelybe beletartozott az alkotórészek és tartozékok értéke is. A kat. hol-

dak ellenértékét búzában állapították meg. Ennek nagysága függött a föld minőségétől is. A legmagasabb érték néhol meghaladta a 3600 kg búzát kat. holdanként.

A kat. holdanként megállapított ellenérték csak abban az esetben illette meg az átengedésre kötelezettet, ha az ténylegesen birtokában volt az adott területnek.

A búzának pengőre való átszámításakor az 1940: IV. t.c. 36. §-ának 5. bekezdését és a 280.000/1941 F.M. rendelet 10. §-ának 4. bekezdését vették figyelembe.

A határozat indoklásául az szolgált, hogy az érintettek az 1939: t.c. korlátozó rendelkezései alá estek, azaz zsidók voltak.

Közben egyre nőtt azon zsidó személyek száma, akiktől vagy akiket ingatlanaik átengedésére, lakásuk elhagyására, illetve vagyonuk beszolgáltatására köteleztek. Csak Beregszászban 1943 májusáig az év kezdetétől 1136 személy volt köteles beszolgáltatni családi vagyonát. A legnagyobb port ifj. Weisz Ferenc és id. Weisz Ferenc beregszászi lakosok Horthy Miklós utcai ingatlanainak igénybevétele verte fel. Az ügyük 1943. október 7-én kezdődött, amikor a polgármester határozatot hozott ingatlanaik igénybevételéről, és az ügy tárgyalására felrendelte őket a városháza tanácstermébe.

Gyűjtőívek:

Kormánybiztos a zsidók anyagi és vagyoni kérdéseinek megoldására

Utasítás

A zsidók által elhagyott, illetőleg a zsidók őrizetéből vagy rendelkezése alól egyébként kikerült ruházati cikkek, ág- és fehérneműk, valamint lábbelik összegyűjtése és értékesítése tárgyában

Kelt: Budapest, 1944. aug. 21.³⁰

Zsidók lezárt üzleteiben (üzemeiben) lévő ingóságok a hadsereg részére való értékesítése.

Kelt: Ungvár, 1944. szept. 2.³¹

³⁰ KMÁI, Fond 47. op. 1., od. zb. 380.

³¹ Uo.

Ungvár thj. város polgármesterétől

Tárgy: Az 5 és 100 hold közötti zsidó ingatlanok juttatása tárgyában.

ELŐTERJESZTÉS

Főispán úrnak.

Ungvár.

Ungvár thj. város közigazgatási bizottságának 1006/1942. szám alatt hozott határozatát a m. kir. Földművelésügyi Miniszter úrhoz való felterjesztés végett Méltóságodhoz betérjesztem.

Ungvár: 1942. dec. 1.

Polgármester³²

Levél

Grünwald Mór Mózes őrdarmai lakosnak kb. 500 katasztrális hold elsőrangú birtoka van Ungvár mellett az úgynevezett Bozdos tanyán. E birtok elsőrangú, jó minőségű földből áll és Botfalva, Sislóc, Ungtarnóc színmagyar és Órdarma részben ruthén községek földéhes, megbízható lakossága kívánnak a birtokból részesülni.

... a Grünwald-féle birtok kisemberek részére való igénybevétele és kiosztása megtörténhessék.

Ungvár, 1941. ápr. 24.³³

M. kir. kassai VIII. csendőrkerület
146. bűn. 1944.

Tárgy: Végh Pálné szül. Mándi Ilona
nagy muzsalyi lakos internálása

Főszolgabíró úrnak

Beregszász, 1944. május 3.

1944 áprilisában az őrs járőre Nagymuzsaly községben bizalmasan arról értesült, hogy Végh Pálné szül. Mándi Ilona (született 1910.V.19. Nagymuzsaly községben. r.k., férjes, háztartásbeli, nagymuzsalyi illetőségű és odavaló (197. házszám alatti) lakos, írni-olvasni tud, vagyontalan, állítása szerint büntetlen, atyja néhai János, anyja: Krémer Mária) lakásán nagyobb mennyiségű ruhaneműt rejteget, amit a zsidóktól a gettóba történt beszállításuk alkalmával vett át.

³² KMÁL, Fond 47. op 1., od. zb. 426.

³³ Uo.

... A vallomásból (részlet)

– 1944 áprilisában, amikor a fenti őrök járőrei a zsidók gettóba való összeszedését megkezdte, megjelent a lakásán Keszetenbraun Irén nagymuzsalyi lakos és kérte őt, hogy engedje meg, hogy egy bőröndöt a lakásban eltehessen, amíg vissza nem jönnek.

Megjegyzés:

Mivel a bent írt tárgyakat, mint a zsidók által visszahagyott, a kincstár tulajdonát képező tárgyakat a lakásán rejtegette, s erről a hatóságoknak jelentést nem tett, valamint a beszolgáltatási kötelezettséget elmulasztotta, ezért a 8.130/1939 évi B.M. rendelete alapján internálásra javaslom. Nyomozta:

Baráth András őrm.jv. cs.

Gábor Pál csendőr.³⁴

Sajnos a magyar társadalom 1920 óta megszokta a zsidóüldözés különböző fázisait, így a deportálásokat is fásultan fogadta. Sokan ugyan száналommal és együttérzéssel fordultak feléjük, de ezek megfelelő támogatottság nélkül csak elszigetelt kis csoportok lehettek. 1944. március 19-e után, amikor a német hadsereg megszállta Magyarországot, a vidéki zsidóság sorsa megpecsételődött. Az északkelet-magyarországi zsidóság összegyűjtése 1944. április 16-án kezdődött meg. A családok csak fontosabb ruhadarabjaikat és élelmet vihetek magukkal. Pénzüktől, ékszereiktől már a begyűjtés idején megfosztották őket. Az összegyűjtés után a zsidókat a legközelebbi táborokba hajtották, rendszerint a nagyobb városok, Munkács, Ungvár, Beregszász, Nagyszőlős, Huszt, Técső téglagyáraiba.

A beregszászi zsidókat a Kont és a Vály téglagyárakban, valamint az úgynevezett Weisz-gazdaság helyiségeiben létesített gettóban zsúfolták össze. Körülbelül 10 000 személy volt itt Bereg megye különböző falvaiból és Beregszász városából. Az összegyűjtött zsidókat május 16–29-e között négy transzportban deportálták. A helyi vezetők némelyike mindent megtett, hogy az összezsúfolt emberek nyomorán segítsen: báró Perényi Zsigmond, a parlament főrendiházának elnöke élelmiszerszállítmányokat juttatott a nagyszőlősi gettóba. (Munkácson 13 ezer, Ungváron 18 ezer, Nagyszőlősen 12–14 ezer, Huszton 11 ezer, Izán 7 ezer, Técsőn 10 ezer, Máramarosszigeten 12 ezer zsidót zártak gettókba.)

³⁴ KMÁL. Fond 185. op 1., od. zb. 979.

A gettókba zárt zsidókra kegyetlen sors várt: Eichmann vezetésével megkezdődött az alig másfél hónapig tartó deportálás. Mindez a magyar csendőrség aktív közreműködésével, a társadalom beletörődésével történt. A magyar értelmiség képviselői közül többen felemelték szavukat a zsidóüldözés ellen, még többen vállalkoztak zsidó családok rejtegetésére. Elsősorban Id. Dr. Antall József (1896–1974) államtitkárról kell szólnunk, aki a második világháború idején menekültügyi kormánybiztosként tevékenykedett és a Magyarországra menekült lengyelek, zsidók és más üldözöttek védelmezője volt. Márton Áron, Erdély római katolikus püspöke számos fórumon ítélte el a zsidókkal szembeni intézkedéseket. Sokat segítettek a különböző külképviseltek (svájci, svéd, vatikáni, spanyol, portugál) és a Nemzetközi Vöröskereszt, akik számos útiokmányt, menlevelet adtak ki menekülő családoknak és Budapesten zsidókat befogadó házakat vettek diplomáciai védetség alá. Angelo Rotta apostoli nuncius, Charles Lutz, a svájci követség konzulja sokat tett a magyar, elsősorban a budapesti zsidóságért. Azonban Raoul Wallenberg, a svéd követség harmadtitkára az, aki a leginkább kimagaslik közülük. Kinevezésekor a tömeges méretű mentőakciók, valamint a zsidó és kisebbségiek üldözésével kapcsolatos helyzet nyomon követését kapta feladatul. A mentőmunkálatok elvégzésére egy szervezetet hozott létre, amely 355 alkalmazottból, 40 orvosból, két kórházból és egy leveskonyhából állt. A szovjet ostrom idejére a menlevelekkel, valódi és hamis külföldi iratokkal ellátott zsidók száma elérte a 10 000 főt. Ezeket a személyeket 32 svéd védelem alatt lévő házban helyezték el. (Budapest felszabadulása után Wallenberg Malinovszkij marsall törzskarához utazott, ahonnan nem tért vissza. A szovjet hatóságok csak 1957-ben ismerték el, hogy a diplomatát a Szovjetunióba hurcolták, ahol 1947-ben a Ljubjanka börtönben meghalt.)

A magyarországi zsidók közül nagyon sokan odavesztek a különféle koncentrációs táborokban, de akik hazatértek, azok sem tekinthették már „hazájuknak” ezt a vidéket, ahol a fasizmus egyik változata, a kommunizmus uralkodott. Nem csoda tehát, ha mára már csak néhányan maradtak. Emléküket egy-egy épület őrzi.

Felhasznált irodalom

1.. *Matatias Carp*. Holocaust Romániában 1940 - 1944. Tények és dokumentumok a romániai zsidóság pusztulásáról. Primor Kiadó.

2. *Randolph L. Braham*. A magyar holocaust. I-II. Gondolat Kiadó., Bp., 1988.

A GALÍCIAI ZSIDÓK SZEREPE A MAGYARORSZÁGI ANTISZEMITIZMUSBAN

A magyarországi antiszemitizmus kialakulásában és terjedésében jelentős szerepet kaptak a bűnbakképzés és ideológiai tévhitok, amelyek fontos előzményei voltak a magyarországi, illetve a kárpátaljai zsidóellenes politika konszolidálódásában és realizálásában, s egyfajta előfutára volt a magyar zsidóság ellen elkövetett bűntetteknek.

A magyarországi antiszemitizmus kialakulása és terjedése többszörsően összetett folyamatként jellemezhető. A magyarországi zsidóság a magyarokkal együtt jelentős szerepet játszott az ország történetének formálásában. A magyarországi zsidóságon belül mindenképpen külön fejezetet kell szentelnünk annak a diaszpórának, amely a XIX. század elején Oroszországból és Lengyelországból vándorolt Magyarország területére. Ezeket az immigráns keleti zsidókat a magyar történetírás „galíciai zsidókként” említi, elnevezésüket Kelet-Galícia területe ihlette, mivel a közös magyar-lengyel határnak köszönhetően ebben a régióban volt első állomásuk Nyugat-Európa felé.

Az orosz és lengyel zsidók bevándorlása Magyarország területére a XIX. század első felében magas mobilitási szintet ért el, amelynek oka az oroszországi despotikus politika és a zsidóellenes pogromok voltak. A kiváltó ok a vallási szempontú intolerancia és üldözés volt, amely az orosz és lengyel zsidóknál egyfajta kényszermigrációt idézett elő Nyugat-Európa irányába. Ennek első állomásai Magyarország periferikus területei, pontosabban az osztrák fennhatóság alatt álló Kelet-Galícia területe, valamint Északkelet-Magyarország voltak. Innen az útjuk Közép-Magyarországon át Nyugat-Európába és Amerikába vezetett. Ugyanakkor egy részük a magyar zsidóbarát politikának és a vidék nyújtotta gazdasági

előnyöknek köszönhetően Északkelet-Magyarországon telepedett le és az eddig jiddishül beszélő immigránsok megtanulták a magyar nyelvet. A vidék gazdasági és szociális elmaradottsága miatt a keleti zsidók egy része az italmérés és uzsora terén szerzett meghatározó gazdasági pozíciókat, azonban túlnyomó többségük ugyanolyan hátrányos gazdasági és szociális státusban élt, mint a helyi lakosság egyéb nemzetiségei. A korábban alacsonyabb színvonalú életmódot folytató bevándorolt zsidók minden állami integrációs stratégiát nélkülözve egyedül zárkóztak fel a helyi magyar és autochton zsidó lakosság szintjére. Bevándorlásuk az északkelet-magyarországi bürokrácia hiányosságai miatt nem volt megfelelően rögzítve az erre alkalmas intézményekben. A hagyományaikhoz és elszigetelt vallási-közösségi életmódjukhoz továbbra is ragaszkodó keleti zsidók megjelenése a térségben a XIX. század végén – XX. század elején uralkodó társadalmi légkörnek köszönhetően szociális és etnikai problémává vált. A terjedő szélsőjobboldali nézeteknek és a magyar asszimiláns zsidóság galíciaiak irányába kifejtett negatív érzületének köszönhetően egyfajta távolságtartás alakult ki a magyar társadalmi elit és a galíciai migránsok között. Ennek következtében pedig a bevándorlók potenciális konfliktusforrásként szerepeltek a magyar közvélemény szemében.

Szerepük a magyarországi antiszemita koncepciók elterjedésében is jelentős volt. Mivel a XIX. század végére a magyar kormány liberális politikájának köszönhetően a magukat zsidó vallásúnak valló, ugyanakkor magukat a magyar nemzettel azonosító izraeliták az emancipációs törvény hatására már nem feleltek meg a közvélemény elképzelésében tipikus zsidóként szereplő attitűdnek, mindenképpen szükség volt olyan karakterekre, amelyekre továbbra is jellemzőek voltak a zsidóság negatív attribútumai. A keletről bevándorló zsidóság tökéletesen megfelelt erre a célra. A magyar antiszemiták létrehoztak egy sztereotípiát, amely szerint a sötét öltözetű kaftános, pajeszos, vallási dogmáihoz szigorúan ragaszkodó keleti immigráns zsidók képviselik a zsidóságot általánosan jellemző külső és belső ismertetőjegyekkel. A magyar zsidóellenesség a zsidók ezen csoportjára irányult, figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy közöttük is sok volt a szegény és hátrányos helyzetű. Apriorisztikus irányelvük értelmében minden galíciai zsidó gazdag, egyforma külsejű, ruházatú, vallásos, egységes tömeget képez és elsődleges célja a helyi lakosság kizsákmányolása.

Az antiszemitizmusról beszélve több szemszögből kell megvizsgálnunk a kérdést. Figyelembe kell venni a gazdasági, szociális, politikai tényezőket, s csak ezeken keresztül leszünk képesek megvilágítani, hogy milyen szerepet játszott a Kelet-Galícián át Magyarországra bevándorló keleti (orosz és lengyel) zsidóság a magyarországi, ill. kárpátaljai antiszemitizmus kialakulásában és terjedésében.

A magyarországi zsidóság a XIX. század folyamán gazdasági szempontból nagyrészt a kereskedelmi réteget képviselte, mivel Magyarországon ez a társadalmi csoport viszonylag nehézkesen alakult ki. S mivel főképpen ebben a szférában tevékenykedtek, ezért az ún. szabadfoglalkozásúak zömét is magukénak tudhatták. Akárcsak Magyarország többi régiójában, Kárpátalján is hasonló volt a helyzet. Ez a vidék a XIX. század végén – a XX. század elején Magyarország egyik legelmaradottabb térségének számított. A bevándorolt zsidók leginkább uzsorával és italméréssel foglalkoztak, az értelmiségi pályákon való képviselőjük nem volt jellemző. Míg a helyi lakosság leginkább a mezőgazdaságban dolgozott, nem kimondottan álltak pozitívan a magyarul alig tudó, helyieknek nagy kamatra kölcsönt adó, kocsmáros idegen zsidóhoz. Bartha Miklós Kazárföldön című, 1901-ben megjelent szociográfiájában a következőképp ír az általa kazároknak nevezett galíciai zsidók italméréséről: *„Bátran elmondható, hogy a rutén keresmények kilenczede pálinkává változik át. Szerencsétlen iszik, mert éhes. Iszik, mert hideg van. Iszik, mert nem bírja a munkát....és iszik, mert a kazár könnyen adja..”*³⁵ Ebből is láthatjuk, a helyi lakosság (ebben az esetben a kárpátaljai rutének) nem nézték jó szemmel a kazárok üzérkedéseit, hisz az általuk nyújtott hitelektől nem tudtak szabadulni, családok, életek mentek tönkre a kocsma és pálinkamérés miatt. Meg kell említenünk azt a tényt is, hogy Bartha Miklós teljes mértékben elkülönítette a magyarországi emancipált zsidókat a galíciai migránsoktól, megjegyezve, hogy azokat idegeneknek tartották, sőt sértve vették, ha hozzájuk hasonlították őket. A zsidóság fent említett tevékenysége, s ezáltal a kárpátaljai gazdaságban betöltött hátrányos szerepük egyértelműen képezte a helyi zsidógyűlölet táptalaját, illetve azét az értelmiségi rétegét is, amely a kárpátaljai ruténok magyarok iránti lojalitását próbálták meg szétfeszíteni. Mindezek pedig nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy az északkeleti régió gazdasági problémájával az országos politika is foglalkozni kezdjen.

³⁵ Bartha Miklós. Kazárföldön. – Budapest. 1901., 127. old.

A galíciaiak Magyarország középső területeire történő migrációja következtében a fővárosban is egyre gyakrabban jelentek a helyi-ektől eltérő külsejű pajeszos, kaftános zsidók, ahol szintén a kereskedelemben vállaltak szerepet. A háború következtében fellépő áruhiány miatt az antiszemiták, de maguk az emancipált magyarországi zsidók is a keletieket vádolták az infláció és az áremelkedések megjelenésével... Egyértelmű, hogy az antiszemitizmus eme gazdasági tényezője játszotta a legnagyobb szerepet a későbbi zsidóellenesség radikális megnyilvánulásaiban.

A magyar államapparátust a XIX. század végén a zsidókhoz való toleranciája jellemezte. Ezt tükrözi az 1867-es emancipációs törvény, amely a magyarországi zsidóság egyenjogúsítását foglalta magába, emellett 1895-ben megkapták a „bevett vallás (religio recepta) státust, amely értelmében az izraelita vallás a magyar törvények védelme alatt áll. Ugyanakkor 1880-ban megalakult az Antiszemita Párt, amely már nyíltan propagálta a zsidók negatív hatásait és ezzel kapcsolatos igényeit, kisebb-nagyobb sikerekkel követeléseit előterjesztette a parlamentben is. Zsidóellenes felhívásai nemcsak a felsőbb politikai körökbe jutottak el, hanem a köznéphez is, az általuk kiadott 12 Röpirat publikációi révén. Ezekben többször is szerepel, hogy a galíciai migráns zsidók „képezik a magyarországi zsidókérdés magvát...”³⁶ Egy évvel később, 1881-ben a következőket olvashatjuk: „*Jönnek napról napra át Muszkaországból az élelmes, szívós véralkatú zsidók, nekik adunk magyar nevet és lesznek „magyarok”...*”³⁷. Szó esik arról, hogy romlásba sodorják a magyar népet, kihasználják a szegényeket és magukat magyarnak vallják, holott nem ismerik el sem a keresztény vallást, sem a magyar törvényeknek nem tesznek eleget. Egy ismeretlen szerző a röpiratok II. évfolyamában a magyarországi zsidókérdést a következőkben jelöli meg: „*Van-e Magyarországon zsidókérdés? van és leginkább felső-magyarországi szempontból, mert itt van a fészke az ortodox zsidóságnak, mely a határos Lengyelországból folyamatosan beszivárog.*”³⁸

³⁶ Antisemitizmus Galicziában. //12 Röpirat, 1880. november 18. – I. évf. II. füzet - 37. old. – In. http://mtdportal.extra.hu/tizenket_ropirat/1_evfolyam/1_evf_02_szam.pdf

³⁷ Hartmann Dezső Szaporodunk //12 Röpirat, 1881. július 15. – I. évf. X. Füzet. 14. old. – In. http://mtdportal.extra.hu/tizenket_ropirat/1_evfolyam/1_evf_10_szam.pdf

³⁸ Egy javaslat a megoldásra. //12 Röpirat, 1883. március 15. – III. évf. VI. füzet. 15. old. In.: http://mtdportal.extra.hu/tizenket_ropirat/3_evfolyam/3_evf_06_szam.pdf

A galíciai zsidók iránti ellenszenv – amely a politikai körök csak kisebb csoportjait tudta elérni – jelentős támogatással bírt a vidéki lakosság körében. Maga a magyar asszimilálódott zsidóság sem nézte jó szemmel Budapesten való megjelenésüket, ami a XX. század elején egyre inkább elterjedt jelenséggé vált. A keleti bevándorlás (ami igazán tömegesnek ekkor sem mondható) fő úticéljává az ország belső régiói és a főváros lettek. Migrációjuk első állomásán, Kárpátalján megtanulták a magyar nyelvet és tapasztalatot szereztek a magyarországi kereskedelem terén. Az első világháború éveiben a galíciaiak iránti diszkrimináció egyre intenzívebbé vált. Gyakoriak lettek azok országgyűlési viták, amelyek érintették ezt a kérdést. George Eisen és Stark Tamás közös munkájukban közlik Fényes László 1918. augusztus 7-i országgyűlési beszédét, amely az alábbiakat tartalmazta: „...*a galíciaiak a sajnálat örve mellett bemenekültek Magyarországra. Csodálatos, nem az osztrák, saját székvárosuk felé vették útjukat, hanem ide, Magyarországra. '...A galíciaiak külön népi és faji csoportosulást kívánnak létrehozni minden államban... Amíg a háború tart, ki lehet őket rendkívüli felhatalmazási törvény alapján és esetleg az újonnan, a parlament elé hozandó törvénnyel utasítani...*”³⁹ Ezekhez hasonló beszédek és érvelések hangzottak el még a következő években is (Friedrich István hozzászólása /1920. március 18./ vagy Sándor Pál felszólalása /1920. szeptember 20.)⁴⁰ Fontos azonban megjegyezni, hogy az 1920-as években ezeket a verbális megnyilvánulásokat – razziák és az idegenek kinézőek állandó ellenőrzése és igazoltatása kivételével – radikális intézkedések nem követték.

A fent említett zsidóellenes hangulat eredményezte az 1920-ban elfogadott ún. numerus clausus törvényt, amelynek értelmében korlátozták a felsőoktatási intézményekben az izraelita vallású hallgatók számát. A törvény jogalkalmazói arra fektették a hangsúlyt, hogy zsidónak minősül az is, akinek a felmenői zsidók voltak, attól függetlenül, hogy az illető irataiban a keresztény vallás szerepel. Ezt a törvényt 1928-ban eltörölték. Az 1930-as évek elején a galíciai zsidók kérdése elévültnek tűnt, azonban a németekhez való közeledés ezt megváltoztatta. Az 1938-ban kiadott első zsidótörvény egyik politikai indoklásában a kö-

³⁹ Eisen, George – Stark Tamás: Az „idegen” zsidók Galíciai deportálásának előtörténete // http://korosmezokam.atw.hu/files/Eisen_Stark_Az.pdf

⁴⁰ Uo.

vetkező állt: „...ez a bevándorolt, vagy sokszor az átvándorlásban lévő réteg felfogásban, érzésében és egész szellemi habitusában nem tudott a hazai népesség egyéb rétegeihez idomulni...”⁴¹ Teleki Pál miniszterelnök szintén a keleti zsidók bevándorlásával indokolta a második zsidótörvény elfogadását, amely szerint faji alapokon határozták meg, ki minősül zsidónak. A törvény következtében a politikusok tömeges kivándorlásokra számítottak. Tehát a politikai szempontból a zsidókérdésen belül a galíciai migránsok szerepe szintén releváns jelleggel bírt, és számos állami intézkedés az őket illető problémára alapozta e megoldási kísérletek törvényerőre való emelkedését.

A magyarországi zsidóellenesség és azon belül a galíciai migráns zsidók szerepének ideológiai alapjait tanulmányozva több szempontot is figyelembe kell vennünk. Elsőként a XIX. század végi antiszemita propaganda feléjük irányuló figyelmét az Oroszország és Lengyelország területéről Magyarországra történő nagy létszámú átvándorlásuknak köszönhetjük. A XIX. század végi antiszemita propagandának köszönhetően terjedt el a köztudatban, hogy ezek a migráns, külsőleg és intellektuálisan a magyar asszimiláns zsidóságtól különböző keleti jövevények okozzák a magyar zsidóság számbeli növekedését. Mivel az asszimilánsok nem folytatták konzervatív tradícióikhoz való ragaszkodásukat, magyarként vállaltak szerepet a magyar közéletben, őket már nem lehetett másságukkal és a magyar állam iránti közömbösségükkel vádolni. Szükség volt tehát olyan csoportra, amelyre a zsidók jellemvonásait általánosító sztereotípiákat rá lehetett vetíteni.

Erre a célra maximálisan megfelelőek voltak a hátrányos külsővel és csekélyebb intelligenciával rendelkező, uzsorából és italmérésből élő galíciai zsidók. Negatív színben való feltüntetésüket maga a magyar asszimiláns zsidóság is támogatta. Egyes csoportjaik aggodalommal figyelték a galíciai zsidók bevándorlását, legfőképp a fővárosban történő nagyszámú megjelenésüket: „a főváros joggal megijedt a galíciai bevándorlás veszélyeitől....és tenni akart róla...”⁴² Tehát a galíciaiakhoz való ellenséges hozzáállás a XIX. század végén megmaradt az antiszemita propaganda és annak terjesztése szintjén, radikális megnyilvánulások és intézkedések ellenük nem voltak jellemzőek.

⁴¹ Idézi Ladányi Andor: Az első zsidótörvény megszületése // Múlt és Jövő 2010/2. – 111. old.

⁴² Dr. Fishmann Sándor Külföldi öszeresek // Egyenlőség.

Az magyarországi antiszemitizmus ideológiai irányelveit vizsgálva említést kell tennünk az ún. „galíciai mítosz” megjelenéséről is. Eszerint a XIX. század végén és a XX. század elején Kelet-Galícián át továbbra is tömegesen érkeznek Magyarország területére keleti zsidók. Az ő számbeli növekedésük kedvezőtlen hatást gyakorol a magyar gazdaságra és egyúttal a magyar asszimiláns zsidók identitására is. Hisz az ő megjelenésük az asszimilánsokat is korábban elfojtott és feladott zsidó mivoltukra emlékeztette. Ez a mítosz 1922-ben Kovács Alajos statisztikus számításai által kezdett lerombolódni, aki szerint a keleti zsidók nagylétszámú bevándorlása a XIX. század elején lezajlott, azóta nem számíthatunk tömeges keletről történő beutazással. A zsidók magas demográfiai mutatójukat természetes népszaporulatuknak köszönhetik. Ami a zsidóságnak az ország központi területei felé mozgását illeti, ez elsősorban szociális-gazdasági igényeik növekedésével magyarázható. Azonban a fent említett tévhit annyira elterjedt volt a magyar lakosság körében, hogy tudományos cáfolatát követően sem vették figyelembe.

Az első világháborút vesztésként lezárva Magyarországnak szüksége volt bűnbakokra és erre a célra szintén megfeleltek a zsidók. Marsovszky Magdolna munkájában olvashatjuk a következőket: *„A mítoszgyártás, mint az antiszemita mobilizálás legfontosabb eszköze, hogyan járul hozzá a többségi társadalom azon igényéhez, hogy a (kollektív) ártatlansága egyre intenzívebb hangsúlyozásával hárítsa a bűntudatát. Az áldozati mítoszok gyártása, az ún. viktimizálás, olyan „kollektív védelmi mechanizmus”, melynek segítségével egyrészt beépítjük a saját nemzetünket a nemzetközi áldozati közösségekbe, másrészt a tettesi mivoltunkat tagadhatjuk...”*. A „galíciai mítosz” létrehozói és terjesztői a keleti immigránsok sajátos életvitelét, figyelemfelkeltő külsejét, deviáns viselkedésmódját eszközként felhasználva tett kísérleteket a magyar antiszemita mobilizáció sikerességének érdekében. A keleti izraelita bevándorlók a magyarországi zsidóellenesség multifaktoriális tényezőinek olyan lényeges elemei voltak, amelyek racionális koordinációjának köszönhetően fontos szerepet játszottak a magyar antiszemitizmus ideológiai és politikai evolúciójában.

És mint azt a magyarországi antiszemitizmus világgépének politikai aspektusból történő elemzéséből láthatjuk, a téves galíciai mítosz ter-

jesztése által termékeny talajban hullott és ez a közösség adoptációjának köszönhetően legitimitás által erősítették meg, amely az 1941-ben törént kárpátaljai zsidó deportálásokat eredményezte.

Felhasznált források és irodalom:

1. *Antisemitizmus Galicziában* - //12 Röpirat, 1880. november 18. - I. évf. II. füzet - 37. old. - In. http://mtdaportal.extra.hu/tizenket_ropirat/1_evfolyam/1_evf_02_szam.pdf
2. *Bartha Miklós*. Kazárföldön – Budapest, 1901. – 127. old
3. *Dr. Fishmann Sándor*. Külföldi ószeresek - // Egyenlőség.
4. *Egy javaslat a megoldásra* - //12 Röpirat, 1883. március 15. – III. Évf. VI. füzet. 15. old. In. http://mtdaportal.extra.hu/tizenket_ropirat/3_evfolyam/3_evf_06_szam.pdf
5. *Eisen, George – Stark Tamás*. Az „idegen” zsidók Galíciai deportálásának előtörténete // http://korosmezokam.atw.hu/files/Eisen_Stark_Az.pdf
6. *Idézi Ladányi Andor*. Az első zsidótörvény megszületése // Múlt és Jövő 2010/2. – 111.old.
7. *Hartmann Dezső*. Szaporodunk - //12 Röpirat, 1881. július 15. – I. évf. X. Füzet. 14. old. -In. http://mtdaportal.extra.hu/tizenket_ropirat/1_evfolyam/1_evf_10_szam.pdf

DUPKA GYÖRGY

A ZSIDÓ HOLOKAUSZT ÉS SZOVJET ZSIDÓÜLDÖZÉS KÁRPÁTALJAI VONATKOZÁSAI A LEVÉLTÁRI ANYAGOKBAN

*(A magyar-szovjet határon 1938–1941-ben
átszökött zsidók története)*

A kárpátaljai zsidókról írt szakirodalom máig hiányzó láncszeme a magyar-szovjet határon 1938–1941-ben átszökött és a GULAG-táborokba⁴³ zárt zsidó menekültek szenvedéstörténete, amely azt is bizonyítja, hogy a náci diktatúrához hasonlóan a kommunista hatalom is bekapcsolódott a zsidó népirtásba. A szovjet területeken ezrek lettek a megtorlások áldozataivá, s erről a témáról sokáig nem volt szabad írni.

A tanulmányom elsősorban ezekkel a „fehér foltokkal” foglalkozik. Az alábbiakban a Szovjetunióba menekült és koncepciós perekben elítélt zsidók sorsának bemutatására vállalkoztam, amely során a magyar történelemírásban javarészt ismeretlen orosz és ukrán dokumentumokat: NKVD⁴⁴-feljegyzéseket, jelentéseket, kihallgatási jegyzőkönyveket, katonai bírósági határozatokat, leveleket és visszaemlékezéseket használtam fel.

⁴³ GULAG (oroszul: ГУЛАГ: Главное управление исправительно-трудовых лагерей [Glavnoje upravlenyje ispravityelno-trudovihlagerej], azaz *Javítómunka-táborok Főigazgatósága*) kifejezés alatt a sztálini Szovjetunió egészét behálózó munkatáborrendszerét értjük. (Wikipédia), <http://hu.wikipedia.org/wiki/Gulag> (utolsó megtekintés 2015 január)

⁴⁴ NKVD – (Narodnij Komisszariat Vnutrennyih Gyel 'Belügyi Népbiztosság'): belügyi és államvédelmi feladatokat egyaránt ellátó központi szerv a Szovjetunióban. 1934-ben hozták létre. 1946–53-ban mint Belügyminisztérium (Minisztyersztvo Vnutrennyih Gyel, MVD) működött.

***A zsidó közösségek „megtörése”:
menekülési lehetőségek napnyugat vagy napkelet felé***

1938. november 2-án az ún. „első bécsi döntés” következtében Kárpátját gyakorlatilag kettéosztották. Podkarpatszka Rusz területéből 1 523 négyzetkilométer Magyarországhoz került, ehhez a területsávhoz 97 település tartozott, ahol a 173 233 lakosból nemzetiség szerint 25 427 zsidó (15,47%) élt.

Az 1939 márciusában önmagát függetlenné kikiáltó Kárpát-Ukrajna területe ekkor 11 094 nézetkilométert tett ki, a 390 településen 552 124 fő élt, ebből nemzetiség szerint 65 828 zsidó (12,08 %) volt.

Eleinte „a kárpátaljai zsidóság, a terület Magyarországhoz történő visszacsatolását bizakodással fogadta [...]. Ugyanakkor rossz előjel volt, hogy a magyar haderő formális bevonulása előtt a térségben tevékenykedő „rongyos gárda” tagjai több településen betörték a zsidó boltok ablakait és számos zsidót megvertek. Zsidók, különösen a vallásosak bántalmazása később is napirenden volt. A magyarországi zsidótörvények bevezetése minden kárpátaljait érintett.”⁴⁵

A hamarosan megvalósított intézkedések azon magyar ajkú zsidók lelkesedését is elapasztották, akik közül sokan „felszabadítóként” fogadták a bevonuló magyar hadsereget és a hivatalnokok százait. A zsidók körében érezhető pánikot, sőt halálfélelmet váltott ki a „katonai kisegítő munkaszolgálat kötelezettségének” bevezetése is. Ezzel Kárpátalján is fokozatosan kivonták a munkaszolgálatra kényszerített zsidókat a társadalom normális életéből.

A vagyonukat, életüket féltő zsidó családok csoportos menekülését egy újabb politikai fordulat – a Cseh-Szlovák Köztársaság megszűnése – is előidézte. A budapesti politikusok meggyőződése szerint ezzel a korábbi bécsi döntés is érvényét veszítette, s többek között a magyar vezetés jogot nyert Kárpátalja egész területének megszerzésére, Volosin Avgusztin miniszterelnök (majd elnök) és kormányának elűzésére, illetve Kárpát-Ukrajna felszámolására. Egy pár napos hadművelet keretében 1939. március 19-én „Kárpátalja területének katonai megszállása befejezést nyert”⁴⁶.

⁴⁵ *Kárpátalja 1919–2009. történelem, politika, kultúra*, Fedinec Csilla - Vehes Mikola (szerk.), Argumentum Kiadó, 2010., Bp., 185. p.

⁴⁶ Lásd a Honvéd Vezérkar főnökének 10 órákor kiadott hivatalos jelentését.

Ezekben a napokban a román határőrök főleg Máramarossziget térségében nem tudták megállítani és visszafordítani a határ menti román területekre beöznlő ukrán szicsgárdisták és a zsidók menekültáradatát. A magyar csapatok bevonulása után itt is azonnal hatályba lépett a magyarországi első zsidótörvény. Kárpátalja további sorsa is érdekesen alakult: Kárpátaljai Kormányzói Biztosság néven közvetlen belügyminisztériumi irányítás alá került, majd a néhány hónapig tartó katonai⁴⁷ közigazgatást polgári irányítás váltotta fel. A Kárpátaljai Kormányzói Biztosság élére az ugocsai történelmi főnemesi családból származó báró Perényi Zsigmondot⁴⁸ nevezték ki.

A következő menekülthullám előidézője a második világháborút ki-robbantó ún. Molotov-Ribbentrop paktum volt, amelyben többek között a szovjet-német „barátsági és határegyezmény” keretében döntés született Lengyelország felosztásáról és bekebelezéséről.

A lengyelországi háborús események és a szovjet haderő területfoglalása következtében a magyar kormány hozzájárulásával a Kárpátokon át vezető vasútvonalakon (Uzsok-Ungvár, Lemberg-Lavocsnoje-Munkács, Kőrösmező-Máramarossziget) és egyéb határátkelőkön (Uzsoki-, Vereckei-, Tatár-hágó stb.) megkezdődött a lengyel lakosság Magyarországra való menekülése, ahol a hivatalos szervek hozzáláttak a menekültek befogadásához, ellátásához, illetve megszervezték továbbszállításukat. Közben az MTI jelentése szerint a szovjet csapatok a Kárpátokban elérték a magyar határt és felvették a kapcsolatot a magyar határőrséggel „a határvonalak pontos megállapítása céljából.” A szovjetek által uralt zónában a fogságba esett lengyel tiszteket, a letartóztatott lengyel értelmiség kiválóságait, az ellenálló hazafiakat 1940 folyamán a szovjetek kivégezték, százezreket koncentrációs táborokba hurcoltak. A megszállt Nyugat-Ukrajnában tömegesen likvidálták az ukrán patriótákat is.

A Kárpátaljára menekült és ezáltal magyar fennhatóság alá kerülő lengyelországi származású zsidók sorsa igen élenken foglalkoztatta a magyar hatóságokat. A Magyarországra érkezett több ezer lengyel menekült⁴⁹ közel egytizede lehetett zsidó származású. A rendezetlen kér-

⁴⁷ Időszaka: 1939.II. 20. – 1939. VII. 7.

⁴⁸ Perényi Zsigmond hivatali időszaka: 1939. július 7. – 1940. szeptember 12. Mintegy 15 hónapos tevékenykedése után benyújtotta lemondását.

⁴⁹ Vitatott kérdés, hogy milyen számban érkeztek Magyarországra lengyel menekültek. Egyes becslések 100–140 ezerre teszik ezt a számot, más feldolgozások 50 és 55 ezer közé, létezik olyan köztes álláspont is, amely szerint 70 ezer körüli létszámban érkeztek lengyel menekültek hazánkba. (Wikipédia)

dés megoldásába bekapcsolódtak a nagyobb városok, így az ungvári zsidó hitközség elnöke is, aki személyesen is sokat kilincselte a letelepedést kérő zsidó családok ügyében, mert a hivatalos és durva kiutasítás helyett a kivándoroltatásuk békés úton való lebonyolításában volt érdekelt. A problémával a vidék mérvadó lapja, a *Kárpáti Magyar Hírlap* is egyik szerkesztőségi cikkében részletesen foglalkozott: „*A napokban az ungvári zsidó hitközség elnöke a rendőrkapitányság kiküldöttjével kiszállt a szovjet határra, hogy közvetlen tárgyalásokat folytasson a szovjet kirendeltség vezetőjével a galíciai származású zsidók befo-gadása érdekében. A szovjetország határőrtiszt azonban hallani sem akart az egyoldalú „csere” akcióról. Most diplomáciai úton folynak tovább a tárgyalások.*”⁵⁰ Ugyanebben a lapban egy másik tudósítás-ból megtudjuk, hogy a „szovjet határőrség szigorú utasítást kapott, hogy az illegális határátlépőkkel szemben a legszigorúbban járjanak el. Értesülésünk szerint a szovjet határőrség több szökevénnel szem-ben fegyverzetét is használta, akiket pedig elfognak, átadják a magyar hatóságoknak.”⁵¹

A lengyelországi zsidók, akik a náci megtorlás elől menekültek Kár-pátaljára, hamarosan a saját bőrükön tapasztalták meg, hogy itt is „*nem kívánatos vendégek*”.

Csak kevesen tudtak biztonságos menhelyet találni, illetve megbíz-ható támogatót szerezni a palesztinai kivándorláshoz. A „*nem kívánatos bevándorlóknak*” minősített közép-kelet-európai népek, illetve a tovább-vándorlók előtt Amerika és Nyugat-Európa is csaknem teljesen bezárta kapuit: a szűkös éves kvótakeret miatt csupán néhány ezren kaphattak beutazási vízumot. Ezek az országok a nácik által beindított halálgyárak nagyüzemi működése alatt sem könnyítették meg a politikai menekültek bevándorlását. Puskás Julianna az USA bevándorlási politikáját elemez-ve többek között megállapítja, hogy „*lakosságának számához arányítva a fasiszták által üldözöttek számára az Egyesült Államok sokkal keve-sebb menedékhelyet nyújtott, mint Nagy-Britannia, Franciaország vagy Hollandia.*”⁵²

⁵⁰ *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1939. november 16., idézi: Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944*. Liliom Aurum Könyvkiadó, 2002, Galánta-Dunaszerdahely. 348. p.

⁵¹ *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1939. november 18–19. idézi: Fedinec Csilla, 2002. 348. p.

⁵² Puskás Julianna: *Az Egyesült Államok bevándorlási politikája (1890–1990)*. In *Regio – Kisebbség, po-litika, társadalom*. 1993/3. – <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00015/pdf/10.pdf> (utolsó megtekintés: 2015. január)

A Nyugatra történő kivándorlás lehetőségeinek beszűkülése folytán sokan a Szovjetunió felé fordultak, azonban ide csak a Komintern⁵³ által leigazolt kommunisták és családtagjaik kaptak bebocsátást. Bevándorlási célvárosként különböző településeket, köztük a távol-keleti Birobidzsant jelölték meg. Ekkor már nyugatra is eljutott a hír, hogy a szovjet kormány 1928-ban zsidó nemzetiségi körzetet hozott létre, 1934-ben a hozzátartozó terület pedig formális autonómiát kapott. Azonban Sztálin kategorikusan megtiltotta a náciizmus elől menekülő európai zsidók letelepedését Birobidzsán körzetében. A terjeszkedő náciizmus hírére a harmincas években a zsidók tömegesen hagyták el a Szovjetunióhoz tartozó nyugati országrészeket is. Az évtized végére a zsidóság 40 %-a a Szovjetunió hat legnagyobb városában élt.⁵⁴

A beutazási vízumkorlátozásokat a kárpátaljai zsidók is riadtan vették tudomásul, ugyanakkor naivan azt gondolták, hogy egy esetleges határátlépést követően mégis tárt karokkal fogadják őket.

Magyar hatósági intézkedések a szökések megfékezésére

A magyar kémelhárítás, a rendőri és csendőri szervek és más hatósági testületek 1939 és 1941. június 22. között az átszivárgókról, illetve a Szovjetunió területére átszökő ruszin, ukrán és a zsidósághoz tartozó személyekről, csoportokról a budapesti vezetésnek számos jelentést küldött, ezeknek tucatnyi másolata a Kárpátaljai Állami Levéltárban is tanulmányozható.

A magyar Miniszterelnöki Hivatal már 1939. október 25-én közzétette a sajtóban, hogy kommunista beállítottságú ruszinok/ukránok és más nemzetiségek képviselői többnyire 10–14-es csoportokban naponta szöknek a falvakból, de még Munkácsról, Ungvárról is.

Az első tömeges határátlépésre a magyar hatóságok is felfigyeltek: „1939. november 23. – november 2. között a m. kir. rendőrség ungvári határvidéki kapitányságának jelentése szerint Kárpátaljáról 457 személy szökött át a Szovjetunióba”⁵⁵. A határátlépők nemzetiségi megoszlása eléggé változatos: a romániai, lengyelországi, magyarországi zsidókon

⁵³ A Kommunista Internacionálé, vagy röviden Komintern (oroszul: Коммунистический интернационал).

⁵⁴ Prekup Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Csokonai Kiadó, 1997., 344. p.

⁵⁵ Fedinec Csilla, 2002., 346. p.

kívül a jobb élet reményében baloldali felfogású és párton kívüli ruszin, ukrán, szlovák, cseh és magyar férfiak, nők lépték át a magyar-szovjet határt.

A magyar hatóság hírszerzői arról is pontos információval rendelkeztek, hogy a szovjet határőrök az elfogott szökevényeket a „szovjet gyűjtő- és átszűrő táborokba” hurcolják, elítélik. Marina Gyula görög katolikus teológus tanár, a kárpátaljai kormányzóság oktatási ügyekért felelős kormánybiztosa erről emlékiratában így ír: „Egészen pontos adatszerű kimutatásaim is voltak, sőt néhány fényképünk is volt arról, hogy például a Sambor-i gyűjtőtáborban a Kárpátaljáról kiszökött fiúk és leányok százával éltek egyazon táborban szögesdrót kerítések mögött, a legprimitívebb életviszonyok között. (...) A mi biztonsági szerveink elég nagyszámú „visszaszivárgót” fogtak el és azokról fényképfelvételeket vettek. Ezeken a képeken tisztán látszott, hogy minden visszatérő rühesen és nagyon leromlott testi állapotban került vissza. Az ilyen visszaszivárgók szívesen vették, ha felkértük őket, hogy 1–1 határ menti középiskolánkban elmondhassák életük részleteit a szovjet táborokban és megmutathassák testükön annak nyomait”⁵⁶.

Az ungvári Fenczik István parlamenti képviselő Teleki Pál miniszterelnökhöz 1939 júliusában írt levelében⁵⁷ többek között felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar csendőrök durva és személyiségsértő viselkedése miatt eddig több mint 2000 kárpátaljai fiatal lépte át a szovjet-magyar határt.

A jelenség megfékezése végett budapesti irányítással Ilosván, Técsőn, Beregszentmiklóson nyomozócsoportokat alakítottak az elfogott szökevények ügyének kivizsgálására. A nyomozás a huszti, ungvári, munkácsi és a kassai ügyészség ellenőrző közreműködésével folyt. Emellett Budapestről és az ungvári Határvidéki Rendőrkapitányságról⁵⁸ irányított határszéli rendőr-kirendeltségek jöttek létre Aknaszlatinán, Fenyvesvölgyön, Huszton, Kőrösmezőn, Ökörmezőn, Szolyván, Volócon.

Az adminisztratív intézkedések ellenére az illegális határátlépések 1941. június 27-ig, a háborúba történő belépésig folytatódtak. A

⁵⁶ Marina Gyula: *Ruténsors – Kárpátalja végzete*. PatriaPublishing Co. Ltd., 1977., Toronto. 140–141. pp.

⁵⁷ Lásd a Fenczik István levelét, a 196. sz. üggyiratot ukrán fordításban (KU/312-313). Ukrán forráshelye: Sljahom zsovntnya: *Zbirnyik dokumentiv*. T. V., 1967., Uzsgorod. – 213–117. pp.

⁵⁸ Parádi József: *A két világháború közötti Magyar Királyság rendvédelme*. In *Rendvédelem-történeti Füzetek*, 2010. 21., 85–101. http://users.atw.hu/szbmrtd/RTF/RTF_XVIIIlevf_21sz.pdf (Utolsó megtekintés: 2015. január)

legtöbbször az embercsempészek segítségével az Ung, a Latorca, a Rika, a Tarac, a Tereblya, a Fekete- és Fehér-Tisza völgyében, az itteni ruszin települések érintésével szelték át a titkos ösvényeket, a határ menti „zöld folyosót.”

1939. október 17-én Meskó Arisztid⁵⁹ az ungvári rendőrkapitányság tanácsosa a Budapesti Országos Rendőrkapitányságnak küldött táviratában többek között megjegyzi, hogy az illegális határátlépők száma Oroszország felé egyre növekszik. Az ungvári kémelhárítás nyomozóosztályának október 25-ei feljegyzésében⁶⁰ arra utal, hogy főleg a baloldali gondolkodásúak köréből verbuválódnak azok a 10–40 fős csoportok, amelyek az éjszaka folyamán akadálytalanul átlépik a magyar-szovjet határt. A Szuromi Demeter, Bec László járőrözők által november 2-án felvett jegyzőkönyv⁶¹ szerint a volóci csendőrőrsön néhány olyan férfit (Kahan Ferencet, Kahan Jánost) tartóztattak le, akik a kommunista propaganda hatására a Szovjetunióba szándékoztak átszökni. November 9-én Rideg csendőr alezredes, a magyar csendőrség nyomozói osztályának parancsnoka a belügyminiszternek küldött közleményében⁶² megerősítette, hogy a csendőrök az orosz területről visszatért 55 főt határsértőként fogták el. A további nyomozásról később tesz jelentést. A november 24-i – belügyminisztériumnak továbbított – részletesebb jelentés⁶³ szerint 516 fő távozott illegálisan a Szovjetunióba, ezek még nem tértek vissza, közülük 312 főnek az adatait a rendőrségi közleményben (*Nyomozati Közlönyben*) is közzétették. A *Podkarpatszkiej Visznik* 1941. évi októberi és decemberi száma közölte azon szökevények listáját, akiket megfosztottak magyar állampolgárságuktól. A hatóság jelen rendelkezése többek között a Szovjetunióba átszököttek feleségére és kiskorú gyermekeire is kiterjedt.

Ez a rendőrségi jelentés többek között megnevezte a kárpátaljai és a budapesti kommunista és pártönkívüli szervezőket, köztük a huszti

⁵⁹ Lásd a 24. sz. ügyiratot (*Zakarpatszki Vtıkacsi v SZRSZR: cserez tabori GULAG-u is BUZULUK do ridnix Karpat. 1939-1949. Arhivni dokumenti is materiali*. Uporjadniki: Korzsun, O. M. Pagirja, O. M., Uzgorod, vszeukrajinszke Derzsavne Vidavnicтво „Karpati”, 2011. 60. Eredeti forráshelye: *Sljahom zsovntnya. Zbirnyik dokumentiv*. T. V. Uzsgorod, 196. – 125. A továbbiakban: ZVSZ.).

⁶⁰ Lásd a 28. sz. ügyiratot (ZVSZ. 64-65). Eredeti forráshelye: *Sljahom zsovntnya*, 1967., 126-127. pp.

⁶¹ Lásd a 33. sz. ügyiratot (ZVSZ. 71). Eredeti forráshelye: Dazo, f. 91. - op. 1. - szpr. 106. - ark. 16. Original. Masinapisz. Lásd még: *Reabilitovani isztarijeju. Zakarpatszka oblaszty*. Knyiga druga, - Uzsgorod: VAT „Vidavnicтво Zakarpatyja”. 2004., 16.

⁶² Lásd a 36. sz. ügyiratot ukrán fordításban (ZVSZ. 74-75). Eredeti forráshelye: *Sljahom zsovntnya*, 1967., 131. p.

⁶³ Lásd a 44. sz. ügyiratot ukrán fordításban (ZVSZ. 85-89). Eredeti forráshelye: *Sljahom zsovntnya*, 1967. 138-152. pp.

zsidó származású **Rappaport József** (Huszt, 1914) volt egyetemistát és **Klein Jenőt** (Budapest), a budapesti Mautner börgyár munkását is.

A katonai adminisztráció a határon átszivárgók visszaszorítása érdekében a határ menti településeken szigorú kijárási tilalmat vezetett be.⁶⁴ Például a határvadászok azt a parancsot kapták Budapestről, hogy az első elhangzó figyelmeztetést követően nyissanak tüzet a határsértőkre.

A magyar-szovjet határ illegális átlépésének forgatókönyve szinte egyforma volt a különböző esetekben: embercsempészek vezetésével, illetve a helyi lakosok segítségével egyesével, kettesével, olykor hármasával, sőt 10–15 fős csoportokban vágtak neki a határnak. 1940-ben több mint 4 ezren lépték át a határt.

A magyar határőrök éberségét kijátszó, legbátrabb és legismertebb embercsempész egy Gnatkovics nevű volt, akinek fejenként 5–20 pengőt fizettek.

A megvizsgált dokumentumok szerint voltak olyan személyek, akik két államhatáron is átszöktek, azaz Magyarországról a németek által megszállt Lengyelországba, onnan a Szovjetunióba, vagy pedig Románián keresztül érték el a Szovjetuniót.

1939–1943 között a Magyar Belügyminisztérium és a területileg illetékes szolgabírók körrendeleteket adtak ki, amelyek a helyhatósági szervektől megkövetelték az „orosz, lengyel és szlovák zsidók” nyilvántartásba vételét, kezdeményezték „esetleges kiutasításukat” a járásokból. Szólt rendelet a visszatérésükről, a „zsidók kereskedelmi jogainak” rendezéséről, a „zsidó katonaszökevények körözéséről és katonaszolgálatuk ellenőrzéséről”, valamint az „orosz-ukrán partizánok felbukkanásáról Kárpátalján”.⁶⁵

A kárpátaljai zsidókérdés „megoldásában” elsősorban Kozma Miklós⁶⁶ kormányzói biztos serénykedett. „*Zsidókérdés Kárpátalján is van!*” – jelentette ki Ungváron a hivatali beiktatásán elhangzott beszédében. Majd így folytatta: „*Sőt a zsidóság számarányánál fogva még fokozottabb mértékben van, mint az ország többi részében. A zsidókérdésben hozott törvényeket és rendeleteket, valamint a kormány politikáját teljes mértékben érvényesíteni fogom, de nem tűrnék el esetleges egyéni akciókat...*”⁶⁷

⁶⁴ Lásd a 204. sz. ügyiratot ukrán fordításban (ZVSZ. 342-343). Eredeti forráshelye: Sljahom zsovntnya, 1967., 214-215. pp.

⁶⁵ Csátáry György: *Szabolcs-, Szatmár- és Zemplén megyei iratgyűjtemények a Kárpátaljai Állami Levéltárakban (1828-1944)*. Kálvin Nyomda, 2014., Beregszász. 128., 129., 131. p.

⁶⁶ Kozma Miklós hivatali időszaka: 1940. szeptember 12. –1942. január 5. Posztját haláláig töltötte be.

⁶⁷ A Kozma-beszéd 1940. szeptember 22-én hangzott el, a *Kárpáti Magyar Hírlap*, *Az Őslakó*, *Bereg Vármegye Hivatalos lapja*, *Kárpátaljai Közlöny*, *Ung Vármegye Hivatalos lapja* és más sajtókiadvány is közölte.

Ugyanakkor teljes kudarccal végződött az 1940. október 7-én kezdeményezett hontalan zsidók kitelepítésével kapcsolatos akciója: az uzsoki határátkelőnél a szovjet határőrség megtagadta azoknak a zsidócsaladoknak az átvételét, akiket még „a cseh megszállás alatt” tiltottak ki Ungvárról galíciai illetőségük miatt.⁶⁸ Kozma hivatala a továbbiakban már nem kísérletezett a több ezer ún. hontalan, azaz nem magyar állampolgárságú, hosszabb-rövidebb ideje külföldről Kárpátaljára érkezett lengyel, orosz, szlovák stb. zsidó, úgymond „galíciai, bevándorolt idegen” családok szovjetunióbeli befogadása ügyével, mivel Németország 1941. június 22-én hadba lépett a Szovjetunió ellen. Pár nap elteltével Magyarország is megszakította a bolsevik állammal a diplomáciai kapcsolatokat és a németek oldalán hadba szállt. Június 27-én a honvédség csapatai átlépték a szovjet határt és hamarosan elfoglalták Galíciát is.

Az 1938–1941 közötti zsidó diaszpóra a számadatok tükrében

Ha tüzetesebben megvizsgáljuk a Magyarország hadba lépése előtt rendezett 1941. évi népszámlálás kárpátaljai adatait, akkor láthatjuk, hogy azokból egyes kutatók egymástól eltérő, túlzottan felfelé kerekített számokat, következtetéseket vonnak le.

A hivatalos statisztika szerint ekkor a 854 772 fő lakosból 78 727 (9,2%) ezer izraelitát írtak össze.

Egyes kutatók ezt az adatot vitatják és a vallási-nemzetiségi összetételekre hivatkozva bizonygatják, hogy 100–110 ezer zsidót tartottak számon.⁶⁹ Haraszi György még ennél is tovább megy. Elemzése szerint „Az 1941. évi statisztikában, hogy a „magyar” lakosság létszáma minél magasabb legyen, magyarnak tekintették a magyar anyanyelvű vagy magát magyar anyanyelvűnek mondó zsidókat. Csak a jiddis anyanyelvűeket minősítették zsidónak (78 699 fő). Ebben az időben Kárpátalja területének összlakossága 1 031 815 főre rúgott. Az izraelita vallásúak száma 146 199, vagyis 14,2 % volt.”⁷⁰

Ehhez a megállapításhoz két megjegyzést fűzök. Az összlakosság száma vagy elírás, vagy valótlan állítás. Kárpátalja lakossága csak 1970-ben haladja meg az 1 056 779 főt!⁷¹

⁶⁸ Fedinec Csilla, 2002., 363. p.

⁶⁹ Ságvári Ágnes: *Holocaust Kárpátalján, 1941.* In *Múltunk* 1999/2. 116–145. pp.

⁷⁰ Haraszi György: *Kárpáti rapszódia.* In *História*, 2004/0-03.

<http://www.historia.hu/archivum/2004/040203haraszi.htm> (Utolsó megtekintés: 2015. január)

⁷¹ Dupka György: *Fogyó, gyarapodó nemzetiségek, érdekképviseletek Kárpátalján.* Intermix Kiadó, 2011., Ungvár-Bp., 84-85.

Az általa megadott szám az izraelita vallásúakról sem fedti a valóságot. Ennek ellentmond az idézett dolgozatában egy fentebbi ugyan csak pontatlan megállapítása: „Az 1920–1938 közti években Kárpátalja Podkarpatska Rus néven a Csehszlovák Köztársaság részét képezte, autonómia nélkül. [...] A csehszlovák állam külön nemzetiségként tartotta számon a zsidókat, hogy ily módon csökkentse a magyarok és németek számarányát. 1921-ben Ruszinszkó 604 745 lakosából 93 023 volt zsidó, a népesség 15,28 %-a.”⁷²

Pontosításra szorul statisztikai számadata is. Valójában Kárpátalja összlakossága 1921-ben 597 731 fő, ebből zsidó 80 059 (13, 39 %), 1930-ban 725 357 fő, ebből zsidó 91 255 fő (12, 58 %).⁷³

A valósághoz közelebb állnak a következő (talán vitatható) statisztikai adatok: 1938–1939-ben 91 255 fő volt a zsidók száma, 1941-ben pedig 78 727 (9,2 %) izraelitát írtak össze. Eszerint 12 528 fővel kevesebb lett a zsidók száma. Fölmerül a kérdés, melyik országba menekült, hová tűnt el több mint 12 ezer zsidó 1938 és 1941 között?

Jelentések az új szovjet határszakaszok védelmének éber őreitől

A területhódító szovjet hadsereg által megszállt régiókban (Nyugat-Ukrajna, Nyugat-Belorusszia)⁷⁴ 1939 őszén létrejött a szovjet-magyar (Kárpátalja), a szovjet-román (Bukovina) és a német-szovjet (Lengyelország felosztott területén) határszakasz. Az új határszakaszok védelmének biztosításáról, megszervezéséről Maszlennyikov, az SZSZKSZ belügyi népbiztos-helyettese október 28-án megfelelő Direktívát adott ki⁷⁵.

Klujev komisszár⁷⁶, a Kijevi Határőr Körzet határőregysége politikai részlegparancsnoka operatív jelentésében a határszakaszokat átlépő zsidó és más nemzetiségű menekültek áradatára, a határvédelmet meg-

⁷² Haraszi György: *Kárpáti rapszódia*. In *História*, 2004/0-03. <http://www.historia.hu/archivum/2004/040203haraszi.htm> (Utolsó megtekintés: 2015. január)

⁷³ Dupka György, 2011., 84-85.

⁷⁴ 1939. augusztus 23-án Moszkvában aláírt, főleg Lengyelország felosztására vonatkozó német-szovjet szerződés értelmében 1939. szeptember 17-én a Vörös Hadsereg egységei elfoglalták a felsorolt területeket.

⁷⁵ Lásd a Maszlennyikov-Direktívát, a 3. sz. ügyiratot (ZVSZ. 29-31). Eredeti forráshelye: GDA SZB Ukrajna, f. 16. - op. 32 (1951 r.). - szpr. 69. - ark. 399-401. Zavirenná kopija. Masinapisz na blanku. Lásd még: *Ragyanszki organi derzsavnaj beszpeki u 1939-csernyi 1941 r.: dokumenti FDA SZB Ukrajini*. Uparjad. Danyilenko, V. Kokin, Szergij – Kijiv: Vidavnictva dim „Kijivo-Mogiljanszka akademija”. 2009. – 68-70. pp.

⁷⁶ Lásd a 18. sz. ügyiratot (ZVSZ. 55). Eredeti forráshelye: *Pogránicsne vojszka SZSZSZR 1939-ijuny 1941. Szbornyik dokumentov i materiálov*. – Moszkva: Nauka, 1970. –262-263. pp.

erősítő intézkedésekre hívja fel a moszkvai vezetés figyelmét. Szokolov hadosztályparancsnok, az SZSZKSZ NKVD Határőrség Központi Főparancsnoksága Körlevelében⁷⁷ azonnali hatállyal speciális határőregységek felállítására adott utasítást. Ennek értelmében október 7-én a 15 határőrhelyőrségből⁷⁸ 8 Nyugat-Belorussziában, 7 pedig Nyugat-Ukrajnában kezdte el a kijelölt határszakaszok őrzését. Napi feladatban végezték a menekültek letartóztatását, átvilágítását, szűrését, majd a koncentrációs táborokba történő irányítását.

A Berijának, az SZSZKSZ NKVD belügyi népbiztosának 1939. október 8-án címzett Merkulov-Szerov-jelentés⁷⁹ tényként közli, hogy Sztanyiszlav térségében naponta kb. 50 fős csoportok, illetve román, magyar, csehszlovák állampolgárok illegálisan lépték át a határt. A letartóztatott, táborba zárt határsértőkkel az NKVD operatív nyomozó csoportjai foglalkoznak. A Németországhoz csatolt lengyel területekről szovjet zónába érkezettek közül közel 4 000 zsidót vettek őrizetbe. Megjegyzik, hogy a német városparancsnokság a lengyel területek annektálása után 24 órát adott a zsidóknak, hogy hagyják el Bircsa (Belchatów?) várost, és Tirjava-Volinszkot (Przemysl járás). Megparancsolták nekik, hogy a San folyón túli vidékre vándoroljanak, előtte minden értéküktől megfosztották őket, fejenként csak 20 zolotyit vihettek magukkal. Hasonló a helyzet Lisko településen is, ahol 3 000 menekültet vettek nyilvántartásba.

Mironyenko hadosztály-komisszár, az SZSZKSZ NKVD határőrhadsereg politikai főcsoportfőnökség parancsnoka a moszkvai vezetőségnek küldött 1939. október 24-i feljegyzésében⁸⁰ is az egyre növekvő menekülthullámról számolt be. A lett-, litván-, német-, magyar- és román-szovjet határszakaszokon a határőrök az október 22-i állapot szerint 3 850 határsértőt vettek őrizetbe.

⁷⁷ Lásd a 19. sz. ügyiratot (ZVSZ. 56). Eredeti forráshelye: *Pogránicsne vojszka SZSZSZR 1939-ijuny 1941. Szbornyik dokumentov i materialov.* – Moszkva: Nauka, 1970. – 263. p.

⁷⁸ Lásd Maszlennyikov, divízióparancsnok jelentését, a 22. sz. ügyiratot (ZVSZ. 58). Eredeti forráshelye: *Pogránicsne vojszka SZSZSZR 1939-ijuny 1941. Szbornyik dokumentov i materialov.* – Moszkva: Nauka, 1970. – 280-281. pp.

⁷⁹ Lásd a 21. sz. ügyiratot (ZVSZ. 57). Eredeti forráshelye: GDA SZB Ukrajina, f. 16. - op. 32 (1951 r.). - szpr. 33. - ark. 211-212. Kopija. Masinapisz. Lásd még: *Ragyanszki organi derzsavnaj beszpeki u 1939-cservnyi 1941 r.: dokumenti FDA SZB Ukrajini.* – Kijiv: Vidavnictva dim „Kijevo-Mogiljanszka akademija”. 2009. – 380-381. pp.

⁸⁰ Lásd Mironyenko divíziókomisszár jelentését, a 27. sz. ügyiratot (ZVSZ. 63-64). Eredeti forráshelye: *Pogránicsne vojszka SZSZSZR 1939-ijuny 1941. Szbornyik dokumentov i materialov.* – Moszkva: Nauka, 1970. – 283-284. pp.

Oszokin⁸¹ hadosztály-parancsnok, az NKVD Határőrsereg Kijevi Körzet parancsnoka 1939. október 28-án Lembergben a táborba zárt menekültekről részletezőbb kimutatást készíttetett, amely az 1939. október 14. – október 28. közötti időszak állapotát tükrözte.

Az első kimutatásban azok szerepelnek, akik a Szovjetunióból akartak más országba illegálisan átszökni:

*a németországi határszakaszon – 465 főt;
a magyarországi határszakaszon – 41 főt;
a romániai határszakaszon – 30 főt;
összesen: 536 főt fogtak el.*

A másik kimutatás a szomszédos országokból a Szovjetunióba átszökött és letartóztatott különböző állampolgárokról közöl adatokat:

*a németországi határszakaszon – 5731 fő;
a magyarországi határszakaszon – 733 fő;
a romániai határszakaszon – 618 fő;
Letartóztatva összesen: 7082 fő.*

A jelentéstevő megjegyzi, hogy a kimutatásban nem szerepel a Przemyśl városba 1939. október 28-ig a németek elől menekült 11 000 fő, akiknek az elhelyezése, kivizsgálása megoldásra vár. Egyébként ezeket a menekülteket az illetékes hatóságok az előzetes egyeztetés után a német területre fogják visszatoloncolni. A határátlépők többsége zsidó származású, de vannak köztük más nemzetiségű értelmiségiek, parasztok, munkások, továbbá házaspárok, népes családok kiskorú éhező gyermekekkel, akik rohamosan felélik a határőrségek élelmiszer tartalékait. A hadosztályparancsnok a járványos betegségek megelőzése érdekében sürgős intézkedéseket vár feletteseitől. Javaslat, hogy a személyenkénti ellenőrzés után a hátszárba kell küldeni a menekülteket, hogy az önfenntartásukhoz szükséges kenyérkeresethez jussanak.

Gorlinszkij⁸² állambiztonsági kapitány, az USZSZK belügyi népbiztos-helyettesének 1939. november 5-i kijevi feljegyzésében a le-

⁸¹ Lásd Oszokin divízió parancsnok jelentését, a 29. sz. ügyiratot (ZVSZ. 65-66). Eredeti forráshelye: GDA SZB Ukrajna, f. 16. - op. 32 (1951 r.). - szpr. 21. - ark. 278-279. Original. Masinapisz. Lásd még: *Ragyanszki organi derzsavnaj beszpeki u 1939-cservnyi 1941 r.: dokumenti FDA SZB Ukrajini.* – Kijiv: Vidavnictva dim „Kijevo-Mogiljanszka akademija”. 2009. – 382-383. pp.

⁸² Lásd: Gorlinszkij állambiztonsági kapitány 1939. november 5-én keltezett jelentését, a 34. sz. ügyiratot (ZVSZ. 71-72). Eredeti forráshelye: GDA SZB Ukrajna, f. 16. - op. 32 (1951 r.). - szpr. 13. - ark. 272-375. Kopija. Masinapisz. Lásd még: *Ragyanszki organi derzsavnaj beszpeki u 1939-cservnyi 1941 r.: dokumenti FDA SZB Ukrajini.* – Kijiv: Vidavnictva dim „Kijevo-Mogiljanszka akademija”. 2009. – 284-386. pp.

tartóztatott menekültekkel kapcsolatos adatok már az október 31-i állapotoknak megfelelően szerepelnek: Lengyelország felől 9121 fő, Magyarország felől 1024 fő, Románia felől pedig 616 fő érkezett szovjet területre. Az összesen letartóztatott 10 726 fő többsége zsidó származású. A jelentés kiemeli, hogy a letartóztatottak között sok a beszervezett német, román és magyar ügynök, akiknek a kiszűrése fontos állambiztonsági feladat. Ezért a menekültek részére speciális szűrő-tábor létesítését javasolja.

1940. február 12-én Gorlinszkij egy másik, Berijának címzett jelentésében⁸³ újabb adatokat közöl a határsértőkről. Eszerint mintegy 10 000 fő Ukrajna különböző börtöneiben került elhelyezésre, ebből 4500 fő esetében a nyomozást befejezték, 3 000 fő ügyét az SZSZKSZ NKVD Különleges Tanácsának adták át ítélethozatalra. A gyors és lényegre törő kihallgatások módszertanát Nyikitin állambiztonsági kapitány, az NKVD Nyomozó Részleg parancsnokának tanácsos-nyomozója dolgozta ki. Jellemzése szerint a menekültek döntő többsége Nyugat-Ukrajnából, Nyugat-Belorusziából, Bukovinából és Besszarábiából elszármazott, különböző nácijú paraszt, munkás, cseléd, napszámos, a dolgozó osztály rétegéhez tartozik; átszűrésüket befejezve javasolja, hogy ezeket a menekülteket helyezték szabadlábra, engedjék vissza eredeti lakhelyükre. Ezen jelentés alapján 1940. február 22-én az USZSZK belügyi népbiztosa a határsértők ügyvitelében észlelt hiányosságok kiküszöbölése érdekében kiadott Parancsában⁸⁴ utasította a ternopoli, drohobicsi, leMBERGI, szTANYISZLAVI NKVD nyomozói osztályokat 1300 határsértő ügyének még alaposabb kivizsgálására, mert a kihallgató tisztek ezeket a jegyzőkönyveket, vádiratokat felületesen készítették el. A központi megítélés szerint a kémgyanús személyek leleplezésével kapcsolatosan még részletesebb információt kell beszerezni. Megengedhetetlen, hogy a megkövetelt éberség hiánya miatt Magyarországról, Romániából és Lengyelföldről beszivárgó „ellenforradalmár” ügynökök lepjék el az or-

⁸³ Lásd: Gorlinszkij állambiztonsági kapitány 1940. február 12-én keltezett jelentését, a 80. sz. ügyiratot (ZVSZ. 148-149). Eredeti forráshelye: GDA SZB Ukrajina, f. 16. - op. 84 (1951 r.). - szpr. 6. - ark. 89-97. Kópia. Masinapisz. Lásd még: *Ragyanszki organi derzsavnaj beszpeki u 1939-csernyi 1941 r.: dokumenti FDA SZB Ukrajini*. – Kijiv: Vidavnictva dim „Kijevo-Mogiljanszka akademija”. 2009. – 401-403. pp.

⁸⁴ Lásd: Gorlinszkij állambiztonsági kapitány 1940. február 22-én keltezett Parancsát, a 4. sz. ügyiratot (ZVSZ. 31-32). Eredeti forráshelye: GDA SZB Ukrajina, f. 16. - op. 32 (1951 r.). - szpr. 69. - ark. 369-401. zaviren kópia. Masinapisz na blanku. Lásd még: *Ragyanszki organi derzsavnaj beszpeki u 1939-csernyi 1941 r.: dokumenti FDA SZB Ukrajini*. – Kijiv: Vidavnictva dim „Kijevo-Mogiljanszka akademija”. 2009. – 68-70. pp.

szágot. Azt is javasolta, a felületes munkát végző nyomozókat vonják felelősségre. I. Szerov 3. rangú állambiztonsági komisszár, az USZSZK belügyi népbiztosa a határsértők és menekültek fogva tartásával, kihallgatásával kapcsolatos instrukciókat az UNKVD főosztályvezetőinek 1940. június 14-én külön direktívában⁸⁵ foglalta össze és küldte el, amelyben a kémgyanús személyekre vonatkozóan kiemelte, hogy azokat külön, magánzárkában kell őrizni, nem érintkezhetnek a menekültekkel.

Említésre méltóak azok az NKVD-jelentések⁸⁶ is, amelyek Kárpátalján, különösen a szovjet-magyar határtérségben elhelyezett magyar hegyvidéki csapatok és más katonai egységek mozgásáról, struktúrájáról, a hegyvidéki településeken kiépített határőrösről, a csendőrösről, a rendőrkapitányságokról, a hadifelszerelésekről, a képzett fegyveres erők számszerű állományáról stb. számolnak be. Ezeket a katonapolitikailag és a szovjet felderítés számára fontos adatokat a Kárpátaljáról menekült illegális határsértőktől a kihallgatásuk alkalmával gyűjtötték össze és továbbították az illetékes szerveknek. Szavcsenko⁸⁷ ezredes, az USZSZK NKVD Határőrcsapatok parancsnokhelyettese leszögezi, hogy Magyarországról a Szovjetunóba belépett több mint ezer határsértőt fogtak el. Oszokin⁸⁸ hadtestparancsnok, az USZSZK NKVD határőrhadseregének parancsnoka a letartóztatott kárpátaljai ruszin, ukrán, zsidó és más nemzetiségű határsértők adatai alapján a magyar térségben tapasztalt katonai mozgásokról a felsőbb vezetésnek szintén helyzetjelentést készített, amelyben többek között megjegyzi, hogy a kárpátaljaiak körében az a hír járja, hogy a Szovjetunióknak szándékában áll Zakarpatszka Ukrajina bekebelezése.

⁸⁵ Lásd: I. Szerov 3. rangú állambiztonsági komisszár 1940. június 14-én keltezett Direktíváját, az 5. sz. ügyiratot (ZVSZ. 33-34). Eredeti forráshelye: GDA SZB Ukrajina, f. 9. - szpr. 34. - ark. 139-146. Original. Masinapisz. Lásd még: *Ragyanszki organi derzsavnoj beszpeki u 1939-cservnyi 1941 r.: dokumenti FDA SZB Ukrajini.* – Kijiv: Vidavnicva dim „Kijevo-Mogiljanszka akademija”. 2009. – 122-123. pp.

⁸⁶ Lásd: Oszokin, divíziós parancsnok, az USZSZR NKVD határőrhadseregének parancsnoka és Szavcsenko ezredes, az USZSZR NKVD UPV 5. részlegének parancsnoka 1940. május 19-én keltezett jelentését, a 103. sz. ügyiratot (ZVSZ. 182-186). Eredeti forráshelye: GDA SZBU. f. 16. - op. 33 (72). - ark. 15-42. Original. Masinapisz.

⁸⁷ Lásd: Szavcsenko ezredes, az USZSZK NKVD Határőrcsapatok parancsnokhelyettese 1940. június 7-én keltezett Körlevelét, a 123. sz. ügyiratot (ZVSZ. 217-219). Eredeti forráshelye: GDA SZBU. f. 16. - op. 33 (1951 r.). - szpr. 56. - ark. 190-194. Original. Masinapisz.

⁸⁸ Lásd: Oszokin, hadseregtábornok, az USZSZK NKVD határőrhadseregének parancsnoka. Szavcsenko ezredes, az USZSZK NKVD Határőrcsapatok parancsnokhelyettese 1940. június 14-én keltezett Körlevelét, a 130. sz. ügyiratot (ZVSZ. 229-230). Eredeti forráshelye: GDA SZBU. f. 16. - op. 33 (1951 r.). - szpr. 56. - ark. 205-206. Original. Masinapisz.

Gorlinszkij⁸⁹ állambiztonsági őrnagy, az USZSZK belügyi népbiztos-helyettese Berija népbiztosnak 1940. augusztus 14-én terjedelmes beszámolót küldött az NKVD 1940. május 13-án közzétett N-122 sz. határozat végrehajtásával kapcsolatosan és a határtérségben fogatosított ügynöki-operatív intézkedésekről. A német-, magyar- és a román-szovjet határvonalakon a korábbi adatokhoz viszonyítva növekedett a határsértők száma. Kiemelte, hogy az átszökött nációkhoz viszonyítva (ruszin, ukrán, orosz, moldova, román stb.) kimagaslik a zsidók és lengyelek aránya. Szerinte a német, a magyar és a román felderítés egyre több ügynököt dob át a határon. Különösen a németországi emigráns ukrán nacionalista szervezetek saját ügynökeiket is küldik Nyugat-Ukrajnába, hogy az OUN aktivistái felforgató tevékenységet, fegyveres támadásokat szervezzenek, de emellett lengyel fegyveres csoportok is garázdálkodnak. A június 15-i állapot szerint összesen 12 981 főt tartóztattak le, közülük 250 fő a környező országok hadseregeinek dezertált katonái.

A határt illegálisan átlépők országokénti megoszlása 1940. január 1. és július 15. között:

Németország felől – 5248, ebből 2 katona, 15 leleplezett német ügynök;

Magyarország felől – 2370, ebből 52 katona, 10 leleplezett magyar ügynök;

Románia felől – 1777, ebből 196 katona, 12 leleplezett román ügynök;
4 lengyel ügynök

Összesen: 9095 fő érkezett

A Szovjetunióból szökni próbálkozó határsértők száma:

Németország felé – 2839 fő;

A magyarországi határszakaszon – 568 fő;

A romániai határszakaszon – 479 fő.

Összesen: 3886 főt vettek őrizetbe.

A jelentés szerint a határon beszivárgott ügynökök leleplezését, a diverzáns csoportok felderítését országosan kiemelt feladatként kezelik. Ezzel párhuzamosan Berija utasítására Szavcsenko⁹⁰ állambiztonsági ez-

⁸⁹ Lásd: Gorlinszkij állambiztonsági őrnagy 1940. augusztus 14-én keltezett jelentését, a 193. sz. ügyiratot (ZVSZ. 320-322). Eredeti forráshelye: GDA SZB Ukrajina, f. 16. - op. 33 (1951 r.). - szpr. 85. - ark. 1-6., 63-65. Kopija. Masinapisz. Lásd még: *Ragyanszki organi derzsavnaj beszpeki u 1939-csorny 1941 r.: dokumenti FDA SZB Ukrajini*. – Kijiv: Vidavnictva dim „Kijevo-Mogiljanszka akademija”. 2009. – 440-443. pp.

⁹⁰ Lásd. Szavcsenko állambiztonsági ezredes, az NKVD határőrcsapatok parancsnokhelyettesének 1940. augusztus 15-én keltezett jelentését, a 194. sz. ügyiratot (ZVSZ. 323-327). Eredeti forráshelye: GDA SZB Ukrajina, f. 16. - op. 33 (1951 r.). - szpr. 7. - ark. 178-184. Original. Masinapisz. Lásd még: *Ragyanszki organi derzsavnaj beszpeki u 1939-csorny 1941 r.: dokumenti FDA SZB Ukrajini*. – Kijiv: Vidavnictva dim „Kijevo-Mogiljanszka akademija”. 2009. – 444-449. pp.

redes, az NKVD határőr csapatok parancsnokhelyette, Homenko⁹¹ vezérőrnagy, az NKVD határőr csapatok parancsnokhelyettesének, Rogatyin⁹² ezredes, Sztrokacs⁹³ ezredes koordinálásával az NKVD-kihallgató-tisztek a magyar állampolgárságú határsértőktől, katonaszökevényektől, dezertált zsidó munkaszolgálatosoktól a kihallgatások idején Magyarországról hadászati szempontból még részletesebb adatgyűjtést végeztek, különös tekintettel a Szovjetunió elleni háborús előkészületekre, amely információkra a szovjet felderítésnek égetően nagy szüksége volt.

A magyarföldről érkezett szökevények letartóztatása, kihallgatása

A moszkvai Orosz Állami Hadtörténeti Levéltárból nemrég több, korábban titkosított NKVD-jelentés és más dokumentum került elő, amelyek alapján megközelítőleg hiteles képet kaphatunk azokról, akik 1939–1941-ben illegálisan lépték át a magyar-szovjet határt és az elsők között estek a szovjet terror áldozataivá.

A korszakhoz kötött első források, a kárpátaljai rehabilitációs bizottságok anyagai is megerősítik⁹⁴, hogy az 1939-ben létrejött

⁹¹ Lásd. Homenko tábornok, az NKVD határőr csapatok parancsnokának 1941. január 16-án keltezett jelentését, a 263. sz. ügyiratot (ZVSZ. 430-432). Eredeti forráshelye: GDA SZB Ukrajina, f. 16. - op. 34 (1951 r.). - szpr. 1. - ark. 8-15. Original. Masinapisz. Lásd még: *Ragyanszki organi derzsavnaj beszpeki u 1939-csernyi 1941 r.: dokumenti FDA SZB Ukrajini*. – Kijiv: Vidavnictva dim „Kijevo-Mogiljanszka akademija”. 2009. – 479, 482-483. pp.

⁹² Lásd. Rogatyin ezredes, az NKVD határőr csapatok parancsnokság képvisletében 1941. április 20-án keltezett jelentését, a 274. sz. ügyiratot (ZVSZ. 445). Eredeti forráshelye: *Pogránicsne vojszka SZSZSZR 1939-ijuny 1941. Szbornyik dokumentov i materiállov*. – Moszkva: Nauka, 1970. – 375. Lásd. Rogatyin ezredes, az NKVD határőr csapatok parancsnokság képvisletében 1941. április 21-én keltezett jelentését, a 275. sz. ügyiratot (ZVSZ. 448). Eredeti forráshelye: GDA SZB Ukrajina, f. 16. - op. 34 (1951 r.). - szpr. 1. - ark. 188-191. Original. Masinapisz. Lásd még: *Ragyanszki organi derzsavnaj beszpeki u 1939-csernyi 1941 r.: dokumenti FDA SZB Ukrajini*. – Kijiv: Vidavnictva dim „Kijevo-Mogiljanszka akademija”. 2009. – 569, 570-573. pp. Lásd. Homenko-Rogatyin 1941. április 25-án keltezett jelentését, a 276. sz. ügyiratot (ZVSZ. 447). Eredeti forráshelye: *Pogránicsne vojszka SZSZSZR 1939-ijuny 1941. Szbornyik dokumentov i materiállov*. – Moszkva: Nauka, 1970. – 378-379. pp. Lásd. Homenko-Rogatyin 1941. április 25-án keltezett Memorandumát, a 277. sz. ügyiratot (ZVSZ. 447-448). Eredeti forráshelye: Eredeti forráshelye: GDA SZB Ukrajina, f. 16. - op. 34 (1951 r.). - szpr. 1. - ark. 231-238. Masinapisz. Lásd még: *Ragyanszki organi derzsavnaj beszpeki u 1939-csernyi 1941 r.: dokumenti FDA SZB Ukrajini*. – Kijiv: Vidavnictva dim „Kijevo-Mogiljanszka akademija”. 2009. – 573, 574, 576-577, 578. p.

⁹³ Lásd: Sztrokacs ezredes, az az USZSZK belügyi népbiztos-helyettese 1941. június 13-án keltezett feljegyzését, a 279. sz. ügyiratot (ZVSZ. 450). Eredeti forráshelye: GDA SZB Ukrajina, f. 16. - op. 34 (1951 r.). - szpr. 1. - ark. 347-348. Original. Masinapisz. Lásd még: *Ragyanszki organi derzsavnaj beszpeki u 1939-csernyi 1941 r.: dokumenti FDA SZB Ukrajini*. – Kijiv: Vidavnictvadim „Kijevo-Mogiljanszka akademija”. 2009. – 639-640. pp. Sztrokacs ezredes, az az USZSZK belügyi népbiztos-helyettese 1941. június 20-án keltezett feljegyzését, a 281. sz. ügyiratot (ZVSZ. 452-453). Eredeti forráshelye: GDA SZB Ukrajina, f. 16. - op. 34 (1951 r.). - szpr. 1. - ark. 395-398. Original. Masinapisz. Lásd még: *Ragyanszki organi derzsavnaj beszpeki u 1939-csernyi 1941 r.: dokumenti FDA SZB Ukrajini*. – Kijiv: Vidavnictva dim „Kijevo-Mogiljanszka akademija”. 2009. – 646-648. pp.

⁹⁴ Lásd: Reabilitovani isztarijeju. Zakarpszka oblaszty. Knyiga persa. Szoszt: Dovhanics, O. D., Hlanta, O. V., Korszun, O. M. Vat „Vidavnictvo „Zakarpatyja”, Uzsgorod, 2003 – 42. A továbbiakban: (RIZO...).

magyar-szovjet határon – a „Szovjetunióról annyi szépet mesélő” kommunista propagandisták hatására – menekültek áradata (a volt Kárpát-Ukrajna szicsgárdistái, munkanélküliek, nincstelen földművesek, a levante- és katonai szolgálat elől menekülő ungvári, munkácsi és huszti gimnazisták, tandíjat fizetni nem tudó prágai és más egyetemet otthagyo diákok, állástalan zsidó tanárok és magyarellen-es érzelműek, antifasiszta beállítottságú baloldaliak, CSKP-tagok, politikai és nemzetiségi üldözöttek, az 1937–38-as spanyol polgárháború kárpátaljai önkéntesei⁹⁵ stb.) zúdult a Szovjetunióra. A szovjet határőrök eleinte a 10–15 fős csoportokat a magyar hatóságnak adták vissza. A helyi magyar sajtóból is ismert, hogy egyszerre 62 visszatoloncolt személy ellen határsértés ügyében bünvádi eljárást indítottak, őket 8–10 hónapos elzárásra ítélték.

Az NKVD-kihallgatási jegyzőkönyvek adatai szerint a börtönből kiszabadult több kárpátaljai, köztük ruszin/ukrán, zsidó származásúak (V. M. Csizmár, I. J. Andrijco, V. I. Ruszanjuk, I. L. Moldavcsuk, V. D. Andrijco, G. M. Markus, M. I. Lazur és mások) 1940 szeptemberében másodszor is sikeresen átlépték a határt, de őket már a szovjet oldalon letartóztatták, határsértés miatt három évet kaptak.

Az NKVD kemény vallatásának alávetett magyar állampolgárságú ruszinok, ukránok, magyarok és zsidók a kémgyanú árnyékába kerültek. A szovjet Btk 58-6 cikkelye értelmében alaptalanul kémnek tartották a 16 éves Bilák Olena, apja Iván (1925) munkácsi lakost, akit 1941. december 8-án az NKVD Ural körzeti (Molotov/Perm) hadbírósága koncepciósvádirat alapján halálra is ítélt. A Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságának Katonai Kollégiuma a halálos ítéletet 1942. január 12-én 15 évi kényszermunkára változtatta. A fiatal lányt ártatlanul meghurcolták, 13 évet töltött le a munkatáborban. Ugyancsak ügynökkgyanúval, az USZKSZ Btk. 54-6 cikkelye alapján G. E. Edelstejnt (Nagyberezna), J. G. Rajst (Ungvár) 15 évi, O. M. Lipcsakot (Ungvár) 10 évi javító-nevelő munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre ítélték.

⁹⁵ A spanyol polgárháború ismertebb kárpátaljai zsidó internacionalista brigádjának tagjai: Kahán János, Reisman Menyhért. Zsidó mártírok: Ébert Imre, apja Móric főhadnagy (1906 – Spanyolország, Villafranca de la Castilla temet. 1937. július 14.), Köstenbaum Sámuel (Tiszaújlak, 1906 ? – Spanyolország, az Ebro folyónál elesett 1937 júliusában), Reichmann Lajos munkás (Tiszaújlak, 1902 – Spanyolország, Madrid alatt elesett 1937 júliusában), Schwarz József munkás, (Tiszaújlak, 1890 ? – Spanyolország, Madrid alatt elesett 1937 júliusában) Lásd: Rotman Miklós: *Kik érted haltak... Forradalmár elődeink arcképcsarnoka*. Kárpáti Kiadó, 1982., Ungvár, 44-48., *Ukrajna Emlékkönyve, I. Kárpátontúli terület*. Kárpáti Kiadó, 1997., Ungvár.

A Szovjetunió elleni kiagyalt „zsidóösszeesküvés” elméletét fedezhetjük fel az egyik előkerült zsidó vonatkozású *Feljegyzésben*⁹⁶. Az ügyirat 1941. április 10-én Sztanyiszlavban⁹⁷ keletkezett, ebben Jeszipenko állambiztonsági szakaszvezető, az UNKGB nyomozó részlegének nyomozója arról informálja feletteseit (az SZSZKSZ NKVD vezetőit), hogy Magyarországon a zsidók megsegítésére magyar állami támogatással létre jött az ügynevezett „Állami Magyar-Zsidó Szövetség/Goszudarsztvenoj vengerszko-jevrejszkij szojuz” az OMZSA (Országos Magyar Zsidósegítő Akció⁹⁸), amelyhez a Pártfogó Iroda⁹⁹ tartozik. Ennek egyik vezetője egy bizonyos Kirsch Andrej/András, aki a magyarországi zsidók megsegítésével, illegális kivándorlásuk megszervezésével foglalkozik. Így Magyarországról saját közvetítőinek közreműködésével zsidókat szöktet át több országba, főleg a Szovjetunióba. Kirsch az egyik állam ügynökeként a Szovjetunió ellen aktív kémtevékenységet folytat. Általa beszerezett, felkészített zsidó kémeket dob át a magyar-szovjet határon, ellátja őket különböző feladatokkal, kötelezi őket, hogy a megadott címére levelet írjanak, különböző információkat küldjenek. A nyomozó a jelentést azzal fejezi be, hogy eddig már több Kirsch által beszerezett ügynököt fogtak el, leplezték le, a továbbiakban minderről a központi vezetést folyamatosan tájékoztatják.

A kémvád tarthatatlansága később hatóságilag is bebizonyosodott, az elítélteket törölték a bünyügyi nyilvántartásból, s mivel valamennyien ártatlanok voltak, mint a politikai megtorlás áldozatait bűncselekmény hiányában rehabilitálták.

Itt jegyeznénk meg, hogy 1942 folyamán az alaptalan kémügybe keveredett kárpátaljaiak közül többen, főleg a baloldali gondolkodásúak – talán életüket mentve – a moszkvai Állambiztonsági Minisztérium által felkészített felderítőcsoport beszerezett ügynökei lettek. Megfelelő kiképzés után, történetesen a „magyar Pataki Ferenc vezette partizánkülönítmény”¹⁰⁰ és más felderítő- és diverziós csoport tagjaként (*Borkanyuk-csoport*¹⁰¹) az „ugródeszka” szerepét játszó Kárpátaljára ej-

⁹⁶ Lásd a 21. sz. ügyiratot (RIZO 31). Eredeti forráshelye: AU SZBU 30, - szpr. 3698, ark. 26.

⁹⁷ Sztanyiszlav, lengyelül Stanisławów, németül Stanislau, város a Szovjetunióban. Ukrajnában. Galíciában. Ma: Ivano-Frankivszk, megyeközpont. A várost Ivan Franko ukrán költőről nevezték el.

⁹⁸ A nyomozó szó szerinti fordításában: „országos magyar zsidóegyesület” is szerepel, amelynek a hivatalos magyar elnevezése: Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (OMIKE) 1909-ben jött létre. 1944. március 19-én, a németek bevonulásakor feloszlatták.

⁹⁹ Teljese neve: MIPI (Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája), a soá idején működött.

¹⁰⁰ Pataki Ferenc deszant-csoportja 1943. augusztus 19-én a kárpátaljai Drahova térségében landolt sikeresen.

¹⁰¹ A Borkanyuk-csoport 1942 január elején közvetlen harci bevetésre került, majd tragikus véget ért.

tőernyős kötelékben szálltak le. A magyar kémelhárítás azonnal lecsapott a csoportra, elfogott tagjainak többségét a hadbíróság halálra ítélte, mások mellett a felderítő osztagba beszervezett zsidó származásúakat is – elrettentő példát statuálva - lakhelyükön végeztették ki.¹⁰²

A kárpátaljai ruszin/ukrán, magyar és zsidó kommunisták, az egykori CSKP-aktivisták is illegális úton jutottak át a határon, ők szintén a szovjet börtönökben kötöttek ki. Közülük az 1937-től a Komintern közbenjárásával a szovjet-magyar határon átsegített, moszkvai emigrációban élő Oleksza Borkanyuk, Ivan Turjanica, Weiss Sámuel és más pártfunkcionáriusok és NKVD-ügynökök közvetítésével több zsidó származású párttagot (Háberman Sámuel, Lebovics Eszter, Mozsarovics Mihajlo) kimentettek a szovjet börtönökből. Azonban a Komintern központi titkárságától úgynevezett visszaigazoló-dokumentumot sokan nem kaptak, őket is (a balazséri Győri Péter /Hete, 1897 – Szokolovo, 1943) „menlevél” hiányában de facto 3–5 évi javító-nevelő munkatáborban leöltendő szabadságvesztésre ítélték.

1940. július 20-án a drohobicsi *Vilne szlovo*¹⁰³ (Szabad Szó) című ukrán újság is beszámolót közölt arról, hogy a szovjethatalom miként zárta tömlöcbe a Kárpáti Ukrajna azon menekültjeit (zsidók, ruszinok, ukránok, egyszerű földművesek, munkanélküliek), akik védelemért könyörgöttek. Fentebb már jeleztük, a bünvádi eljárás alól csak azok a magyar kommunisták mentesültek, akiket a Komintern¹⁰⁴ az NKVD kérésére hivatalosan leigazolt.

A levéltárakból olyan névsorok is előkerültek, ahol a nevek mellett a magyar, lengyel, csehszlovák állampolgárság szerepel. Az NKVD nyo-

¹⁰² Lásd: *Ukrajna Emlékkönyve*, 1997. Mártírok: Háberman Sámuel szabó (Nagyberezna, 1899 – Borkanyuk-partizánosztag tagja, Jaszinya/Körösmező, 1942 januárjában), Lebovics Jenő munkás, (Nagyszőlős, 1891 – Pataki Ferenc partizánosztag tagja, Nagyszőlős, bírósági ítélet alapján agyonlőtték, 1944. június 17.), Leisman Jenő M. munkás, (Nagyszőlős, 1881 – Pataki Ferenc partizán/felderítő osztag tagja, Nagyszőlős, bírósági ítélet alapján agyonlőtték, 1944. június 17.), Farkas Mór munkás, (Nagyszőlős, 1881 ? – Pataki Ferenc partizán/felderítő osztag tagja, Nagyszőlős, bírósági ítélet alapján agyonlőtték, 1944. június 17.), Farkas Szerén munkás, (Nagyszőlős, 1886 – Pataki Ferenc partizán/felderítő osztag tagja, Nagyszőlős, bírósági ítélet alapján agyonlőtték, 1944. június 17.), Schwarz Mór munkás, (Nagyszőlős, 1890 ? – Pataki Ferenc partizán/felderítő osztag tagja, Nagyszőlős, bírósági ítélet alapján agyonlőtték, 1944. június 17.), Weiss Mendel, apja Mózes munkás, (Tekeháza, 1896 – Pataki Ferenc partizán/felderítő osztag tagja, Nagyszőlős, bírósági ítélet alapján agyonlőtték, 1944. június 17.), Weiss Sámuel munkás, (Feketeardó, 1896 – Pataki Ferenc partizán/felderítő osztag tagja, Nagyszőlős, bírósági ítélet alapján agyonlőtték, 1944. június 17.).

¹⁰³ Lásd a 22. sz. ügyiratot (RIZO 32). Eredeti forráshelye: Vilne szlovo, Drohobics, 1941. N-6. – 20. lrp. Újraközölve: *Litapisz nyeszkarennaji Ukrajini: Dokumenti, materjali, szpogadi*. – t. 1. – Lviv: Proszvita, 1993., 66.

¹⁰⁴ Lásd a 20. sz. ügyiratot (RIZO 31). Eredeti forráshelye: Dazo , f. 2558. op. 1. szpr. 4441, ark. 18.

mozói számunkra ismeretlen oknál fogva egyeseket (főleg a határsértő zsidókat) szovjet állampolgárnak minősítettek, azok örök időkre a lágerekben maradtak, ott hunytak el.

A Szovjetunióban 1936. november 10-től kiadott (régi-új) rendelkezés szerint szigorúan megbüntették azokat a személyeket, akik illetékes hatósági engedély, hatályos útlevél nélkül illegálisan – mindkét irányban – átlépték a határt. Ez bűncselekménynek számított, ezért 1-től 3-évig terjedő szabadságvesztés járt¹⁰⁵. A szovjet NKVD Különleges Tanácsa az USZSZK 1927. évi Büntető Törvénykönyvének 80. cikkelye alapján az illegális határátlépésért 3 évi, egyes esetekben (a törvénykönyv cikkelyének ellentmondva) 5, 8, sőt 10–15 évi szabadságvesztést szabott ki, amit a kijelölt javító-nevelő és kényszer munkatáborokban töltöttek le.

Véleményem szerint az érintettek táborokba kerülésének két alapvető oka volt. Valamennyi magyar állampolgársággal rendelkező menekültet a világháborút kirobbantó hitleri Németországgal szövetséges horthysta Magyarország hívének tekintették. A másik oka az a túlzott éberség, amit a sztálini kultusz idején minden Szovjetunióba menekülő külföldivel szemben alkalmaztak. Az NKVD-szervek ezeket az embereket olyan bázisnak tekintették, amelyre biztosan alapozhat a külföldi hírszerzés. Tehát a náci hatalom üldözöttjeit nem védelemre szoruló menekültként, hanem a szovjet állam ellenségeként fogadták és kezelték.

A szovjet megtorlások áldozatai/túlélői szenvedéstörténeteiből

Az illegálisan a Szovjetunióba menekültek tragikus sorsáról ukrán nyelven Olekszandr Dovhánics és Jurij Csori ungvári GULAG-kutatók összeállításában több dokumentumot, beszámolót, visszaemlékezést, élet-interjút és portrét is közreadtak könyv alakban.¹⁰⁶

Ebben a gyűjteményben jelent meg az ungvári Stern Zoltán¹⁰⁷/Iszakhár, apja Mózes (Szolyvai járás, Paszika/Kishidvég, 1919) ügyvéd megrázó visszaemlékezése¹⁰⁸, aki megjárta a GULAG-poklait. 1940 au-

¹⁰⁵ Lásd a 1. sz. ügyiratot (RIZO 28). Eredeti forráshelye: Trajnyin A., Menisagin V., Visinszkaja Z.: *Ugolovnij kodeksz RSZFSZR. Kommentarij*. Pod redakciej i sz prediszlovijem predszedatelyja verhavna Szuda SZSZSZR I. T. Goljakova. – 2-je izdanyija. – Moszkva: Juridiceszkoje izdatyelsztvo NKJ SZSZSZR, 1946. – 121.

¹⁰⁶ *Kriz npeklo GULAGiv: Dokumenti, szpogádi, nariszi* (A GULÁG pokláiban: Dokumentumok, visszaemlékezések, portrék), 1996., Uzsgorod. 13-18. pp.

¹⁰⁷ Stern Zoltánt az NKVD Különleges Tanácsa 1941. június 7-én 3 évre elítélte, a munkatáborból 1947-ben szabadult. 1962-ben rehabilitálták. Lásd: RIZO I. 767.

¹⁰⁸ Zoltan Stern: *Osz togyi i pocsaloszja nasa tragegyija...* In *Kriz npeklo GULAGiv*, 1996. 13-18. pp.

gusztusában huszonegy évesen, a kereskedelmi akadémia diákjaként eldöntötte, hogy magára hagyja anyját, apját, és a 9 tagú családot. Szilárd elhatározását a következőkkel indokolta egy másik vele készített interjúban: *„Amikor a magyarok az egész Kárpátalját elfoglalták,¹⁰⁹ zsidótörvényeket vezettek be,¹¹⁰ és mindenféle módon üldözni kezdték a zsidókat. 1940 augusztusában úgy döntöttem, hogy megszököm, átmegyek a határon. Bár eljutottak hozzánk hírek arról, hogyan éltek az emberek a Szovjetunióban az 1917-es forradalom után, sajnos csak a hivatalos propagandához – az újságokhoz, rádióadásokhoz – értünk hozzá. Ezek alapján a Szovjetuniót minden nemzetiségnek egyenlő lehetőségeket kínáló országnak, az általános szabadság és igazságosság országának képzeltem el.”¹¹¹*

Ukrán nyelvű részletesebb visszaemlékezésében többek között megemlíti Mitro Zozulja¹¹² cimboráját, akivel 1940. augusztus 19-i pénteki napon Szolyván szervezkedtek, társakat toboroztak, majd Szolyva-Golubine-Poljana-Guta vonalon csoportosan megközelítették a határt. Első kísérletük nem sikerült, mert a határ közeli Poljanán magyar csendőrök az éjszaka folyamán állandóan járőröztek. Lefűjták az akciót, hazatértek, és a szüleinek elárulta szándékát. Meggyőződése az volt, hogy társaival mégis átmeny a Szovjetunióba, majd 3–4 hónap múlva a felszabadító Vörös Hadsereg katonájaként visszatérnek a szülőföldjükre. Második próbálkozásuk sikerrel járt, Hutánál egy helyi vezető segítő közreműködésével 54-en (fiúk, lányok, teljes családok) átkeltek az erdő övezte határon, és a szovjet oldalon lévő Guszne községben kötöttek ki. Mint elmondja: *„A határőrök maguktól ránk találtak. Nagyon örültünk, amikor megláttuk őket, de az örömünk már az első szavaik után elszállt: „Vigyázz, sorakozó, minden lépés balra vagy jobbra menekülésnek számít, a menekülőre tüzet nyitunk.” Ezeket a szavakat soha nem fogom elfelejteni. Ekkor kezdődött el az én másik életem.”*

Hat évet raboskodott Wieder Ernő¹¹³ /Cvi, apja Gyula (Munkács, 1922.)¹¹⁴ – ilyen végkifejletre ő sem gondolt, amikor eltervezte illegális

¹⁰⁹Lásd: Kárpátalja elfoglalása.

¹¹⁰Lásd: zsidótörvények Magyarországon.

¹¹¹Stern Zoltánnal készült interjú: Centropa, Megőrzött emlékek interaktív könyvtára <http://www.centropa.org/hu/photo/stern-zoltan-1> (Utolsó megtekintés: 2015. január).

¹¹²Mitro Zozuljáról nincs információ.

¹¹³Wieder Ernőt az NKVD Különleges Tanácsa 1941. március 29-én 3 évre elítélte, a munkatáborból 1947-ben szabadult. 1969-ben rehabilitálták. Lásd: RIZO I. 233.

¹¹⁴Wieder Ernővel interjút Jagodies Edit 2004 októberében készítette: Centropa, Megőrzött emlékek interaktív könyvtára <http://www.centropa.org/hu/biography/wieder-erno> (Utolsó megtekintés: 2015. január)

átszökését a Szovjetunióba: „Egy kicsit szociális, baloldali gondolkodásúak voltunk mindnyájan, ugyanakkor egy kis cionista érzés is volt bennünk. Én tudtam, hogy engem nem fognak elengedni. Mert hát én voltam a libling, a kedvenc. Miklós bátyám elment Csehországba, a szülők azt tudták. Én mit csináljak itten? Anélkül, hogy a szülők beleegyezésüket adták volna, én megszöktem otthonról. 1940 szeptemberében átmentem a határon, átszöktem a Szovjetunióba. (...)Visken megismerkedtem egy zsidó fiúval, akinek Patyipa volt a vezetékneve. Megbeszéltük, menjünk át Oroszországba! Még két huszti fiú is jött velünk. Kalandvágy, fiatalság. De tényleg, nem volt már mit csinálni az akkori Magyarországon! (...)

Átszöktünk a határon négyesben: a két huszti fiú, Patyipa és én. Itt volt a határ Körösmezőnél, mert akkor Kárpátalja határán már az oroszok voltak, elfoglalták Lengyelországot. A határon egyből letartóztattak. Utána börtönből börtönbe vittek. Először Nadvornán voltunk a börtönben pár napig, az itt van a határon, Körösmező mellett, csak a másik oldalon. Utána Ivanofrankovba¹¹⁵, akkori nevén Sztanyiszlávra¹¹⁶ vittek a börtönbe. Sztanyiszlávon ott ültünk százan lent a pincében egy cementes padlón. Majdnem százan voltunk mindig, kilencvenen, kilencvenöten. Semmi ágy, semmi priccs, csak a cement. Ott voltak, akik átszöktek a határon. Akkor rengetegen szöktek át, ezren és ezren. Főképp lengyelek és kárpátaljaiak...”

Wieder Ernő nem egyedi átszökésekről, hanem csoportos, tömegekkel mérhető illegális migrációról beszél, amelyről az eddigi szakirodalom, a magyar történelemtudomány hallgat.

„Börtönből táborba...”

A politikai elítélteket rehabilitálták, ügyük felülvizsgálatának folyamatában bizonyítást nyert, hogy az NKVD igazságszolgáltatását teljesen alárendelték a kommunista diktatúra érdekeinek. Az NKVD-nyomozók javaslatára a kiszabott ítéletek már a törvénysértő és formális eljárások előtt megszülettek. „1942 nyarán engem és más rabokat kihívtak a bányai igazgatójához, és bejelentették, hogy szigorított lágerben letöltendő három év szabadságvesztésre vagyunk ítélve az államhatár illegális átlépése miatt. A telep igazgatója csak ekkor kapta meg az iratainkat, pedig már bezárásunk harmadik évében voltunk. Ez még elég enyhe íté-

¹¹⁵ Lásd: Ivano-Frankivszk.

¹¹⁶ Ma: Ivano-Frankivszk a hasonló nevű terület (oblaszty) székhelye (korábbi német, ill. lengyel neve: Stanislaw /Stanisławów), a város Kamenyec-Podolszkij környékén van. Lásd: Kamenyec-Podolszkij-i vérengzés.

letnek számított a Szovjetunió büntető törvénykönyvének nyolcvanadik paragrafusa alapján. Ha az embert kémkedéssel vádolták, akkor az ítélet öt év szabadságvesztés volt. Ha pedig valakinek külföldön voltak rokonai, akkor ezért nyolc évtől terjedő szabadságvesztés járt. De én azok között voltam, akinek azt mondták: „Illegális határátlépésért három év”, és kész. Hogy vajon hogyan állapították ezt meg kihallgatás nélkül, bíróság és nyomozás nélkül, azt senki sem tudja.”¹¹⁷

Így lettek az oltalomkeresőkből vádlottak, akiket a Szovjetunió ellen bevetett kémnek, illetve határsértőnek nyilvánították. Az ítélelhozatal megszületéséig a Szkole, Nadvirna, Sztrij, Szambor, Sztanyiszlav, Drohobics és más települések NKVD-börtöneiben, embertelen körülmények között sínylődtek. A técsői járási Hanicsból menekült Gerics Miklós¹¹⁸, apja Gábor (Técsői j., Hanics, 1909) visszaemlékezése szerint, akit 1940. május 20-án két falubelijével (Herskovics Izik¹¹⁹, apja Ábrahám (Hanics, 1909) Kovács, 1935-től CSKP-tag, M. J. Korszak¹²⁰) együtt a szovjetek elfogták. Így emlékszik vissza a történetekre: „*Én Sztaniszlavban sok emberrel találkoztam: asszonyokkal, gyerekekkel, valamint öreg és fiatal katonákkal, ezek a magyar hadseregből dezertáltak. Valamennyiünket arccal a fal felé felsorakoztattak, kutyás katonai járőrre bízta őrzésünket. Volt köztünk egy erdész, akinek a nevére már nem emlékszem és milyen faluból való, feleségével és hat gyermekével volt ott. Amikor kezdték különválasztani az anyát, apát és a gyerekeket, elkeseredésében ordítani kezdett. Én börtönbe kerültem, a 31-es cellába, ahol három hónapot letöltöttem. Minden este kihallgatásra szólítottak. Három hónap után Belorussziába, Gomelbe szállítottak, Orsába, onnan Minszkbe. Minden börtön tömve volt. Az emberek elpusztultak az éhségtől. Aki még életben maradt, azt átszállították a rovníi tömlőbe. Ott egy tiszt egyesével beszélített bennünket az irodába, jegyzőkönyvet tett elénk mondván, hogy írjam alá, három év munkatábor, tiltott határátlépésért. Akkor kezdődött. Hideg vagonokban szállítottak bennünket. Éhezünk, vizünk nem volt. Kísérőnk néha-néha adott egy vödörrel, csupor nélkül, amiből éppen csak egy korty jutott mindenkinek. A Komi SZSZK-ba kerültünk. Az állomásról autókba ültettek és két napig*

¹¹⁷ Stern Zoltánnal készült interjú: Centropa, Megőrzött emlékek interaktív könyvtára <http://www.centropa.org/hu/photo/stern-zoltan-1> (Utolsó megtekintés: 2015. január)

¹¹⁸ Gerics az NKVD Különleges Tanácsa 1940. október 4-én 3 évre elítélte, a munkatáborból 1947-ben szabadult. 1970-ben rehabilitálták. Lásd: RIZO I. 261.

¹¹⁹ Herskovicsot az NKVD Különleges Tanácsa 1940. november 2-án 3 évre elítélte, 1991-ben rehabilitálták. Lásd: RIZO I. 263.

¹²⁰ Korszakra nincs adat.

utaztunk. Majd gyalog folytattuk az utat. Az éhségtől és a hidegtől elgyötörtén sokan már menetelés közben meghaltak. Egy erdőbe vittek, ahol egyetlen épület sem volt. Kísérőink a fákra jelet róttak, ezzel jelölték meg azt a zónát, amelyen túl tilos volt kilépniük. Fűrészszel és fejszével láttak el bennünket, hogy a kivágott fákból építsünk barakkokat. Amikor befejeztük, jött az újabb parancs. Menjünk beljebb az erdőbe, mert a barakkokba lovakat helyeznek el. S így tovább építettünk egész tavaszig. Aki nem teljesítette a megadott normát, az nem kapta meg fejadagját (40 deka fagyos fekete kenyér, 1 liter balanda).¹²¹

Lolin László¹²², apja György (Ökörmezői j. Loza, 1923) szakmunkást a német csapatok előrenyomulása miatt a Novorecsinszkben kiűrtett börtönlakókkal együtt a Szalkini sztyeppékre hurcolták, onnét a Volga folyón jutottak el Szibéria erdős övezetébe, ahol a „zöldlágérben” ismertették velük a „trojka” öt percig sem tartó ítélethozatalát – határsértésért 3 éven át fakitermelő kényszermunkások lettek. Aki teljesítette a normát, az két porció kenyeret (egy porció 400 gramm, illetve 40 deka), halat, balandát kapott. A politikai foglyoktól ennek egy részét a mindenható köztörvényesek elkobozták. Naponta 5–6 fővel lettek kevesebbek, az éhségtől összeesett, 30–40 kg-ra lefogyott rabokkal a fagyhalál vagy az őrség végzett.

A határsértésért három évre elítélt kárpátaljai ruszin és zsidó lányokat Nyugat-Ukrajnából a Kemerovói területen lévő női lágerbe szállították (a „nép ellenségeinek női hozzátartozóit is ide hurcolták). Egy varrőüzemben napi 12 órát dolgoztatták őket, csak a háborút követően, a 40-es évek végén engedélyezték egyeseknek a hazatérését, másokat a Tyumeny területen kijelölt településekre küldtek, ahol még évekig száműzetésben éltek.¹²³

A „kommunista inkvizíciós igazságszolgáltatás” táboraiban

A „szovjet honvédő háború” idején a háterszágban továbbra is teljes gőzzel működött a „kommunista inkvizíciós igazságszolgáltatás”. A belső Ukrajnába és az orosz területekre kiszállított határsértők ügyével a Dnyepropetrovszki, Kamjanec-Podilszki, Kirovogradszki, Mikolajivszki,

¹²¹Dovhanics, Omeljan előadása. A sztálinizmus kárpátaljai áldozatai. Nemzetközi konferencia. Beregszász, 1989. november 16. – *Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól*, Dupka György (szerk.), Intermix Kiadó, 1993., Ungvár-Bp., 223.

¹²²Lolint az NKVD Különleges Tanácsa 1941. június 5-én 3 évre elítélte, 1972-ben rehabilitálták. Lásd: RIZO I. 456.

¹²³Lásd: RIZO I. 54.

Odesszai, Ternopoli, Harkivi, Csernyigivszki és más területek NKVD főosztályainak nyomozó munkatársai foglalkoztak és fogalmazták meg a vádiratokat. A nyomozásokat 1942 végén fejezték be. Az utolsó ítélethozatalra már az 1942. november 19-én kihirdetett amnesztia után, 1943. február 12-én került sor.¹²⁴

Ezeket átadták az SZSZKSZ NKVD Különleges Tanácsának, amely az USZSZK Büntető Törvénykönyve 80. cikkelye alapján, illegális határátlépés büntetében többnyire 3 évi, javító-nevelő munkatáborban leöltendő szabadságvesztésre ítélte őket.

Az elítélt személyeket a GULAG táboraiba (Vorkuta, Pecsorszk, Norilszk, Karaganda, Magadan stb. lágereibe) hurcolták. A letartóztatottnak a börtönökből a táborokig történő meghurcoltatását jól nyomon követhetjük két kárpátaljai zsidó túlélő példáján is. A munkácsi zsidó Wieder Ernő a vele készített interjúban többek között elmondta:

„Sztanyiszlávból elvittek minket Vorosilovgrád megyébe, most Luganszk megyének hívják. Az ott van már Harkovon túl, a mai Kelet-Ukrajnában, az orosz határon. Ott egy nagy kolostorban helyeztek el mindenkit, ami több épületből állt. Ott már nem százan, hanem néhány ezren voltunk. Emlékszem, az ötös blokkban voltam, az ötös kolostorban. Valamikor kolostor volt, aztán a szovjetek likvidálták, és börtönt csináltak belőle. Oda kerültem 1940 szeptemberében. Aztán onnan Sztarobelszkbe, a Vorosilovgrád megyébe kerültünk, azt hiszem, 1941 januárjában. Vagonokba zárva vittek oda, és ott voltunk áprilisig. Ott, Sztarobelszkben ítélték el mindenkit. Kihívtak egyszerre tíz embert név szerint, és elmondták, hogy határátlépésért ki mennyit kapott. Én kaptam három évet, volt, aki kapott öt évet, volt, aki tízet. Aki azt mondta, hogy kommunista volt, az többet kapott, én meg, mint gyerek, nem lettem párttag, csak három évet kaptam. Tizenhét éves voltam akkor, nem voltam már olyan gyerek. Azt mondták, a kommunistáknak azért adunk többet, mert nekik ott kellett volna maradni, és harcolni a fasiszták ellen, nem megszökni hozzánk!

Áprilisban Sztarobelszkben bevagoníroztak minket, vagy húsz-húszonöt vagon volt egyben, és vittek északra. Hogy hova visznek, nem tudtuk! Marhavagonok voltak, nem személykocsik. Kétoldalt priccsek, éppen csak a közepe volt üres. Vittek több mint két hetet minket. Enni nem nagyon adtak útközben. Mindennap valamit adtak, egy levest vagy valamit. Heringből főzték a levest, sósan. Inni nem adtak, nem volt víz.

¹²⁴ Lásd Korszun és Pagirja, OLEKSZANDR összeállítók dolgozatát, ZVSZ, 19.

*A vízhiánytól többet szenvedtünk, mint az éhségtől. Áprilisban megérkeztünk oda. Mi nem tudtuk még, hol vagyunk, csak annyit láttunk, hogy éjszaka van, hó és nagy hideg.”*¹²⁵

Wieder Ernő hiteles beszámolójához hasonlóan más túlélők is részletesen mesélik el a nyugat-ukrajnai börtönökből a távoli Szibéria zord vidékeire vasúton, rabszállító szerelvényeken történő elhurcolásuk útirányát, hosszát és időtartamát. Hogyan fagyoskodtak, éheztek, szomjaztak az éjszakai kényszer-szállásokon, gyűjtőhelyeken. Milyen volt az élelmezésük szállítás közben, hogyan őrizték a GULAG-táborokba tartó halálvonatokat, táborközi halálmeneteket, szóltak az útközben a halál és szabadság reményében megkísérelt szökésekről, majd az elfogott szökevények kegyetlen megtorlásáról. Egybehangzóan állítják, hogy a rabok sorait a céltáborok eléréséig az éh- és fagyhalál, a különböző járványos betegségek erősen megrikították. Minderről az ungvári zsidó származású Stern Zoltán ukrán és magyar nyelvű visszaemlékezésében megrázóan számolt be: „*A Lvov körzetben lévő Szkoléba, egy táborba toloncoltak minket. Ezeröttszáz-kétezer ember gyűlt ott össze. Semmiféle vádat nem emeltek ellenünk, egyáltalán nem értették, miért tartóztattak le minket, senki semmit nem magyarázott el. Három hónap múlva Szkoléból Sztrijbe szállítottak minket, egy börtönbe. 1941 telén tehervonaton, szintén nagyszámú őrizettel, a Poltavai körzetben található Sztarobelszkbe szállítottak minket. Néhány hónapig voltunk ott. Nem dolgoztunk, hanem csak ültünk a priccseken a barakkban, és mászkáltunk a táborban. 1941. június tizenegyedikén tehervonatokba raktak minket. Az útvonal: Sztarobelszk – Vlagyivosztk, a Vlagyivosztk melletti Nahodka-öböl. Innen a Dzsurma nevű gőzhajón a Kolimán [lásd: Gulag] található Nagajevo-öbölbe vittek minket, szintén szigorú őrizet alatt. Nagajevo-öbölből gyalog, szigorú őrizet alatt vittek tovább egy fegyenc-továbbító állomásra, Magadanba. Ott osztották el az embereket a Gulag lágereibe. Innen mintegy négyszáz rabot, köztük engem is, őrzött teherautókon Moljakkba, egy nagy, félkész lágerbe vittek. Néhány nap múlva innen az Objegyinyonnij bányába szállítottak, egy teherautó-konvojban. Ez már 1941/42 tele volt. Voltak olyan barakkok az Objegyinyonnij bányában, amik annyira nem voltak még befejezve, hogy még tetejük sem volt, csak két- vagy háromszintes priccsek és benzinkályhák. Minden barakkban*

¹²⁵ Wieder Ernővel interjút Jagodics Edit 2004 októberében készítette: Centropa, Megőrzött emlékek interaktív könyvtára <http://www.centropa.org/hu/biography/wieder-erno> (Utolsó megtekintés: 2015. január)

több mint száz ember volt, és egy-egy benzinkályha a barakk két végében. Sorban melegedtünk a kályhák mellett. Nagyon hideg volt, ruhában aludtunk. Éjjelente minden fogoly kétszer-háromszor ment melegedni a kályhához. Éppen itt, az Objegyinyonnij bányában halt meg a legtöbb rab az éhségtől és a hidegtől...”¹²⁶

A foglyok területi elhelyezkedése, munkavégzése

A kárpátaljaiak főleg a belső-oroszországi, szibériai javító-munkáttörben¹²⁷, köztük Perm, Vorkuta, Szalehard, Jekatyerinburg, Cseljabinszk, Ufa, Norilszk, Omszk, Karaganda, Novoszibirszk, Krasnojarszk, Tajset, Irkutszk, Szvobadnij, Komszomolszk-na Amure, Habarovszk, Vlagyivosztok, Jakutszk, Magadan körzetében és más településeken raboskodtak. A GULAG-kutatók egybehangzó véleménye szerint a mordvinföldi, kolimai, vorkutai és kazahsztáni lágerrendszer a leghírhedtebb koncentrációs táborok közé tartozott. A politikai elítéltek számára Mordvinföldön kiépített tábor-rendszer volt a legsúfoltabb.¹²⁸ Potymára és Dubrovlagra, a Mordvin Autonóm Köztársaság délnyugati területén lévő táboregyüttes központjaira még a francia kutatók is felfigyeltek. A két párizsi kutató-történész, Joël Kotek és Pierre Rigoulot közös monográfiájának¹²⁹ mottója a szovjet lágerrendszerre is vonatkoztatható: „A táborokat azért találták ki, hogy embereket semmisítsenek meg”.

A túlélőktől tudjuk, aki a táborban történő megérkezés és a mindennapi normában mért, fizetés nélküli munkavégzés után „elhagyta magát, akiben valamely hit vagy valaki iránti szeretet, kötelességérzet nem tartotta a lelket, az óhatatlanul elpusztult.” Stern Zoltán is azok közé tartozott, aki „nem hagyta el magát”, és akit leírhatatlanul mostoha körülmények között, éhbérért dolgoztatták: „Moljakkból 1942 végén egy másik bányába, Burkhalába vittek. 1943-tól 1947-ig dolgoztam a Burkhala bányában. A munka ugyanolyan volt, mint Moljakkban. Természetesen a munkáért semmit nem fizettek, az élelmezés rettenetes volt;

¹²⁶ Stern Zoltánnal készült interjú: Centropa, Megőrzött emlékek interaktív könyvtára <http://www.centropa.org/hu/photo/stern-zoltan-1> (Utolsó megtekintés: 2015. január)

¹²⁷ Dovhanics, O.: *Akik átszöktek a Szovjetunióba. Sorsuk további alakulása.* In *Ukrajna emlékkönyve*, 1997. 38-39.

¹²⁸ A mordvinföldi Javaszban (7. sz. láger) igen sok kárpátaljai fiatal életét keserítette meg a rabság.

¹²⁹ Kotek, Joël – Rigoulot, Pierre: *A táborok évszázada.* Nagyvilág Könyvkiadó, Bp., 2005. Lásd még: http://frankaegom.ofm.hu/irattar/irasok_gondolatok/konyvismertetesek/konyvek_11/taborok_evszazada/a_taborok_evszazada.htm (Utolsó megtekintés: 2015. január)

orvosi ellátás nélkül, félelmetes körülmények között éltünk hatalmas, alig fűtött barakkokban, amelyekben száz-kétszáz fogoly volt. Rettenetes hideg volt. A nyár csak néhány hétig tart, épphogy elolvad a hó, egy kicsit fölmelegszik a föld, és megint jön a fagy, akár mínusz negyven fokra is süllyedt a hőmérséklet.”

A Komi ASZSZK-ban, az úgynevezett zöldlágérben Geric's Mihályék is fakitermeléssel foglalkoztak: *„Háromezer ember három műszakban dolgozott éjjel-nappal. Reggeltől másnap reggelig 5–6-an meghaltak. A halottakat túl a zónán csak rádobták a hóra. A kemény munka és a végelgyengülés miatt örökre a pecsorai és a többi tábor földjében nyugszanak.”*¹³⁰

Wieder Ernő és rabtársai Pecsorától Vorkutáig négyszázötven kilométer hosszan építették a vasútvonalat. Elhozták őket a tundrába, ahol kis fák vannak, azt mondták nekik, *„itt van a lapát, itt van balta, fűrész, építetek magatoknak házat, itt fogtok élni! Amennyire lehetett, hozzáfogtunk, csináltuk. [...] Nehezen dolgoztunk ott, a vasútépítés nem könnyű. Barakkokban laktunk, amiket mi építettünk magunknak. A rönkök közé mohát tettünk, hogy az tartsa magát. Mellesleg, amikor nem volt mit dohányozni, kihúztuk onnét a mohát, újságba csavartuk, és azt szívtuk. Nem volt jó ott lenni, rengetegen meg is haltak a nehéz munka, a gyenge koszt miatt. De aki télen halt meg, azt nem is temették el, mert a föld át volt fagyva legalább másfél-két méterre, azt nem lehetett! Ahogy húztuk a vasútvonalat, odarakták a holttesteket, rámentek a talpfák, rá a sínek, és mentünk tovább. A halottak ottmaradtak temetetlenül.”*¹³¹

Wieder Ernő visszaemlékezése szerint ezekben a munkatáborokban mindenféle ember volt. Köztük bűnözők, politikaiak, generálisok, főtisztek, gyilkosok, rablók, tolvajok, híres kreml-i orvosok, akiket koncepciós perekben ítélték el Oroszországban. *„Voltak ott velem magyarul és jiddisül beszélő emberek is, voltak kárpátaljaiak. Igaz, akikkel együtt mentem, azoktól elválasztottak. Négyen mentünk át a határon 1940-ben, de minket aztán máshova vittek.”*

¹³⁰ Dovhanics, Omeljan előadása. A sztálinizmus kárpátaljai áldozatai. Nemzetközi konferencia. Beregszász, 1989. november 16. – *Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól*, 1993. 222-223.

¹³¹ Wieder Ernővel készült interjú: Centropa, Megőrzött emlékek interaktív könyvtára <http://www.centropa.org/hu/biography/wieder-erno> (Utolsó megtekintés: 2015. január)

Amnesztia a Magyarországról menekülteknek

A Szovjetunió és a csehszlovák emigráns kormány katoná-politikai megállapodása¹³² értelmében 1941. szeptember 27-én döntés született az 1. Csehszlovák Hadtest felállításáról. Később a két fél között táviratváltás történt a csehszlovák egységek felfegyverzése, egyenruhába öltöztetése, ellátása stb. ügyében¹³³ a szovjet londoni nagykövetség közvetítésével Pika csehszlovák államminiszter és Moszkva között. A külügyi népbiztosság 1941. november 13-án feladott táviratban¹³⁴ értesítette a Londonban állomásozó A. E. Bogomolov szovjet nagykövetet, hogy a szovjet vezetés támogatja az 1. Csehszlovák Hadtest felállítását és teljes körű ellátását. Erről november 16-án a szovjet nagykövet és Benes elnök között tájékoztató megbeszélés zajlott le.

A két fél megegyezése értelmében önkéntesként jelentkezhetnek:

a) a volt csehszlovák hadsereg katonái, akiket az ország megszállása után Szuzdalba vezényeltek;

b) cseh vagy szlovák nemzetségű szovjet állampolgárok;

c) kárpátaljai ruszinok, mint csehszlovák állampolgárok, akik az illegális határátlépés után szovjet munkatáborokba kerültek.

A legnehezebbnek az utóbbi pont bizonyult. Ezt a kérdést egy 1942. november 19-én kelt rendelettel oldották meg, melyben a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége amnesztiát adott azoknak a Magyarországról menekült „kárpátoroszoknak, ukránoknak és szlovákoknak, akik Csehszlovákia feldarabolásáig csehszlovák állampolgársággal rendelkeztek”¹³⁵. A szovjet külügyi népbiztosság közölte a csehszlovák nagykövettel, hogy a kárpátaljai ruszinok behívásának kérdését

¹³² A megállapodás aláírói Pika, a Csehszlovákia katonai főparancsnokságának meghatalmazottja, Vaszilevszkij vezérőrnagy, az SZSZKSZ katonai főparancsnoksága megbízottja: Lásd a 7. sz. ügyiratot (ZVSZ. 35-36). Eredeti forráshelye: *Szovetszko-Csehszlováckije otnosenyje vo vremja velikaj Otecsestvennaj vojni 1941-1945 gg. Dokumenti i matyerjali*. – Moszkva: Goszudarsztvennoje izdatyelsztvo politiceszkaj literaturi, 1960. – sz. 14.

¹³³ Lásd: Bogomolov londoni szovjet nagykövet táviratát, a 291-es számú ügyiratot (ZVSZ/468-469). Eredeti forráshelye: *Szovetszko-Csehszlováckije otnosenyje vo vremja velikaj Otecsestvennaj vojni 1941-1945 gg. Dokumenti i matyerjali*. – Moszkva: Goszudarsztvennoje izdatyelsztvo politiceszkaj literaturi, 1960. – 22.

¹³⁴ Lásd: a szovjet külügyi népbiztosság londoni nagykövetének küldött táviratát, a 292-es számú ügyiratot (ZVSZ. 469). Eredeti forráshelye: *Szovetszko-Csehszlováckije otnosenyje vo vremja velikaj Otecsestvennaj vojni 1941-1945 gg. Dokumenti i matyerjali*. – Moszkva: Goszudarsztvennoje izdatyelsztvo politiceszkaj literaturi, 1960. – 23.

¹³⁵ Lásd a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége az 1942. november 19-én kelt rendeletével kiadott amnesztiát, a 9-es számú ügyiratot (ZVSZ. 38). Eredeti forráshelye: RGASZPI, f. 17. - op. 162. - szpr. 37. - ark.

66. Podlinsky. Masinapisz. Lásd még: Lubjanka. Sztálin in NKVD-NKGB-GUKR „Szmers”. 1939 - márt 1946. – M., 2006. – 354-355.

megoldották, és ennek csupán műszaki kivitelezése hátráltatja kissé az önkénteseknek a csehszlovák katonai alakulatba történő vezénylését. Sajnos ekkorára a kárpátaljaiak közül sokan meghaltak, a többi pedig legyengült. Emberi tragédiákat felidéző iratok közül példaként említhető a podkarpatszki ruszinok és más nemzetiségűek által a csehszlovák nagykövetség képviselőjének címzett levél¹³⁶, amelyben kéri a lágerből való kiszabadításukat, a csehszlovák hadtestbe való felvételüket. Többek között leírják, hogy az NKVD Szorokszki lágerében¹³⁷ az amnesztiára jogosult 350 kárpátaljai elítéltből közel fele maradt életben, a többivel az éh- és fagyhalál végzett, illetve különböző járványos betegség áldozata lett. A csehszlovák diplomácia közbenjárásának köszönhetően eddig csak a morvaországi és a szlovákiai származásúak hagyhatták el a büntető táborot. A levelet az itt szenvedő zsidók nevében Herskovics Arnold¹³⁸ tartalékos alhadnagy is aláírta. A levél fő szervezőjét és a címzetthez történő eljuttatóját Ivanyasz Mitrofant, apja Georgij (Husztijárás, Koselovo, 1921) szovjetellenes agitációért további 5 évre ítélték, azonban a többiek hazatéréséről sincs adat: Blaton Rudolf, Brusszo Irzsi, Ruszencsak Irzsi, Fil Stefan, Fultka Mikulas, Tuh Mikulas, Baljé Mihály és mások nyomtalanul eltűntek. A kárpátaljai rabok kiszabadítása érdekében a csehszlovák katonai misszió őrnagya 1942. március 6-án keltezett levélben a moszkvai emigrációban élő Klement Gottwald cseh kommunista vezér közbenjárását is kérte.¹³⁹

Az NKVD-forrásokra hivatkozva egyes ukrán történészek tévesen állítják az amnesztiára vonatkoztatva, hogy minden kárpátaljai érintettet kiengedtek a munkatáborokból, és Buzulukba irányították őket, hogy „*önként belépjenek a csehszlovák hadseregbe*”. A csehszlovák hadtest szervezésében ügyködő NKVD-tisztek a nem szláv nemzetiségűeket hátrányos megkülönböztetésben részesítették. Itt két bizottság működött, egy fogadó és egy toborzó. A fogadóbizottság előtt minden lágerből érkező megjelent. Ez kiválogatta és a toborzó bizottság elé küldte az egészségeseket.

¹³⁶ Lásd a Szorokszki lágerben raboskodó levelét, a 294., számú ügyiratot (ZVSZ. 470-472). Eredeti forráshelye: (Omeljan Dovhanics GULAG-kutató személyes archívuma.) Zakarpatszki vtiakci... 1939-1941 rr... 264-265.

¹³⁷ Lásd: Szoroklag, Arhangelszkij terület.

¹³⁸ Lásd: Herskovics Arnold, apja Izsák (Beregszentmiklós, 1913.) zsidó tanító. 1942. június 27. az NKVD Különleges Tanácsa 3 évi fogságra ítélte. További sorsa ismeretlen. 1989-ben rehabilitálták.

¹³⁹ Lásd a 295. számú ügyiratot (ZVSZ. 472). Eredeti forráshelye: Mamaj Vaszil: Grany tragicsnaj vijni. In: Zakarpatszka Pravda. – 2002. – 1 travnya.

A toborzó bizottság bizonyos nehézségekbe ütközött, hiszen számos önkéntesnek nem volt semmilyen okmánya, nem mindegyikük beszélt a cseh nyelvet.

A bizottságok első munkanapján mintegy ezer jelentkezőből 214 személyt vizsgáltak meg. Ezek között kárpátaljaiak kevesen voltak. Tömeges érkezésükre 1942 decemberében – 1943 januárjában került sor. Például Jakub Koutni stábsz-kapitány 1943. február 2-án G. Pika ezredesnek küldött titkos jelentésében¹⁴⁰ részletesen beszámolt a kárpátaljaiakat érintő toborzás helyzetéről és a negatív jelenségekről. A Kargopol táborközponthoz tartozó 54 altáborból, amelyek az Arhangelszki és a Vologdai területeken működnek, 1942 decemberéig mintegy 400 csehszlovák személyt sikerült összegyűjteni. A jelentés szerint lenne több is, de az NKVD táborparancsnokok a volt csehszlovák állampolgárokat nemzetiségileg listázzák és elkülönítik. Külön csoportosítják a magyar állampolgárokat, a lengyeleket és a csehszlovákokat, akik közül többeket szovjet állampolgárok közé soroltak. Megjegyzi, hogy *„a Kargopoli táborban visszatartanak 100 zsidó nemzetiségű csehszlovák állampolgárt, akiket 8 és ettől is több évre elítéltek, de ettől több zsidót is fogva tartanak.”* A vorkutai és a peccorszki főtáborhoz tartozó altáborokban is sok csehszlovák állampolgárságú személyt dolgoztatnak, köztük 8 évre elítélt zsidók kiadatását a táborparancsnokok itt is megtagadták. A peccorszki táborban a három évre elítélt csehszlovák állampolgárságú személyeket kiszabadításuk előtt szovjet ellenes agitációért nyolc évre elítélték. 1942. december 30. és 1943. január 30. között a Kargopol táborból 185, a Szeveradvinszkiből 34, Ivdel-Szverdlovskból 42, Inta-Komiból 45, Uhta-Izem Komiból 145, Peccora-Abezből 241, Vorkutából 185, összesen 886 amnesztiára jogosult elítéltet sikerült felkutatni és a csehszlovák hadtestbe besorozni. A különböző munkatáborok és Buzuluk közti több száz km-es távolságot megtéve, sokan menet közben (gyalog, rabszállító szerelvényeken) legyengültek, meghaltak. Holttestüket, okmányaikat az NKVD lefoglalta, a csehszlovák katonai misszióknak nem adta át.

A teljes igazság az, hogy a GULAG-táborok NKVD-parancsnokai, majd a sorozóbizottságokba delegált cseka-tisztek önkényesen, személyekre lebontva hozták meg döntéseiket, mert a csehszlovák állampolgar-

¹⁴⁰ Lásd a Koutni-jelentést, a 307. számú ügyiratot (ZVSZ. 489-491). Eredeti forráshelye: (Omelján Dovhanics GULAG-kutató személyes archívuma.) In: Zakarpatszka Pravda. – 1991. – 7 cserveny.

sággal rendelkező zsidó, magyar, német és más nemzetiségű, de kárpát-aljai származásúak esetében nem adtak felmentést. A zsidókkal szemben tanúsított diszkriminációt Stern Zoltán túlélő saját bőrén tapasztalta. Emlékiratából (1995)¹⁴¹ tudjuk, hogy először ő is a kolimai aranybányában dolgozó, amnesztiában részesült „kárpátaljai szökevények” 160–170 fős csoportjába került, majd 1943 márciusában Magadánba szállították őket, ahol a cseh légióba folyt az ellenőrző sorozás. Az NKVD tisztjei részletes indoklás nélkül közölték vele, hogy mivel zsidó származású, nem lehet a hadtest katonája, visszavitték a Magadantól 600 km-re lévő Burhala bányába. 1944. május 6-án újra közölték vele, hogy besorozzák a Szvoboda hadtestébe, 20 nap eltelt, de a magadáni állambiztonsági szervek munkatársai újra figyelmen kívül hagyták jelentkezését. Visszaküldték a bányamunkára, attól a naptól kezdve hetente a szovjet vezetőséget beadványokkal ostromolta, amelyben kifejtette, hogy ártatlanul tartják a lágerben, engedjék szabadon.

Amnesztiában nem részesültek a magyarországi és erdélyi származású elítélt zsidók sem, mert nem rendelkeztek 1938 előtt megadott csehszlovák állampolgársággal. Őket továbbra is a lágerekben végkimerülésig dolgoztatták, csak azokat engedték el, akik cseh, szlovák és ruszin nemzetiségűnek vallották magukat és beszélték ezeket a nyelveket. Sokan, akik beszélték a szláv nyelvek valamelyikét, elhallgatva etnikai hovatartozásukat, a favorizált pánszláv-nációk mögé bújva, életüket mentve, csehként, szlovákként vagy ruszinként/ukránként kerültek ki a haláltáborokból és jelentkezhetek Buzulukba önkéntesnek.

A szibériai orenburgi területhez tartozó Buzuluk városba érkezett csehszlovák hadsereg fogadó és toborzó tisztjei elnézőbbek voltak az úgynevezett „*vtikacsi*” (határátlépők) iránt, többnyire nem firtatták nemzetiségüket, így a kárpátaljaiak köréből minél több alkalmas személyt igyekeztek kiválogatni. Merész, bátor és határozott fellépésüknek köszönhetően a haláltáborokból sürgetésükre kikerült sok száz ember életét mentették meg. Aztán irányításukkal a táborokból kihozott 30–40 kilóra lefogyott, kimerült és beteg rabok feljavítása, gyógykezeltetése, majd kiképzése következett a külön kialakított kasszárnyákban.

¹⁴¹ Lásd Stern Zoltán emlékiratát, a 403. számú ügyiratot (ZVSZ. 599-601). Eredeti forráshelye: Stern Zoltán M. *Osz togyi j pocsáloszja nasa tragegyija... Kriz peklo GULAG-iv_ Dokumenti, szpogádi, nariszi.* – Uzsgorod, 1996. –13-18.

1943. április 8. és október 30. között a Szovjetunióban felállított csehszlovák hadtest nemzetiségi megoszlásáról¹⁴² szóló adatok is előkerültek. A közreadott 3 táblázatból ezúttal a zsidókra vonatkozó adatokat idézzük.

1.) 1943. március 8-i állapot szerint a szovjet légerekben felkutatott 2665 csehszlovák hadsereg önkénteséből 149 zsidó.

2.) 1943. júliusi kimutatásban a 494 altisztból 81 zsidó.

3.) 1943. október 30-án bevetés előtt az I. csehszlovák dandár 3348 kiképzett katonából állt, köztük 563-an csehek, 543-an szlovákok, 2210-en ruszinok-ukránok, 6-an oroszok, 5-en lengyelek, 2-en lettek, 204-en zsidók, 2-en németek, 13-an magyarok.

A haláltáborokból szabadult zsidók az I. Csehszlovák Hadtestben

Az I. csehszlovák hadtest első szerelvénye 1943. szeptember 30-án indult Novohoperszk városból a frontra. A Csernyihiv területi Jahnyivk állomáson a 18605. sz. szerelvényt ellenséges bombatámadás érte. Ennek következtében 57 katona, köztük 42 kárpátaljai életét veszítette. Az elesetteket a nyizsnyinszki járási Szvitanok nagyközségben temették közös sírba.

A dandár 1943. október 17-ét követően az I. Ukrán Front 38. sz. hadseregének kötelékébe került. Már novemberben részt vett a Kijevért vívott harcokban, amelyben a kárpátaljaiak közül 34-en estek el.

Majd Kijev térségében – Vaszilkovóban, Csernyahivkában, Kodakiban végrehajtott támadó és védelmi hadműveletben 29 kárpátaljai vesztette életét.

1943 januárjában folytatott hadműveletekben a Bila Cerkva környékén 133, Cserkaszi és Vinnyicai területen 62 kárpátaljai esett el.

A 4. Ukrán Front előrenyomulásához hozzájárult az 1. Csehszlovák Hadtest is, amikor a Duklai-hágó környéki hadműveletben vett részt, a harcba induló 17 000 főből 7200 fő kárpátaljai volt¹⁴³, közülük az 1944. szeptember 9-től október 28-ig tartó hegyvidéki hadműveletben 800 fő esett el. A Duklai-hágó elfoglalásáért folyó harcban történészek szerint még drágább árat fizettek, hiszen a kiképzetlen, hegyvidéki harcra alkalmatlan kárpátaljaiak ezrével estek el itt is. Nem harcászati-szakmai el-

¹⁴² Lásd a 310. számú ügyiratot (ZVSZ. 493). Eredeti forráshelye: *Sljah do voli. Zbirnyik muzeju ukrajinszkaj kulturi v Szvidnyiku*. In: *Szlovacke pedagogicsne vidavnictvo v Bratiszlavi*, 1966. –193-194.

¹⁴³ Moszkalenko, K. SZ.: *A délnyugati irányban*. 1984, Kijev. 456-457.

vek, hanem hibás ideológiai-politikai megfontolások alapján áldoztak fel ágyúölteléknek sok száz embert. Drága árat fizettek Liptovsky Mikulas (Liptószentmiklós) város bevételéért, itt 1346 harcos vesztette életét. Az 1. Csehszlovák Hadtest harci útja Morvaföldön ért véget. A több mint 7 000 kárpátaljai katona abban a reményben kockáztatta életét a csehszlovák harctéren, hogy Kárpátalja a felszabadított Csehszlovákia kötelékében marad. Tévedtek. Érdekes NKVD-jelentés¹⁴⁴ került elő a Kárpátaljára szabadságra hazatért első hírvivőkről, akik a csehszlovák hadsereg önkéntesei voltak. Elmondták (Kvásziban Kvasznyuk alhadnagy, Rahón Jurcsuk Vaszil) hozzátartozóiknak, hogy a Kárpátaljáról a Szovjetunióba menekülteket, köztük a kommunistákat is légerekbe zárták, közülük sokan meghaltak. Boszij alezredes, a 4. Ukrán Front háterszágának ellenőrzésével megbízott NKVD-osztagok törzsparancsnoka és Levitin alezredes törzsparancsnok-helyettes jelentését azzal zárja, hogy az ilyen álhíreket terjesztőket megfigyelés alá kell venni és a hadsereg soraiból is ki kell szűrni.

A Vörös Hadsereg kötelékében, illetve a Szovjetunióban alakult I. Csehszlovák Hadtestben harcoló 204 zsidó önkéntesből a különböző területeken folyó védelmi és támadó hadműveletekben 110-en elestek, nyomtalanul eltűntek.¹⁴⁵

A szolgálatra alkalmatlanok sorsa

A fentebb ismertetett kutatások adatai szerint a Szovjetunióban mintegy 8 ezer elítélt kárpátaljai menekült volt. Ám az újabb feltárások a GULAG-tábor kárpátaljai lakóit 10–12 ezerre becsülik. Ebből 7200 főt az orenburgi területi Buzulukban, a tulai területi Jefremovban, a voronyezsi területi Novohoperszkben, a hmelnjicki területi Kamjanec Pogyilszkban, Sztanyiszlavban/Ivano-Frankivszkban és Csernyivciben a Csehszlovák Hadtestbe besoroztak.

A Buzulukban, Jefremovban és Novohoperszkben felállított fogadó és toborzó bizottságok a katonai szolgálatra alkalmatlan több száz személyt, főleg lányokat és asszonyokat Kazahsztánba irányították munkára. Számukra a Dzsembuli Állami Répatermelő Gazdaságot jelölték ki. 1943 májusában az itt dolgozó, a katonai szolgálatra felkészülő 27 volt

¹⁴⁴ Lásd Boszij alezredes, a 4. Ukrán Front háterszágának ellenőrzésével megbízott NKVD-osztagok törzsparancsnoka és Levitin alezredes törzsparancsnok-helyettes jelentését, a 323. számú ügyiratot (ZVSZ. 502-503). Eredeti forráshelye: RGVA – F. 32885. – Op. 1. – D. 68. sz. 287. kopija. Masinapisz.

¹⁴⁵ Forrás: *Ukrajna Emlékkönyve*, 1997. 85.

magyar és csehszlovák állampolgárságú, különböző nemzetiségű kárpátjai nő (Magyar A. I., Mlavec M., Hmily Anna, Lucsin G., Krivánics Mária, Magyar Anna, Káli Mária, Rákóci Zsófia, Forzan Mária, Tarpai Márta, Gusevszka Mária, Molnyinec Éva, Placsinda P., Magyar Agafija, Ternavcsuk Mária, Varga Agafija, Ruscsák I., Rusznák Mária, Rákóci Kalina, Scsur Anna, Babicsin Jusztina, Markovics Éva, Babicsin Mária, Gáll Anna, Krizina Gafa, Tyuh Anna, Ljavinec Anna) – a csehszlovák követség közreműködésével – közös levélben¹⁴⁶ üdvözölte az amnesztiával szabadult kárpátjai harcosokat, akik a csehszlovák hadtest soraiban kezdték el szolgálatukat és ruhával, lábbelivel látták el földijeiket. Érdekes, hogy 99 aláírással¹⁴⁷ a kárpátjai származású csehszlovák hadsereg katonái a „vizontlátás reményében” válaszoltak a „Nase vijszko” (A mi hadseregünk) c. tábori újságban is 1943 júliusában közölt levélre, fogadalmat tettek, hogy harcolnak Csehszlovákia felszabadításáért.

Az NKVD megfigyelése alatt állók osztoztak a száműzöttek sorsában, az itteni kolhozokban iparvállalatoknál dolgoztak. Az ügynevezett „amnesztiásoknak” a munka és a lakóterületet tilos volt elhagyni.

A megvizsgált kérvények tükrében elmondható, hogy a javító-nevelő kényszermunkatáborokból kiengedett „amnesztiások” a túlélési szempontból jobb helyzetbe kerültek, mint a munkatáborokban fogva tartottak, akiknek sorait továbbra is ritkította a lágerhalál. Olyan tényekre is fény derült, hogy a kárpátjaiak közül százakat nem engedtek el a táborból. Visszatartásukról a szovjetunióbeli csehszlovák katonai misszió 1942. május 8-i leveléből szerezhetünk tudomást, amelyet a moszkvai csehszlovák nagykövetségnek címzett. A levél rámutat, hogy például az észak-dvinai javító munkatábor vezetősége nem engedte szabadon az amnesztiában részesített csehszlovák állampolgárokat, mert úgymond, a táborban kevés a dolgozó. A táborparancsnok elutasította a szabadon bocsátási kérelmeket, mert, amint magyarázta, ezek az emberek nem csehszlovák állampolgárok, amennyiben illegálisan lépték át a határt és a szovjet törvények szerint állampolgárság nélküli személyeknek tekintendők.

¹⁴⁶ Lásd a 312. számú ügyiratot (ZVSZ. 494-495). Eredeti forráshelye: *Nase vojsko v SSSR, roc... Dvojicislo 15 -15/26-27., Sljah do voli. Zbirnyik muzeju ukrajinszkaj kulturi v Szvidnyiku*. In: Szlovacke pedagogicsne vidavnictvo v Bratiszlavi, 1966. – 282.

¹⁴⁷ Lásd a 313. számú ügyiratot (ZVSZ. 495). Eredeti forráshelye: *Sljah do voli. Zbirnyik muzeju ukrajinszkaj kulturi v Szvidnyiku*. In: Szlovacke pedagogicsne vidavnictvo v Bratiszlavi, 1966. – 282.

Tucatnyi levél tanúskodik a hasonló visszatartásokról, a táborparancsnokok többek között az észak-vasúti lágerből, Knyazs-Pogosztból 1943 januárjában az amnesztiára jogosult személyeket elindulásuk előtt visszatartották, okmányaikat elvették. Csoportosan aláírt levélben kéri az illetékes hatóságokat, hogy eresszék őket szabadon és küldjék a csehszlovák alakulathoz, amely 1943 márciusában Ukrajna területén bekapcsolódott a frontharcba a náci megszállók ellen.

Hazatérés a szovjet fogságból

A kárpátaljai zsidók száza sem nyerhetek felvételt a csehszlovák dandárba. Továbbra is fogva tartották őket. A túlélők hazatérését jóval a második világháború befejezése után, 1946 és 1947 között tették lehetővé. Akire rábizonyították, hogy a munkatáborban szovjetellenes agitációt és propagandát fejtett ki, azokat 1949 és 1954 között engedték haza.¹⁴⁸

Többeket a három év letelte után is a táborban tartottak. A határátlépés vádjával háromévi kényszermunkára ítélt Wieder Ernő/Cvi munkácsi, magyar anyanyelvű zsidó fiút, büntetése letelte után azzal az indoklással, hogy Magyarország és a Szovjetunió hadban áll egymással, bizonytalan időre meghosszabbítottak – végül 6 évet töltött lágerben. A kényszermunkatábor Vorkutához tartozott, közel volt az Északi-Jeges-tengerhez. Vasutat építettek. *„Amikor 1943-ban véget ért a három év, amire elítéltek, kihívtak, és azt mondták, hogy mivel Magyarország háborús viszonyban van a Szovjetunióval, nem engedünk ki. Bizonytalan időre elhalasztjuk a szabadlábra helyezéset. Valóban, három év helyett hatot voltam ott. Onnan levelezni nem lehetett. Teljes információzárlat volt, száz százalékos. Nem hallottunk a holokausztról, sőt, a háborúról is nagyon keveset hallottunk. Egypár hír itt-ott kiszivárgott, de részleteket nem tudtunk semmit. Azt tudtuk, hogy háború van, azt nekünk is mondták azok a tisztek, akik ott voltak, hogy a német fasizsták megtámadtak. Ennyit tudtunk, de más semmit.”*¹⁴⁹

Wieder Ernő és Stern Zoltán, sok zsidósorstársával együtt nem részesülhetett az 1942. november 19-én kihirdetett amnesztiában. A tábor vezetői megátolták jelentkezésüket a Szvoboda-féle hadseregbe. Az íté-

¹⁴⁸ Lásd Korszun és Pagirja összeállítóknak az ügyiratok gyűjteményéhez írt előszavát, ZVSZ, 19.

¹⁴⁹ Wieder Ernővel készült interjú: Centropa, Megőrzött emlékek interaktív könyvtára <http://www.centropa.org/hu/biography/wieder-erno>

letvégrehajtók jogtalanul tartották őket fogva és végeztettek velük rab-szolgamunkát.

Wieder azon kevesek közzé tartozott, akiknek sikerült túlélniük Sztálin embertelen táborát is „*Fiatal voltam, valahogy kibírtam, és hazajöttem. 1946 decemberében jöttem haza Munkácsra. Amikor megérkeztem, nem tudtam senkiről semmit. Munkácson nem láttam senki ismerőst. Elmentem oda, ahol laktam, hátha valaki ki fog jönni: anyám, testvérem? Nem tudtam semmit. Állok vagy másfél órát, nem jön ki senki! Egyszer látom, a szomszéd házból jön ki egy ember, nagyon hasonlít Káhn Janira, édesanyám unokaöccsére. De nem mertem megszólítani. Megyek utána. Ő ment be a városba, a központ felé. Én meg utána, utána. Mikor a színházhoz értünk, hátulról kiabálok: Jani! Hátranézett. Megismert. Én is őt. Bizonyos időre befogadott, nála laktam hónapokig. A mi régi házunkat a szovjetek elfoglalták, más lakott benne.*

Aztán megtudtam, hogy anyu és apu elpusztult Auschwitzban. Mert elvitték őket, és nem jöttek vissza. A háború után visszajött egy Groll nevezetű ember, ő is apuval volt. Láttam, mikor aput elvitték balra. Mert volt jobbra osztás, balra osztás [lásd: szelektálás]. Aput balra vitték, a krematórium felé. Groll szemtanúja volt annak. Anyut nem látta, de anyu olyan korban volt, hogy az ilyen korúakat mind gázkamrába vitték.

A testvéreim¹⁵⁰ közül nem volt Munkácson senki, és nem is tudtam róluk semmit. (...)”¹⁵¹

Stern Zoltán három év helyett hét évet raboskodott. 1948-ban szabadult a GULAG-táborból, és visszatért Ungvárra: „*1947 január harmincadikán magához hívatott a lágerparancsnok. Zavart volt, és azt mondta, hogy kijutott neki már belőlem, mert az ítélet szerint már lejárt az időm, de még mindig a lágerben vagyok. Elküldtek a telepre, a bánya személyzeti osztályára a papírokért. Az utat nem ismertem, csak körül-*

¹⁵⁰ Wieder Ernő testvérei: Wieder Menyhért: Tel-Aviv (kb. 1946-tól az 1950-es évek végéig) (A háború alatt Budapesten bujkált, a háború után Prágába ment, majd Andorral és Kálmánnal Párizsba, innen pedig 1946 körül Palesztinába.) Wieder Miklós: 1939-ben, miután Munkács átmenetileg visszakerült Magyarországhoz, átszökött Csehszlovákiába, innen továbbment Nyugat-Európába, és beállt a Csehszlovák Zászlóaljba; Chester (Egyesült Királyság) (1945–1955), Wieder Andor: Tel-Aviv (kb. 1946-tól ?-ig) (Túlélte a munkaszolgálatot /Ukrajnában is volt/, a háború után ötnapos munkácsi tartózkodást követően Prágába ment, majd Menyhérttel és Kálmánnal együtt Párizsba, onnan pedig 1946 körül Palesztinába, innen Brüsszelbe – oda nősült.), Wieder Kálmán: Tel-Aviv (kb. 1946-tól az 1950-es évek végéig) (Túlélte a koncentrációs tábor, utána rövid időre Prágába ment, onnan Menyhérttel és Andorral együtt Párizsba, innen pedig Palesztinába.)

¹⁵¹ Wieder Ernővel készült interjú: Centropa, Megőrzött emlékek interaktív könyvtára <http://www.centropa.org/hu/biography/wieder-erno> (Utolsó megtekintés: 2015. január)

*belül magyarázták el, hogy át kell kelnem egy hegyszoroson, befordulni néhányszor, és így jutok el a telepre. Leírhatatlan érzés volt -- sok év után először mentem egyedül, fegyveres kíséret nélkül, szabadon!*¹⁵²

Rehabilitáció: a határsértést nem találták „törvénybe ütközőnek”

1962–1993 közötti időszakában a politikai elítélteket sorra rehabilitálták. Az ezeket érintő rehabilitációra a „glasznosztj” időszakában került sor, melynek a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének 1989. január 16-án a 30–40-es években és az ötvenes évek elején a represszió áldozatává vált személyek rehabilitálásáról megjelent rendelete¹⁵³ volt az elindítója. Majd ezt még négy fontos rehabilitációs-dokumentum megszületése követte 1989–1994 között a moszkvai, majd a függetlenné vált ukrainai törvényhozásban.¹⁵⁴

Már 1989 tavaszán Ungváron megalakult a 19 tagú bizottság¹⁵⁵, amelynek feladata volt, hogy elősegítse a ’30–40-es években és az ’50-es évek elején a represszió áldozatává vált, s azóta rehabilitált személyek jogainak és érdekeinek érvényesítését. Elsősorban azoknak a politikai emigránsoknak az ügyeit vizsgálták felül, akiknek 1939–1941 során illegálisan elhagyták a Magyarországhoz tartozó Kárpátalját és a Szovjetunióba szöktek. Az NKVD Különleges Tanácsa tiltott határátlépés címén 3–5–7 és ennél több év börtönbüntetést szabtak ki rájuk. A rehabilitálásról szóló igazolást megküldték az érintett személyeknek, a hozzátartozóknak is. 1989 októberétől az ungvári Zakarpatszka Pravda, a Kárpáti Igaz Szó folytatásokban közölni kezdte a represszió áldozatainak névsorát.

2004-ben Dovhanics Olekszandr¹⁵⁶ ungvári ukrán történész által koordinált a Rehabilitáltak emlékkönyv szerkesztőbizottságának kimutatása szerint 1962–1993 között a szovjet, majd az ukrán igazságszolgáltatás illetékes szervei 8 627 kárpátaljai politikai elítélt ügyét vizsgálták meg

¹⁵² Stern Zoltánnal készült interjú: Centropa, Megőrzött emlékek interaktív könyvtára In: Centropa in Hungari, c centropa, Zsidó élettörténetek a huszadik században. <http://www.centropa.org/hu/photo/stern-zoltan-1> (Utolsó megtekintés: 2015. január)

¹⁵³ Lásd a 11. sz. ügyiratokat (ZVSZ. 40-50). Eredeti forráshelyei: *Vedomosztyi szjezda narodnih deputátov* (SZND) VSZ SZSZSZR 1989. r., N-9. sz. 202.

¹⁵⁴ Lásd a 12. sz., 13. sz., 14. sz., 15. sz. ügyiratokat (ZVSZ. 40-50). Eredeti forráshelyei: *Vedomosztyi szjezda narodnih deputátov* (SZND) VSZ SZSZSZR 1989. r., N-9. sz. 202, *Gazeta Izvesztijija*, – 1990. – N-227. – 15 szernya. *Vedomosztyi Verhavnaj Radi* (BBR). – 1992. –N-32. – sz. 263. *Vedomosztyi Verhavnaj Radi* (BBR). – 1992. –N-32. – sz. 450. *Vedomosztyi Verhavnaj Radi* (BBR). – 1994. –N-15. – 88.

¹⁵⁵ A sorok írója is 1989–1994 között aktív tagja volt a rehabilitációs bizottságnak.

¹⁵⁶ Dovhanics O. tanulmánya In RIZO I. 42-56.

újra. Őket többségükben tiltott határátlépésért ítélték el. Minden egyes személy esetében sorra kimondták a korábbi ítéleteket megsemmisítő bírósági verdiktet, hogy a határsértést életmentő cselekedetnek könyvelték el, nem találták „törvénybe ütközőnek.” A rehabilitáltak névsorában több mint félezer zsidó van.

A politikai rehabilitálást kérő személyek között első volt az ungvári Stern Zoltán, akinek a rehabilitációs papírját a lvovi/lembergi területi bíróság 1962-ben állította ki. Magyarra fordítva így hangzik: „*IGAZO-LÁS. A lvovi területi bíróság 1962. szeptember 27-én érvénytelenítette a volt különleges tanács 1941. június 7-én, Stern Mojsejevics Zoltán elítélt és társai ügyében hozott döntését, és mivel tevékenységüket nem találta törvénybe ütközőnek, Stern M. Z.-t rehabilitálta. C. Rudik, a lvovi területi bíróság elnöke.*”¹⁵⁷

Meghurcolt emberi életében fontos mérföldkönek számító eseményhez a maga és a sorstársai nevében a következő vallomást tette: „*Annak köszönhetően, hogy a huszadik kongresszus elítélte Sztálin személyi kultuszát, 1962 októberében rehabilitáltak. A lvovi megyei bíróság vizsgálta ki az ügyemet, és megállapította, hogy a fasiszta Magyarországon zsidóüldözés áldozata voltam, és a szovjet határ átlépése nem volt bűncselekmény.*”¹⁵⁸

Sztálin 1953. március ötödiki halála nem volt számomra olyan nagy csapás, mint a szovjet emberek többségének. Én mindenre kicsit kívülről néztem, és többet fogtam föl, mint azok az emberek, akik a szovjethatalom alatt születtek és nőttek fel. A légereket megjárt embereknek viszont nem volt sok illúziója. Tisztában voltam azzal, hogy Sztálinnak tudnia kellett arról, mi történik az országban, az ő áldása nélkül mindez nem történhetett volna meg. Ráéreztem erre, és Hruscsovnak a huszadik pártkongresszuson mondott beszéde tovább erősítette meggyőződésemet a sztálini rendszer bűnösségében.

Az igazat megvallva, a kommunizmus eszméiben sok jó dolog van. Az már egy másik kérdés, hogy mit csináltak ezekből az eszmékből Sztálin és az utódai. Én ezt a saját életemben tapasztaltam meg. Mindaddig, amíg el nem kerültem a Szovjetunióba, nem tudtam elképzelni, mi zajlik ott. Moljakba [Kolima] érkezésem előtt ezeröttszáz vagy ezerhatszáz lá-

¹⁵⁷ Stern Zoltán rehabilitációs igazolása: Centropa, Megőrzött emlékek interaktív könyvtára In: <http://www.centropa.org/hu/photo/stern-zoltan-rehabilitacios-igazolasa> (Utolsó megtekintés: 2015. január)

¹⁵⁸ Stern Zoltán 1940-ben szökött át a Szovjetunióba az akkor Magyarországhoz tartozó Kárpátaljáról. A határról egyenesen börtönbe, majd a Gulágra vitték, ahol 7 évet töltött.

gerlakót lőttek ott le. Rengeteg ember halt meg. És nem ez volt az egyetlen láger, amelynek foglyait egyetlen nap leforgása alatt kivégezték. Egyrésről én ezt összekapcsoltam Sztálin nevével, másrésről viszont mégsem hittem el, hogy egy hatalmas ország vezetője ennyire kegyetlen lehet. Hiszen, bárhogya is volt, a második világháború alatt az emberek Sztálin nevével mentek a csatába, milliók hittek benne feltétel nélkül. Persze, az emberek tudtak bizonyos dolgokról, de sok mindent nem tudtak, sok mindent pedig nem akartak észrevenni.”¹⁵⁹

A határátlépők veszteségeiről

Az eddigi kutatások tárgyát a feltárt kihallgatási jegyzőkönyvek, vádiratok, egyéb feljegyzések képezték, amelyekből a különböző nemzetiségű, így a zsidó határsértők sorsa is jól nyomon követhető. A moszkvai és más volt szovjet levéltárakból a rehabilitációnak köszönhetően előkerült több ezer ügyirat a megyei, illetve az SZBU levéltárába is átkerült. Az illegális határátlépők, menekültek iratcsomói már Ungváron is elérhetők, ezekből különböző gyűjtemények már szemelvényeket is közreadtak.

A moszkvai levéltárakban (Orosz Állami Katonai Levéltár, RGVA) lappangó további iratcsomók azonban továbbra is feltárára, elemzésre várnak, amelyekben megalapozatlanul ártatlan emberek ezreit – az NKVD kihallgató, vádiratot megfogalmazó, hamis ítéletet kimondó tisztjei – kémtevékenységgel vádolták meg, ahelyett, hogy segítséget nyújtottak volna a náciizmus és a faji megkülönböztetés elől menekülőknél az otthonteremtésben, a létfenntartásukhoz szükséges munkahelyek biztosításában. Ezek a hadbírószági, illetve „trojka” eljárások hamis vádak alapján, forgatókönyvszerűen zajlottak le.

Ezekből a dokumentumokból kiolvasható, hogy a sztálini vezetés részéről feloldhatatlan bizalmatlanság övezte a külföldi származású zsidókat is. Erre a jelenségre felhívja a figyelmünket Prekup Anikó is, aki szerint a zsidómenekülteket „a cionizmus mellett kémkedéssel és a nemzetközi zsidóburzsoával való együttműködéssel vádolták. Nehéz lenne megbecsülni, hány zsidó állampolgár esett áldozatul a sztálini korszak tisztogatásainak, s hányan kerültek az „osztályharc fokozatos éleződését” hangoztató politika hatására a Gulag táborába.”¹⁶⁰

¹⁵⁹ Centropa, Megőrzött emlékek interaktív könyvtára. <http://www.centropa.org/hu/photo/stern-zoltan-rehabilitacios-igazolasa> (Utolsó megtekintés: 2015. január)

¹⁶⁰ Prekup, 1997. 279.

Az embertelen szigorúságú tábori élet a kárpátaljai zsidók, ruszinok és más nemzetiségűek számára is rendkívül ínséges volt. A zord északi telet, a rossz körülményeket sokan nem bírták elviselni. Az elemzett adatok szerint a GULAG-lakók 15–20 %-a szibériai orosz tájakon, a 25–30 százaléka pedig az északi, illetve az örök fagy országában éh- és fagyhalál következtében, járványos betegségek, túlhajszolás miatt vesztették életüket. A táborokban meghaltak pontos számát egyelőre eddig senkinek sem sikerült megállapítani.

A kárpátaljai határsértők, illetve szökevények mennyiségi mutatójával kapcsolatosan az ukrán szakirodalomban mostanáig egymástól eltérő adatokkal találkozhatunk: a Szovjetunióba illegális menekültek számát 5 ezertől 105 ezerig becsülik. Az előbbi szám indokolatlanul kevésnek, az utóbbi adat elfogadhatatlanul irreálisan soknak tekinthető. Az adatokat közreadó dolgozatok szerzői saját állításukat hiteles levéltári dokumentumok hiányában nem tudják megvédeni.

Dovhanics Olekszandr¹⁶¹ ungvári ukrán történész véleménye szerint mind a mai napig vita tárgyát képezi azoknak a kárpátaljaiaknak a száma, akik a II. világháború előtt, illetve alatt illegálisan lépték át a szovjet határt, mert a különböző publikációkban más és más számadatok láttak napvilágot. Az általa átvizsgált magyar okmányokban két-háromezer emberről tudnak. 1989 előtt a csehszlovák levéltári adatok négyezerről, a szovjetek ötezertől ötvenezerig szólnak. Az 1962–1964-ben a kárpátaljai járási és községi tanácsok által végzett portajárás 3534 emberről szerzett tudomást. Ez sem pontos adat, mert a névsort több mint húsz évvel az esemény után állították össze.

Az eltelt 25 év alatt a probléma tanulmányozásában felbecsülhetetlen értékű kutatómunkát végzett Alekszij Korszun történész is, aki korábban, nyugdíjaztatása előtt (1984–1990) az államvédelmi hivatal kárpátaljai területi bizottságának igazgatóhelyettese, egyben a megyei rehabilitációs bizottság tagja volt. Az ő közreműködésével a rehabilitációs bizottság rendelkezésére bocsátotta többek között a magyar csendőrség nyilvántartását a kárpátaljai szökevényekről és még számos más levéltári okmányt. Az eddigi magyar, cseh, szlovák és egykori szovjet-orosz források alapos tanulmányozása, elemzése arra enged következtetni, hogy a Kárpátaljáról a Szovjetunióba illegálisan

¹⁶¹ Dovhanics O. tanulmánya In RIZO I. 42-56.

áttelepültek száma 8627 fő, akikről, mint politikai elítéltekről, egyben rehabilitáltakról – Dovhanics és Korszun közreműködésével – készült kartoték-jegyzék. A 8627 igazolt határsértőből 7887 fő kárpátaljai, 492 magyarországi, 129 szlovák és cseh, 119 romániai származású, illetve erdélyi, máramarosszigeti illetőségű. Mindebből 329 nő, 4348 nőtlen, 228 a magyar hadsereg volt katonája.

Érdeemes megvizsgálni a menekültek áradatát évekre lebontva: 1939-ben 1079, 1940-ben 4037, 1941-ben 537. Iratcsomókkal igazoltan a munkatáborokból 2951 fő amnesztiával szabadult, a jegyzőkönyvek szerint 882 fő a táborokban hunyt el. 1780 főről eddig nem találtak semmilyen ügyiratot, feltételezhetően meghaltak, nyomtalanul eltűntek.

A magyar hatóság által 1941-ben a szökevényekről összeállított listák alapján 1962-1964 között a kárpátaljai településeken portabejárással 1886 fő nevet sikerült azonosítani, ám ezekről a határsértőkről eddig bünygyi anyagot nem sikerült felkutatni.

Dovhanicsék állítása szerint 7500 határsértőről van hiteles akta és más írásbeli bizonyíték. A kihallgatási jegyzőkönyvekben kiforgatott, hallomásból leírt családnevek, keresztnév, apai nevek azonosítása komoly fejtörést jelent. Sok esetben a települések elnevezéseit is hibásan, eltorzítva írták le. Különösen sok elírás szerepel a magyar és zsidó nevekben, valamint a magyar földrajzi megnevezésekben.

Az iratcsomók alapján a zsidó és más nemzetiségű szökevényeket kihallgató tiszték nevei is ismertté váltak: Beljajev, Bezmaternih, Davidov, Dacenko, Dubovik, Dusin, Jeszipenko, Koszenko, Kucserenko, Leonov, Ljadszkij, Szahajdacsnij, Szidorov, Fedulov és mások.

A Rehabilitovani Isztoriji. Zakarpatszkoj oblaszty. I. 2003 című 2003ban megjelent kiadvány első kötete 583 rehabilitált zsidó elítélt anyagát tartalmazza.¹⁶²

Ellentmondás fedezhető fel Dovhanics Olekszandr fentebb ismertetett tanulmánya és Einczig József szovjet fogságba esett munkaszolgálatos, majd cseh légiós visszaemlékezésében szereplő adatok között. Einczig állítása szerint „*Az Oroszországban szerveződő csehszlovák fegyveres erő legalább 60 százaléka túlélő zsidókból állt.*”¹⁶³ Egy másik állítás szerint: „*A csehszlovák hadsereggel érkezőkkel együtt a csehországi össze-*

¹⁶² *Kárpátalja 1919-2009*, 2010., 191.

¹⁶³ *Kárpátalja 1919-2009*, 2010., 193.

írás során 1947-ben összesen mintegy 10 ezer kárpátaljai zsidót vettek számba.”¹⁶⁴ Csehországba mentek és ott telepedtek le.

A fiatal történészek feladata, hogy tisztára mossák azoknak a kárpátaljaiaknak a nevét, akik 1939–1941 között illegálisan szöktek át a Szovjetunióba és a megtorlások áldozataivá váltak. Valamennyiük nevét még nem tudjuk, de felkutatásukat folytatni kell, hiszen a névsorból nem maradhat ki senki. Mindent meg kell tenni, hogy visszaadjuk a történelemnek az igazságtalanul elfelejtett neveket. Sajnos, Kárpátalján a különböző nemzetiségű szökevényeknek nincs emléktáblája, emlékműve. Ökörmezőn 1991-ben elhangzott egy olyan kezdeményezés, hogy a határsértőknek a Toronyai-hágón emlékoszlopot fognak állítani, ez a felhívás azonban a mai napig nem valósult meg.

Epilógus a zsidók további szenvedéstörténetéhez

Miután a hitleri Németország hadüzenet nélküli háborút indított a Szovjetunió ellen, a nyugati térségben letelepedett zsidók esetében újabb fordulat következett be. A szovjet kormány döntésére a megszállás veszélyének kitett területekről 1,5 millió zsidót telepítettek át az ország belsejébe.¹⁶⁵

A Nyugat-Ukrajna börtöneiből a zsidó és más nemzetiségű foglyokat a Szovjetunió belső területeire szállítottak, sok száz el nem ítélt rabot a sztanyiszlavi börtönből az ivanovói terület Ivanovo és más települések börtön-táboraiába evakuáltak.¹⁶⁶ Azonban a náci támadó seregek gyors előre nyomulása miatt az NKVD őrző-védő karhatalmi egységei a túlszűfolt nyugat-ukrajnai börtönöket, fogolytáborokat teljesen nem tudták kiüríteni.

A kémeket, terrorista csoportokat, szovjetellenes elemeket hajszoló NKVD-rettegett elit egységeit Galícia térségében felváltó SS-Sonderkommandók, Einsatzgruppék, illetve a bevetési csoportok váltották fel, akik folytatták a zsidóüldözést. Külön fejezet a zsidók történetében a német „*különleges egységek*” garázdálkodásai, megtorlásai a nyugat-ukrajnai börtönökben és lágerekben a szovjet örök által otthagyt, védtelen zsidókkal szemben, akikkel kegyetlenül leszámoltak. A túlélők visszaemlékezése szerint például a Sztanyiszlav központi börtön

¹⁶⁴ *Kárpátalja 1919-2009*, 2010., 193.

¹⁶⁵ Prekup, 1997., 344.

¹⁶⁶ Lásd: Korszun, Pagirja összeállítónak az ügyiratok gyűjteményéhez írt előszavát, ZVSZ, 20.

tönéből a kárpátaljai ruszin, ukrán foglyokat hazaengedték, akik közül többet a magyar csendőrség otthonukban letartóztatott (F. F. Migyanka, Migyanka V. F /Siraki Luh/, J. J. Hiszem, J. F. Jaszinko /Vonyigovo/, M. V. Larion /Csumalovo/, M. M. Major, P. M. Kövesligeti, V. I. Ilko /Dulovo/, V. M. Krailo, M. V. Gorkavcsuk /Ruszká Mokra/, J. A. Braj /Dubova/, I. Sz Filip /Nankova/ és mások). Több évre ítelték őket, mint határsértőket.¹⁶⁷

A munkára alkalmas zsidó foglyokkal kényszermunkát végeztek. A foglyok őrzésébe a szovjetek fogságából kiszabadult és ukrán nacionalisták köréből verbuvált milícia bosszúálló tagjait is bevonták, akik később a dicstelen és szégyenteljes kamenyec-podolszki zsidó-kivégzésekben, a nyugat-ukrajnai lengyel lakosság népiirtásában is aktívan közreműködtek, de ez már egy másik történet.

¹⁶⁷ Lásd: Reabilitovani isztarijeju. Zakarpatszka oblaszty. Knyiga persa. Szoszt. Dovhanics, O. D., Hlanta, O. V., Korszun, O. M. Vat „Vidavnictvo „Zakarpatyja”, 2003., Uzsgorod. 53.

Bundzjak Sz. M. és társai: Maharita, Subert illegális határátlépők kihallgatási jegyzőkönyve, 4 oldalon (1939. XII. 17.) Forrás: ZVSZ/634-637

[illegible][illegible]

AZ NKVD ARCHÍVUMÁBÓL

Az NKVD által Herskovics Arnoldról és Herskovics Matildról készült börtön-fotó, Forrás: ZVSZ/696

Az NKVD által Faragó Pálnéről és Faragó Pálról készült börtön-fotó.
Forrás: ZVSZ/697.

ALEKSZEJ KORSZUN

A NÁCI ÜLDÖZÉS ELŐL A MAGYAR-SZOVJET HATÁRT ÁTLÉPŐ ZSIDÓ FIATALOK SORSA A SZTÁLINI LÁGEREKBE

*A kárpátaljai zsidók Szovjetunióba való illegális
átköltözésének okai és következményei: 1939-1941-es évek
(Tézisek)*

A második világháború időszaka az egyik legtragikusabb fejezeteként került be Kárpátalja történelmébe. A vidék egyetlen nemzetiségi közössége – a zsidók, a magyarok, a németek, a ruszinok, az ukránok – sem kerülhetett el az áldozathozatalt. Ezek egyikével – a zsidósággal – szemben a hitleri Németország a totális megsemmisítés rendszerét alkalmazta, a népirtásért, amely során a fasiszták logikája szerint egy olyan népet próbáltak megsemmisíteni, amelynek nincs helye a nap alatt.

Ma Kárpátalja zsidó lakossága „haláltáborokba” való deportálása kezdetének 70. évfordulójára emlékezünk, arra a közel 87 ezer polgártársunkra gondolunk, akik meghatározó elemei voltak régióink soknemzetiségű kulturájának. Első csoportjukat, közel 20 ezer, többségében magyar állampolgársággal nem rendelkező személyt 1941 június-augusztusában Ukrajnába, a Kamjanec-Pogyilszkij város környékén elhelyezkedő 18. német hadsereghez szállították ki. Az SS rendelkezése értelmében még ugyanabban az évben 11 ezer ember a Dnyeszter partján vesztette életét (Népszabadság (Budapest). – 1959. – November 8. Ukrajna Emlékkönyve. Kárpátalja megye. – 1. k. – Ungvár: Kárpáti Kiadó – 2002). A mai napon az ő emlékük előtt tisztelgünk, s azon zsidók tízmillióinak emléke előtt, akiket a nemzeti-szocialisták a háború éveiben semmisítettek meg.

Sajnos Kárpátalja zsidóságának exodusát, kiirtásának teljes történelmét még senki sem vetette papírra. Pedig már a 24. órában élünk, amikor a történelmi tények nagy része örökre odaveszett, vagy annak a határán áll. Lassan kihunynak azok az életek, akik utolsó élő szemtanúi a nem is olyan távoli régmúlt történéseinek. Meggyőződésem szerint a mai konferenciánk mintegy impulzust ad ahhoz, hogy ismét hozzájárassunk a zsidó holocaust eseményeinek a feltárásához, felidézéséhez. Ehhez magam is hozzá kívánok járulni egy a történelem kevésbé ismert, de annál fájdalmasabb szeletének a felidezésével: hogyan szenvedtek, nélkülöztek és pusztultak el a kárpátaljai zsidók az elmúlt háború egy nem kevésbé kegyetlen résztvevője, a Szovjetunió táborjaiban.

Bár erről a történelemtények erősen hallgatnak, a második világháború küszöbén Kárpátalja lakosságának egy része, köztük a helyi zsidók (közel 400 ember) a szebb jövő képzetével illegális határátkelést követett el az SZSZKSZ területére, ahol szinte valamennyiüket az NKVD Különleges Értekezletei 3-tól 10 évig terjedő időtartamú munkatáborokra, egyeseket pedig halálra ítélték.

Mi váltotta ki a kárpátaljai zsidók tömeges Szovjetunióba való szökését?

A Csehszlovák Köztársaság szétdarabolását követően Podkarpatszka Rusz (Kárpát-Ukrajna) egy része, majd egésze Magyarország fennhatósága alá került, ahol már korábban számos zsidótörvény került elfogadásra, s ez aggodalmat váltott ki a zsidó lakosság körében. Mások a második világháború kitörését követően valós veszélyt tapasztaltak személyükre és családtagjaik életére nézve. Végül – talán ez lehetett a legfontosabb a kiváltó okok közül – a kommunista propaganda hatása az állampolgárok öntudatára, amely mindezeket az okokat az általános elégedetlenség egy csomójába kötötte össze.

A Szovjetunióba átszökött kárpátaljaiak összlétszáma elérte a 10 ezer főt. Ezeket a személyeket a hozzájuk kapcsolódó több mint 5,5 ezer levéltári ügyiratcsomó és a szovjetunióbeli csehszlovák katonai misszió háborús időszak alatti anyagai alapján azonosították be. (Kárpátaljai szökevények az SZSZKSZ-be 1939-1941 években. Levéltári okmányok és anyagok gyűjteménye. – Ungvár: Zakarpattya Kiadó Nyrt. – 2008; Kárpátaljai szökevények az SZSZKSZ-be: a GULAG táborain és Buzulukon

keresztül a szülőföldjükre, a Kárpátokba. 1939–1949. Levéltári okmányok és anyagok. Ungvár: Kárpáti Kiadó – 2011). Ebből a kontingensből közel 400 fő lehetett zsidó nemzetiségű, lévén, hogy létszámukat csupán feltételelesen határozták meg, mivel ebben a viszonylatban nem végeztek speciális kutatásokat.

Legfontosabb információforrások az SZSZKSZ-be átszökött kárpátaljaiakról:

– az SZSZKSZ NKVD Különleges Értekezletei döntései alapján elítélt kárpátaljaiak operatív-nyomozati ügyiratai (1984–1991-ben kerültek összegyűjtésre az SZSZKSZ ÁBT területiális főosztályai 89 hivatali levéltárából);

– az SZSZKSZ-be egykor átszökött személyek visszaemlékezései;

– a kárpátaljaiak szovjet táborokból való kimentésének kérdésével foglalkozó csehszlovák katonai misszió anyagai;

– a kárpátaljai szökevényekkel foglalkozó szak- és általános irodalom (Kárpátaljai szökevények a Szovjetunióban az 1939-1941-es években. A Történelem Által Rehabilitáltak Megyei Könyve kötetében. A levéltári dokumentumok és anyagok gyűjteménye. – Ungvár: Zakarpattya Kiadó Nyrt., 2008; Kárpátaljai szökevények az SZSZKSZ-ben: a GULÁG és Buzuluk táborain keresztül a hazai Kárpátokba. 1939–1949. A levéltári dokumentumok és anyagok gyűjteménye. – Ungvár: Kárpáti Kiadó, 2011.)

– Kárpát-Ukrajna megalakulása 70. évfordulójának szentelt nemzetközi konferencia anyagai (2009. március 12–13.);

– a második világháborúban elesett zsidó nemzetiségűekről szóló Ukrajna Emlékkönyve megyei szerkesztői bizottságának anyagai. Ukrajna Emlékkönyve Kárpátalja megye. – 1. k. – Ungvár. Kárpáti. – 2013.

– O. Dovhanics, O. Hlanta, B. Hvaryionova és más szerzők dokumentális és publicisztikai írásai;

– Kárpátaljai Megye Állami Levéltár (KMÁL), SZBU Kárpátaljai Megyei Főosztályának Levéltára, Szociál-politikai Történelem Oroszországi Levéltára (SZPTOL), Orosz Állami Katonai Levéltár (OÁKL).

A korábbi gondolataim alátámasztására kiragadtam néhány zsidó nevet a Történelem Által Rehabilitáltak Megyei Könyve című kiadványból:

– Stern Zoltán Mojszejovics Paszika (Kishidvég) község, Szolyvai járás;

- Hart Mor Izrailovics, Bek Vojtech Dávodovics, Eszner Adolf Joszifovics, Bergida Jankely Bernátovics (a Nagybereznai járás lakosai);
- Mauszkopf Sándor Samuilovics (Fancsika, Nagyszőlősi járás);
- Illjas (Farkas) Cecília (Kárpátalja);
- Voljovics Henrich, Fridman Samuil Jakovics (Rahói járás);
- Riderman Dávid Julijeovics (Kárpátalja);
- Herskovics Matild és férjével, Arnold (Munkácsi járás);
- Rapoport Izak-Majer Joszifovics (Técső).

Akerman Áron Gnatovics Munkácsról (Borkanyuk-Akerman Szirena Gnatyivna fiútestvére, az 1942-ben Budapesten kivégzett kommunista Oleksza Borkanyuk sógora. Akerman Áront a táborból való szabadulás után, mint kimerült és beteg embert, a Kazah SZSZK-ba, Dzszambul városba irányították).

- Hansz Dávid Adolfovics (Ungvár).
- az 1943 márciusában a Harkiv megyei Szokolovo község melletti harcokban számos kárpátaljai személy esett el: Veisz Melihar Iszidor (Ungvár), Kagan Juliusz Makszimilian (Beregszász), Keszler Iszaak (Ungvár), Szalamon Olekszandr Joszifovics (Munkács) és több tucat más személy.

A Szovjetunióba való átszökés főbb útvonalai:

- az Északkeleti-Kárpátok hegyvidéki hágóin keresztül;
- a német hadsereg által megszállt Románia és Lengyelország területén keresztül;
- az Internacionálé titkos kapcsolat csatornáin keresztül: Kárpátalja-Lengyelország-Moszkva, Kárpátalja-Berlin-Moszkva (1939 augusztusának végéig működtek),

Az SZSZKSZ-be való átszökés motivációja, kezdeményezői:

- egyéni döntés;
- a helyi pártszervezetek ajánlásai;
- az országos magyar-zsidó egyesület ajánlásai;
- egyes zsidók kényszer-kitelepítése helyi csendőrség által.

A foglyok valós helyzete az SZSZKSZ táborokban:

- Jakub Koutny altábornagy, a csehszlovák katonai misszió munkatársa az SZSZKSZ-ben: „A [kárpátaljaiak] többsége Szverdlovszkon keresztül jutott Daudu városba, amely a Vosztur-tábor központja volt. A

többség ott halt meg köszvényben, tífuszban és tüdőgyulladásban. Ők Daudi-Szencsben vannak eltemetve, ahol hatalmas közös sírok vannak... Onnan kerülnek hozzánk [kiszabadított egyének], fizikailag kimerülten, és lelkileg is összetörve. Ők egyszerűen elbutultak, nem emlékeznek sem a dátumokra, sem a részletekre...” „A Pecsora-táborban közel 100 ezer ember tartózkodik, csehszlovákok közel ezren vannak ott, a többség közülük a kórházakban fekszik... A Pecsora-táborban maradtak még zsidók és olyan emberek, akiket nyolc vagy annál több évre ítélték el... A Vorkut-táborban [szintén] maradtak emberek, akiket nyolc vagy annál több évre ítélték el, ezen kívül zsidók és betegek... A Kargopolszki táborban maradt még Csehszlovákia közel 100 állampolgára, főleg zsidók és olyan emberek, akiket nyolc vagy annál több évre ítélték el. Lehetséges, hogy még többen vannak ott...”

Megjegyzés: Koutnyt altábornagyot és közvetlen beosztottjait, Heliodor Pikát ezredet a háború után a csehszlovák állambiztonsági szervek angol ügynökként ítélték el. Koutnyit 1960-ban a börtönben halálra kínozták.

– Patrusz-Karpatszki kárpátaljai író, az SZSZKSZ-be szökött, a csehszlovák katonai misszió státuszba vett munkatársa: „[Londonba] én nagyon szomorú leveleket írtam a kárpátaljaiak helyzetéről a táborokban. Azt írtam, hogy a kárpátaljaiak meghalnak a táborokban. A nehéz munka kimeríti az erejüket, tömegesen halnak meg a betegségekben. Közöltem a levelekben azon kárpátaljaiak számát, akik elszöktek az SZSZKSZ-be. A leveleimet a diplomáciai futárokon keresztül juttattam el a csehszlovák nagykövetségre. Egy leveletem az SZSZKSZ ÁBM-on keresztül küldtem el”. (Részlet a kihallgatásokon felvett vallomásokból az SZSZKSZ ÁBB-ban, Moszkva).

Megjegyzés: Patrusz-Karpatszki az NKVD szervei 1947 októberében angol ügynökként tartóztatták le. Vád alá helyezték, majd az SZSZKSZ elleni „kémkedésért” 25 év szabadságvesztésre ítélték.

– Leonov alezredes, az ÁBB Főosztálya nyomozó osztályának vezetője Kijev megyében (korábban – az NKVD Főosztályának nyomozója, Ivanovo város): „1941 végén Ivanovo városba evakuáltak néhány száz letartóztatott külföldit, akiket addig Sztanyiszlav város börtöneiben tartottak az USZSZK-ban. Közéjük tartozott a bebörtönzöttek [zsidók] csoportja – Farkas I. J., Marton I. B. és mások ... Sok letartóztatottat a börtön vezetősége nem adott ki a kihallgatásokra, én a kórházba jártam

hozzájuk. A letartóztatottak súlyos állapotáról (kimerültség, avitaminózis) beszámoltak az NKVD főosztálya vezetőjének. Az NKVD vezetése intézkedéseket foganatosított a letartóztatottak egészségének javítását illetően – megszervezték a túlelű főzet elkészítését, csíráztatott borsót adtak ki. Ám a letartóztatottak elhalálózása 1942 tavaszáig nőtt, voltak nehéz hetek, amikor minden nap letartóztatottak haltak meg, több tucat hullát vettek nyilvántartásba. A kihallgatásokat megfelelő tolmácsok segítségével végezték, akik között voltak a Komintern apparátusának egykori dolgozói...”.

– Voljovics Henrich, a Rahói járás egykori lakosa: „1941-ben Magadanszk megyében voltam a táborban, kihirdették nekünk, hogy az NKVD különleges tanácsa 5 év javító-munkatáborra ítelt minket. Négy évig dolgoztunk a táborban a legnehezebb körülmények között kíséret mellett... Én II. kategóriájú rokkant vagyok, ezt a börtön adta nekem, a tábor meg a kegyetlen viszony... Több alkalommal írtam panaszt az SZSZKSZ ügyészének, de eredménytelenül. A szovjet Alkotmányban van egy cikkely, amelyben rögzíti, hogy azok az embereknek, akiket nemzetiségük és politikai tevékenységük miatt üldöznek, jogukban áll menedéket kérni! Én, amellett, hogy zsidó nemzetiségű vagyok, még Csehszlovákia Kommunista Pártjának a tagja voltam”.

– Stern Zoltán Mojszejovics, Paszika (Kishídvég) községből, Szolyvai járásból: „... Buhta-Nahodkából a Dzsurma gőzhajóval hoztak bennünket Kolimára. 1941 augusztusában engem és a többi kárpátaljai, közel 400 embert, az Egyesített táborba szállítottak – az aranylőhelyre. A tábor még nem épült fel. Bennünket, kárpátaljaiakat, négyszemélyes barakkokban helyeztek el. Minden nap munka a katonák szigorú felügyelete alatt, akik nagyon figyeltek mindenkit közülünk, s bár nem volt hová szökni – körös-körül tundra –, de mégis állandóan figyelmeztettek, hogy löni fognak. Az élet ebben a táborban borzalmas volt, különösen 1941 novemberében-decemberében és 1942 januárjában. A Kolimai-csúcsok, a hideg barakkok, a fagyos éjszakák, a hideg és éhes reggelek. Egy éjszaka alatt 4-5-ször másztam le az „ágyamról” (2. emeleti fapriccsról) és mentem a vashordóhoz, amelyben tűzifa égett, és amely körül egymáshoz közel szorongtak a hozzám hasonlóak. Amikor kicsit megmelegedtem, ismét felmásztam a helyemre. Vastag nadrágban és vastag kesztyűkben aludtunk. A hajunk odafagyott a falhoz. Minden reggel figyelmesen megnéztük: ki maradt még életben, és kit húznak már hol-

tan és megfagyva a lábánál fogva. Nem egyszer csöndben búcsúztunk a földijeinktől. 1942 januárjának végére a táborban mi, élők közel 200-an maradtunk. Nyilván ez volt az oka annak, hogy februárban minket, kárpátaljaiakat egy másik táborba szállítottak – Malgyak lelőhelyre”.

A kárpátaljai szökevények kikerülése az NKVD táboraiból

1943. november 19-én az ŐKP(b) KB Politikai Bizottsága eleget tett a Londonban székelő emigráns csehszlovák kormány kérésének és döntött azon határsértők (kárpát-ruszinok, ukránok, szlovákok) felmentéséről, akik a Csehszlovák Köztársaság feldarabolásáig ennek az országnak az állampolgárai voltak. Ezek többségét a csehszlovák katonai hadtest kialakítása céljából Buzulukba küldték. Ebbe a kategóriába került a zsidók egy része (többek között az I. Csehszlovák Hadsereg soraiba 1943. október 30-ra 204 zsidó került be). A többi zsidó megmaradt az amnesztiában részesített személyek kategóriájában és 1947-ig a számukra kijelölt településeken tartózkodtak. Közülük egyesek a Szovjetunió különböző vállalatainál dolgoztak.

1947-ig az I. Csehszlovák Hadseregben harcoló kárpátaljaiak nem számítottak a nagy honvédő háború, valamint a második világháború résztvevőinek.

Fordította: Makusina Viktória

MIHAJLO MISJUK

A ZSIDÓSÁG ÉLETÉVEL, DEPORTÁLÁSÁVAL KAPCSOLATOS IRATCSOPORTOK A KMÁL-BAN

A Kárpátaljai Megyei Állami Levéltár a zsidóság történelmével kapcsolatos dokumentumok hatalmas kincsestára – több száz fond, ezen belül több ezer egységnyi őrzött anyagról beszélhetünk. Ezeknek a dokumentumoknak a túlnyomó része sürgős restaurálásra, konzerválásra és a tárolási feltételek javítására szorul. A dokumentumok megőrzése érdekében szükség lenne egy másodpéldány gyűjtemény létrehozására is. Ennek egyik lehetséges módozata az iratanyagok mikrofilmen való rögzítése, ami azonban a meglévő anyagi-műszaki bázis és a levéltárak alulfinanszírozottsága mellett meghaladja lehetőségeinket. Ugyancsak tökéletesítésre szorul az információs-kereső rendszer is, a jövő útja annak számítógépre való vitele lehetne. Ez azért is fontos, mert a Kárpátaljai Megyei Állami Levéltárban tárolt irategyüttesek hatalmas tudományos értékkel bírnak a régió történelmének kutatása szempontjából.

A levéltárban számos, a zsidóság múltjával kapcsolatos anyagot őrzünk, ezek pontos képet mutatnak a közösség mindennapi életéről, illetve támpontokat nyújthatnak a deportálással kapcsolatban is. Az alábbiakban az 1939–1944 közötti időszakra vonatkozó dokumentumcsoportok rövid áttekintését mutatom be:

1. Közigazgatási kirendeltségek.

A közigazgatási kirendeltségeket Magyarország egyéb hatalmi szerveivel együtt szervezték meg (újja) és 1939-ben megkezdték tevékenységüket. A közigazgatási kirendeltség olyan hatalmi szerv volt, amely

rendeleteket adott ki, irányította és ellenőrizte az iskolák működésével, a községek finanszírozásával, a vitás kérdések bírósági úton való megoldásával stb. kapcsolatos munkát.

Az anyagok tárgymutatókban csoportosulnak, amelyeket bár tematikus és időrendi (sajnos nem mindig következetesen) elvek alapján állítottak össze, azok összerendezése sem egységes képet mutat.

A kirendeltségek fondjaiban a következő anyagok találhatóak: a belügyminisztérium, a vallás- és közoktatási, a pénzügy, a kereskedelmi, a földművelési, az ipari, a közúti, az ellátási és védelmi, a mezőgazdasági, az építészeti, az egészségvédelmi, az iskolaügyi, a behívásokkal foglalkozó minisztériumok rendeletei és körlevelei; a Kárpátalja kormányzói biztosságának levelezése a közigazgatási irányításról; a tanítók és hivatalnokok személyi aktái; a községek költségvetései és mérlegei; a pártok és civil szervezetek tevékenységéről szóló dokumentumok.

Köztük a zsidósággal kapcsolatosak az alábbi kiragadott dokumentumok:

- az északkeleti hadszíntér kormányzósági biztosságának körlevelei (1944) a zsidó lakosságtól elkobzott vagyon értékesítéséről;

- a kormányzói biztosságának levelezése a máramarosi tanfelügyelőséggel Szeklence község egyik épületének gettó kialakítása céljából való átadásáról;

- az Ungvári Városi Tanács közgyűlésének jegyzőkönyvi kivonata (1942) a kormánynak küldött beadványról a „zsidókérdés” megoldása kapcsán;

- kormányzati szerv létrehozása a zsidók kitelepítésének előkészítésére és lebonyolítására; a zsidókat teljes kitelepítésükig kizárni minden közsérférából, zár alá venni a vagyonukat, különadókat kivetni rájuk. Az összes kisajátított vagyont – legelőket, földeket, szőlőket, mezőgazdasági eszközöket, boltokat, malmokat, gyógyszerárakat, gyárakat, üzemekeket, műhelyeket, épületeket – nem zsidó nemzetiségű állampolgároknak kell használatba adni. Ugyancsak korlátozni kell a zsidók mozgását Magyarország teljes területén és megtiltani számukra az elköltözést más településekre;

- a Belügyminisztérium rendelete (1944) az ingatlanok zsidóknak történő bérbeadási korlátozásokról és a lakbér növeléséről. Az említett rendelkezés végrehajtásával a polgármestereket és a körzeti vezetőket kell megbízni, a zsidókat pedig speciálisan meghatározott helyeken kell

izolálni. Tilos zsidó nemzetiségű orvosok és jogászok számára nem zsidó nemzetiségű személyek kiszolgálása; azoknak tilos zsidó házvezetőket alkalmazni. Ugyancsak döntés született a zsidóknak a kereskedelmi szférából való kizárásáról. A vonatokban, autóbuszokon, iskolákban és egyéb közterülteken a zsidóknak a többi állampolgártól elkülönítetten kell tartózkodniuk. Internálni vagy munkatáborokba kell küldeni azokat a zsidó nemzetiségű személyeket, akik tevékenységükkel akadályozzák ennek a rendeletnek a végrehajtását.

- Közlöny a Huszti járás gettósított zsidói vagyonának felhasználásáról;

- a Honvédelmi Minisztérium körlevele (1942) a 18 és 48 év közötti zsidó férfiak kötelező regisztrálásáról;

- a kormányzói biztosság rendelete (1944) a zsidó házastárssal rendelkező hivatalnokok listájának benyújtásáról; a zsidó vagyon őrzőiről és az ebben a kérdésben folytatott levelezésről;

- a Beregi Közigazgatási Kirendeltség körlevele (1942) az áruk zsidóktól való beszerzésének tilalmáról;

- az Ungi Közigazgatási Kirendeltség körlevelei (1941) a zsidó iskolák megnyitásáról és az iskoláskorú zsidó nemzetiségű gyerekek nyilvántartásáról;

- a Huszti Ortodox Zsidó Hitközség kérelme (1941) szeretetkonyha létesítéséről a téli időszakban a szegény zsidók számára és az ezzel kapcsolatos levelezés. Orvosi igazolások a konyhai alkalmazottak egészségi állapotáról;

- az ipari, kereskedelmi és közlekedési minisztérium közleménye (1941) a zsidóknak kiadott kereskedelmi és kisipari tevékenységi engedélyek visszavonásáról;

- a kassai katonai parancsnok rendelete (1943) a katonai szolgálat elől bujkáló zsidók felkutatásáról;

- a Rahói járás előljárójával való levelezés (1942) a Hevra Kadisa körösmezői vallási közösség alapszabályának jóváhagyásáról;

- a nagyszőlősi ortodox zsidó hitközség kérelme adományok gyűjtésének engedélyezéséről a zsidó lakosság körében a szegények megsegítésére és a Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség döntése (1939) a kérés elutasításáról;

- állampolgárok kérelme a járási előljárhoz arról, hogy mentsék fel őket a „zsidótörvény” alapján való üldöztetések alól;

– a Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség levelezése a tanfelügyelőkkel és a járási közjegyzőkkel a zsidók földjeinek kisajátításáról iskolaeépítés céljából;

– a zsidó hitközség gyűlésének jegyzőkönyve és levelezése a szobránci járási körorvossal ideiglenes gyermekmenhely létrehozásáról, s abban gyerekek napközis elhelyezéséről. A menhely nevelőinek esküje a gyerekeknek a Magyarországhoz való hűség szellemében való neveléséről.

2. Polgármesterek.

Az 1866. évi osztrák-magyar törvény a városi ügyek intézését az önkormányzat, s ezen belül a polgármesterek hatáskörébe utalta. A polgármester ellenőrizte a városi tanács közgyűlése által hozott döntések végrehajtását, a közigazgatási apparátus tevékenységét, valamint képviselte a várost. 1939-ben visszaállították a magyar irányítási szerveket és ezzel együtt új jogköröket kaptak a városok polgármesterei. Az archívumban őrzik Beregszász, Ungvár, Munkács polgármestereinek dokumentumait.

Az anyagok a polgármesteri fondok mutatóiban vannak összpontosítva, amelyeket tematikus és időrendi elvek alapján állítottak össze. Érdekes, hogy 1990-ig a polgármesteri fondokat részlegesen titkosították, a hozzáférés csak ezután vált szabaddá.

A fondokban a következő anyagok szerepelnek: a belügyminisztérium, a pénzügy-, kereskedelmi, földművelési, ipari, közúti, ellátási és védelmi, mezőgazdasági, építészeti, egészségvédelmi, iskolaügyi, behívásokkal foglalkozó minisztériumok rendeletei. A polgármesterek határozatai a kereskedelmi és kisipari engedélyek kiadásáról; az iskolák, árvaházak, rendőrségi körzetek, csendőrállomások, pártok és szervezetek működéséről.

Közöttük: a zsidó lakosság megfigyelésének felállításáról, levelezés ebben a kérdésben az ungvári csendőrparancsnokkal; zsinagógák megnyitásának engedélyezése a kijelölt területen. A zsinagógák listája és címük Ungvár városban. A zsidó polgárok fellebbezése az Ungvári Zsidó Hitközség döntése ellen (1942) a különadó kivetéséről; dokumentumok a zsidók jogainak korlátozásáról; kereskedelmi helyiségek vételének és bérletének korlátozása; árusítási tilalom az egyházi ünnepeken, a vásárokon és a piacokon; Magyarország minisztereinek rendeletei és levelezéseik a polgármesterekkel a zsidók gazdasági tevékenységének korlátozásáról; a kormányzói biztosság rendelete a gabonának és a lisztnek a

zsidó lakosságtól való elkobzásáról; a budapesti hadbíróság határozata a zsidó katonakötelesek felelősségre vonásáról a hadkiegészítő parancsnokságon való meg nem jelenésük miatt; a Talmud Tóra ortodox zsidó közösség panasza (1942) Bereg megye alispánjához a talmud iskolák bezárása miatt és az ebben a kérdésben folytatott levelezés. A Bereg-Ugocsa Megyei Tanfelügyelőség levele Beregszász polgármesteréhez a talmud iskolák értékeléséről, az illegálisan működők közé való besorolásukról és a bezárásukról szóló határozatról; az állampolgársággal nem rendelkező, zsidó nemzetiségű tanítók kitelepítéséről Magyarország területéről; a zsidó iskolákban kizárólag zsidó rituális tárgyak oktatásának betiltása. A járási előjárók rendeletei (1939) a zsidó rabbik adatainak kiadásáról. A rabbik kérése a hadügyminiszterhez a nekik, mint lelkészeknek szóló kedvezmények biztosításáról a hadseregbe való behívások során. Gyűlések jegyzőkönyvei, alapszabályok és egyéb dokumentumok a jótékonyági tevékenységet folytató Hevra Kadisa, Machzike, Tarbut, Hemulat Chasudin, Tora Beth József, Chashnuses Keleh, Mashsika Kadas zsidó szövetségekről: betegápolással, szegények eltemetésének támogatásával stb.; a Makkabi ifjúsági sportszövetség, a Palesztinai Zsidó Információs Társaság, cionisták közössége stb.

3. Járási szolgabírók. 1939-ben Kárpátalját közigazgatásilag három megyére osztották, amelyek járásokból álltak. A járások politikai és közigazgatási irányítása érdekében létrehozták a szolgabírói kirendeltségeket, amelyek élén a szolgabírók álltak. A járási szolgabírók annak az alispánnak a beosztottjai voltak, ahol a járásuk található volt. Tevékenységüket 1944-ben szüntették be.

Az archívumban a Perecsenyi, Beregszászi, Rahói, Szőlősi, Ungvári, Huszti, Taracközi járások előjáróinak dokumentumait őrzik. 1990-ig a fondokat részlegesen titkosan őrizték, a hozzáférés ezután vált szabaddá.

A fondban a következő anyagokat őrzik: a földművelési minisztérium, belügy, védelmi, pénzügyminisztérium körlevelei a pártok és szervezetek működésével; a röplapok elkobzásával; a pénzügyi viszonyokról a német hadsereggel; a hadseregbe való behívással; a dezertőrök felkutatásával; a vetésterületek nyilvántartásával és munkások Németországba küldésével kapcsolatban; beszámolók a járási előjárók munkájáról; dokumentumok a csendőrség, a leventeszervezet és a Nyilaskeresztes Párt működéséről.

Az említett dokumentumok elkülönített ügyiratokat és dokumentumokat takarnak. Közöttük: zsidó jótékonyági társaságok tevékenységéről szóló dokumentumok, Hevra Kadisa, Pro Palesztina, Bukir Halim, a zsidó gyarmati szövetség, a Szentföld és a zsidó tanítókat támogató Magyar Zsidók Szövetsége, a zsidó lakosság deportációjára vonatkozó anyagok; a zsidók jogfosztása; a járási előljárók levelezése a Máramarosi Közigazgatási Kirendeltséggel és a járási közjegyzőségekkel a zsidó cionista szervezetek feloszlatajáról; az 1870–1895. évek közötti görög katolikus és zsidó egyházközségek anyakönyveinek meglétéről a Huszti járás területén; a talmudiskolák és a rituális zsidó fürdők állapotáról; a zsidó tanítók megbízhatóságáról; Grünwald Major, técsői járási főrabbi kérése a gazdtalan zsidó templomi vagyon összegyűjtéséről és megőrzéséről a járásban. Megvannak a zsidók földterületeinek telekkönyvei; a deportált zsidó lakosság ingó és ingatlan vagyonáról szóló adatok; az internált zsidók, az iparendélyért folyamodó zsidó nemzetiségű kereskedők és iparosok listái.

4. A megyék alispánjai. 1938 novemberében, a müncheni szerződés után Magyarország felújította a régi vármegyerendszeri közigazgatást. Kárpátalja közigazgatási területe 3 megyére oszlott – Ung, Ugocsa és Bereg. A megye területén a hatalom törvényhozói és politikai szerve a főispán volt. Az alispán a hatalom végrehajtói szerve, valamint a megyei előljárási közigazgatási előljárója volt. Az alispán beosztottjai voltak a járási szolgabírók, a városvezetés a polgármesterrel az élen. Apparátusa az általános kancelláriából, könyvelőből, főorvosból, ügyészből, állatorvosból és földművelési felügyelőből állt. Hatáskörébe tartozott a hatalom törvényhozói szervei által hozott határozatok végrehajtásának ellenőrzése, a megye közigazgatásának vezetése, illetve a pénzügyi kérdések.

Az anyagok mutatókban vannak összegyűjtve, amelyeket tematikus és időrendi elvek alapján állítottak össze. Jellegük szétszórt. 1990-ig a fondokat részlegesen titkosan őrizték, a hozzáférés ezután vált szabaddá.

A fondokban a következő anyagok találhatók: a belügyminisztérium, a pénzügy-, kereskedelmi, földművelési, ipari, közúti, ellátási és védelmi minisztérium rendeletei a hidak, utak, óvóhelyek építésének kérdéseiről; a hadseregbe való behívásról; a lakosság élelmiszerrel és létfontosságú árukkal való ellátásáról; az iskolák és az árvaházak tevékenységéről; a kereskedelmi és ipari tevékenységről; a mezőgazdaság és az állatte-

nyésztés fejlesztéséről; kereskedelmi és iapri tevékenységi engedélyek kiadásáról; a rendőrség és a csendőrség, társaságok és szervezetek tevékenységéről. A polgárok anyagi helyzetéről szóló tanúsítványokról.

Köztük:

- levelezés az ungvári polgármesteri hivattal (1939) az ungvári zsidó cionista társaság megszervezéséről, az alapító gyűlés jegyzőkönyve;
- a belügyminisztérium távirata az alispánokhoz a zsidók ingó és ingatlan vagyonának nyilvántartásáról, elkobzásáról és értékesítéséről; levelezés ebben a kérdésben;

- a belügyminiszter körlevele (1943) a zsidók ingatlan vagyonának elkobzásáról és átadásáról az orvosi rendelők, iskolák, óvodák, orvosi, nővéri és tanítói lakások számára;

- Ung megye alispánjának utasítása (1941) a zsidók jogainak korlátozásáról a rémhírkeltés és bizonyos intézkedések lebonyolításával kapcsolatban;

- zsidók kérelme a zsidótörvény hatálya alóli felmentésükről és a gettó elhagyásáról szóló engedély kiadásáról. Az állam előtt érdemet szerzett, katonai rendjelekkel kitüntetett, vagy hadirokkant zsidók mentesülnek a törvény hatálya alól. Az emberi nehézségeket tükröző egyik dokumentum: Weis B. rokkantsági igazolása, amelyet Budapest Vöröskereszt Társasága adott ki, személyes beadványa Ung megye törvényhatóságához édesanyjának a zsidótörvények alóli mentességéről és az alispán elutasító válasza; Hersko B. kérése a felesége és 8 gyereke gettóból való kiszabadításáról;

- Ugocsa megye alispánjának rendelete (1942) a zsidókról szóló kérések napirendre tűzésének tilalmáról, mivel ez kárt okoz az állam külpolitikájának, valamint a termelésnek és a nyugalomnak az országban;

- a Belügyminisztérium rendelete (1944) az orvosok, az óvodák alkalmazottjai és a hivatalnok származásának ellenőrzéséről azzal a céllal, hogy elbocsássák a zsidó nemzetiségű állampolgárokat;

- az összes zsidó párt és szervezet nyilvántartásba vételéről feloszlásuk céljából.

- a zsidók gettókba szállítását követően vállalataikat és árusító helyeiket le kell pecsételni, csak abban az esetben működhetnek, ha megbízott irányítja a termelést;

- a csendőrpárnacsoknokság hirdeteménye a zsidóknak Csapról az ungvári gettóba való átszállításáról. A kitelepítettek rajtuk lévő ruházaton

kívül 50 kg kézipoggyászt és 14 napi élelmiszert vihetnek magukkal. 1944. április 16-án reggel 5 óráig a zsidó lakosságnak otthon kellett tartózkodnia, tilos volt elhagyniuk a lakóhelyüket. Azon személyeknek, akik zsidó vagyont vettek át megőrzésre, vagy olcsó áron megvették azt, azonnal jelenteniük kellett és a teljes vagyont át kellett adni a községi képviselőnek. Ellenkező esetben a bűnösök teljes vagyonlekobzásra és internálásra számíthattak. Ugyanilyen intézkedések vonatkoztak azokra a polgárookra is, akik zsidókat bűjtattak, vagy segítettek nekik bűjkálni.

– A belügyminiszter körlevelei (1944) a zsidók jogfosztásáról; utasítás a rendőr-, csendőrkapitányságoknak, járási előljáróknak a zsidók dávidcsillag viselésének ellenőrzéséről; a zsidók mozgásának korlátozásáról; a teher-, személygépkocsik, motorkerékpárok használatának megtiltásáról mind teherszállításra, mind pedig helyváltoztatásra. Sürgős esetekben a gépjárművekre egyhavi engedély adható ki. A belügyminiszter 1944. május 6-i rendelete: a kereskedelmi helyiségeket bezárni és lepecsételni; a gyorsan romló élelmiszereket kivonni és értékesíteni, leltározni az egyéb élelmiszereket és várni a következő intézkedéseket; a hadiipar vállallatai, amelyekben nem zsidó nemzetiségű állampolgárok dolgoznak, tovább üzemelhetnek; a fűrésztelepek, nyomdák, javítóműhelyek, malmok és közétkeztetési egységek tovább működhetnek a következő rendelkezésig. Az elhagyott zsidó házakat nyilvántartásba kell venni és le kell pecsételni azokat. A Fölművelési Minisztérium körlevele a legelők, földek, szőlők, mezőgazdasági eszközök, boltok, malmok, patikák, gyárak, üzemek, lakóépületek átadásáról nem zsidó nemzetiségű állampolgárok számára.

A fent említett egységek csupán egy szeletét képezik annak az iratmennységnek, amelyek még túlnyomó többségükben feldolgozásra várnak. Azokat a személyeket, akik a nevezett dokumentumokat részletebben is tanulmányozni kívánják, javasolom, keressék fel levéltárunkat.

Fordította: Makusina Viktória

**„VISSZATÉRÉS A SEMMIBE”
– KÁRPÁTALJA ZSIDÓSÁGA AZ 1940-ES ÉVEK
MÁSODIK FELÉBEN**

Kárpátalja lakosságának számottevő, 10 százalékot meghaladó részét képezték a zsidók az 1940-es évek közepéig. A második világháború időszakában a magyarországi zsidóság tragédiájának két kulcsidőszaka van. Az első 1941 nyarától veszi kezdetét, amikor a magyar állam hatósági Galícia területére deportálták azokat a zsidókat, akiket nem tekintettek a társadalom szerves részének, mindenekelőtt – de nem kizárólag – a visszacsatolt területeken, főleg Kárpátalján élő szegény zsidókat, a lengyel és orosz születésűeket, mindazokat, akiket a korabeli közvélemény a „galíciaiak” összefoglaló néven tartott számon. Az 1941/42-es deportálásoknak minimum 20 ezer olyan magyarországi zsidó esett áldozatul, akik 1941 júliusáig az országban éltek. Legtöbbjük a kamenyec-podolszkiji vérengzés áldozata lett, de több ezerre tehető azok száma is, akik valamely kelet-galíciai gettóban lettek a holokauszt áldozatai. A második időszak az 1944-es gettósítás és deportálás. A megélhetésétől megfosztott, a munkaszolgálat és részben a galíciai deportálásokkal megcsonkított kárpátaljai zsidó közösségek és családok gettósítására, majd deportálásukra Auschwitz-Birkenauban 1944 tavaszán, az ország német megszállását követően került sor. A súlyos, felfoghatatlan tragédia ellenére a kevés túlélő között akadtak olyanok, akik megkísérelték a visszatérést Kárpátaljára, ahol időközben, 1944 végétől a szovjet rendszer rendezkedett be.

Az 1944. október 11-i előzetes fegyverszüneti szerződés értelmében október 15-én Horthy Miklós kormányzó és a kormány sikertelen kísérletet tett a németekkel való szembefordulásra. Ezt követően a szélsőjobb-

oldali Szálasi Ferenc vette át a hatalmat, aki „kitartásra” és további ellenállásra utasította a magyar honvédséget. Ugyanezen a napon a magyar hatóságok elrendelték Ungvár kiürítését, amivel gyakorlatilag megszűnt a magyar közigazgatás egész Kárpátalján. Egy helyi hivatalnok, Ortutay Tivadar visszaemlékezéséből: a városban „látnom kellett, hogy a német katonai parancsnokságok nyugtalanok, a magyar polgári és katonai hatóságok vezetői kapkodnak, lázasan csomagolnak és távozásra szólítják fel elsősorban az alkalmazottakat. Ez a népvándorlásszerű ’evakuációs’ folyamat egyébként már huzamosabb ideje tartott. A lakosság mozgását mind jobban nyugtalanították a város felett gyakrabban megjelenő szovjet vadászpilóták, de elsuhantak a fejük felett a bombázók is. A légi riadó már mindennapos jelenség volt. A Tisza menti városokat és falvakat és különösen Csap vasúti csomópontot és annak környékét, legfőbbképpen a vasútvonalat szinte folyamatosan bombázták. Az utóvéd-szolgálatot ellátó magyar katonai parancsnokság megalakította a polgári nemzetőrséget és azt követelte, hogy egy-egy nagyobb felderítőosztag leventepuskákkal ellátva sűrűbben fésülje át az Ungvár körüli erdőségeket [...]” Október 18-án a német hadvezetés engedélyezte a kárpátaljai magyar erők számára a fokozatos visszavonulást a Kárpátok gerincéről a Tisza–Csap–Ungvár–Vihorlát-hegység vonalra, a IV. Ukrán Front pedig a magyar csapatok visszavonulása után birtokba vette az Árpád vonalat. Egy héttel később a szovjet és a román csapatok elérték a második bécsi döntés előtti határt. November 5-én Ungváron bevezették a moszkvai időszámítást, minden értelemben.

1945. június 29-én Szovjetunió és a Csehszlovák Köztársaság Moszkvában aláírta a Kárpátalja elcsatolásáról szóló államközi szerződést, amivel a Szovjetunió „bejutott a Kárpát-medencébe és Magyarország szomszédjává vált. Kárpátalja elcsatolását az ottani magyar lakosság az ellenállás minden külső jele nélkül vette tudomásul.” Kárpátalja „bekebelezését” a magyar kormány is tiltakozás nélkül vette tudomásul. Június 3-án Gyöngyösi János külügyminiszter sajtóértekezleten kijelentette: „A magyar nép örömmel fogadja az ukrán nép felszabadulását és egyesülését a Szovjet-Ukrajnai nagy anyaállammal.”

1944 végén a pusztulás nyomai elborzasztóak voltak a vidéken. Nem annyira a fegyverek okozták a károkat, mint az elhurcoltak és nagy számú menekültek, főleg a Horthy-rendszer hivatalnokai, valamint a visszavonuló magyar hadsereg által hátrahagyott elnéptelenedett, kiürített

települések. Például a háború előtt közel 40 ezres Ungváron az első hónapokban jóval 20 ezer alatt volt a lakosság lélekszáma. A Munkás Újság arról számolt be, hogy „Patkányok özönlik el az utóbbi időben egyre növekvő iramban a fővárost [Ungvárt] és vidéki városainkat. Ahová lépünk, ahová nézünk, jóformán mindenütt beléjük ütközünk. A gazdátlanul maradt házakban és elhagyott udvarokon felgyülemlett szemétben ütötték fel tanyájukat [...]”

A 2. világháború időszakában a helybeli zsidóságnak három útja volt: a szökés vagy menekülés – tömegesen a Szovjetunióba, szórványosan Nyugatra; a munkaszolgálat; a haláltábor, s mindegyikből más volt a visszatérés esélye és élménye ebbe az igencsak megváltozott helyi világba.

Az első eset: a menekülés. Wieder Ernő visszaemlékezése erről: „A családban öt fiú született [...] Én 1922. február elsején születtem, a magyar Ernő nevet kaptam, ami csehül Arnost, ez lett a hivatalos nevem. A zsidó nevem héberül Cvi, ami szarvast jelent, jiddisül Hersi.” Wieder azok közé tartozott, aki a szovjetekhez akart menekülni a készülő viharok elől, végül sokéves fogság lett belőle: „Átszöktünk a határon négyesben [...] Itt volt a határ Körösmezőnél, mert akkor Kárpátalja határán már az oroszok voltak, elfoglalták Lengyelországot. A határon egyből letartóztattak. Utána börtönből börtönbe vittek. [...] Voltak ott velem magyarul és jiddisül beszélő emberek is, voltak kárpátaljaiak. [...] Amikor 1943-ban véget ért a három év, amire elítéltek, kihívtak, és azt mondták, hogy mivel Magyarország háborús viszonyban van a Szovjetunióval, nem engedünk ki. Bizonytalan időre elhalasztjuk a szabadlábra helyezéset. Valóban, három év helyett hatot voltam ott. Onnan levelezni nem lehetett. Teljes információzárlat volt, százszázalékos. Nem hallottunk a holokausztról, sőt, a háborúról is nagyon keveset hallottunk... 1946 decemberében jöttem haza Munkácsra. Amikor megérkeztem, nem tudtam senkiről semmit. Munkácson nem láttam senki ismerőst. Elmentem oda, ahol laktam, hátha valaki ki fog jönni: anyám, testvérem? Nem tudtam semmit. [...] A mi régi házunkat a szovjetek elfoglalták, más lakott benne.”

A második eset: a munkaszolgálat. Lusztig Károlyt 1943 szeptemberében hívták be munkaszolgálatra a magyar hatóságok, a Tatár-hágón, Nyugat-Ukrajnában dolgoztatták egészen 1944. október közepéig. „A menekülő katonák és civilek áradatával, mi munkaszolgálatosok is sodródtunk Nyugat irányába. Novemberben – kihasználva az általános zűrzavart – Sátoraljaújhely közelében sikerült elrejtőznöm egy tanyán

[...] Miután az előrenyomuló szovjet csapatok eljutottak erre a vidékre, gyalogszerrel indultam el Ungvárra. Több napi vándorjáratot követően jutottam közel a célhoz. [...] Ekkor éltem át életem legdrámaibb eseményét.” Tíz napig maradt falujában, Turjaremetén. „Visszatértem Ungvárra és önként jelentkeztem a szovjet hadseregbe. Akkor szent meggyőződésemm volt, hogy személyes részvételem közelebb hozza a háború végét, esetleg segít szüleim megmentésében. Sorsukról azonban csak akkor szerezhettem tudomást, amikor 1946 júliusában leszereltem és visszakerültem Ungvárra.”

A harmadik esetet sajátos megvilágításba helyezi azoknak a helyzetek, akik magyar identitásúak voltak. A két világháború közötti időszak közösen megélt kisebbségi léthelyzete után, a magyar világ újbóli beköszöntése egyesekben félelmeket, másokban inkább bizalmat táplált a 30-as 40-es évek fordulóján. A munkácsi Moshe Kraus így emlékezett az első bécsi döntés időszakára: „A várost visszacsatolták Magyarországhoz, a zsidók lelkesen fogadták a hírt. Nem is beszéltek máshogy, vagy jiddisül, vagy magyarul. Egyébként az egész Munkácsot ez jellemezte: a piacon mindenki, a nem zsidók is beszéltek jiddisül. [...] Igen, élt bennünk a nosztalgia a magyarok iránt.” Azonban rövidesen megkezdődtek a behívások a munkaszolgálatra, később pedig a „Galíciából származott” „idegenek” összegyűjtése, akiket aztán Kamenec Podolszka vittek. A beregszászi születésű Klein Dávid pedig gyerekként nem is tudta magáról, hogy zsidó. Módos gabonakereskedő és szőlőbirtokos édesapja, Klein Móric ortodox zsidó származása ellenére felnőtt koráig nem gyakorolta vallását. Az első bécsi döntés napjaiban, emlékezett vissza Klein Dávid, „este hazajött az egyik bátyám és felzaklatva közölte a hírt: a bevonulók megverték embereket, csak azért, mert szakállasak, mert zsidók voltak. Zsidóságomnak még akkor sem voltam azonban teljes tudatában... [...] Mert sem mi, sem a rokonságunk nem hordott szakállt.” „Jól emlékszem arra, mennyit győzködték édesapámat testvéreim: hagyjuk el ezt a várost és Magyarországot” a zsidótörvények miatt, és mert „Németországban Hitler és náciái már deportálták a zsidókat”. „Hagyjuk el otthonunkat és menjünk el Izraelbe, amíg lehet – mondták.” Klein Móric azonban maradt, „hallani sem akart a kivándorlásról”. „Ő magyarnak tartotta magát, ezt nem titkolta a csehszlovák éra alatt sem. [...] Csak magyarul beszéltünk, esetleg németül. Apámnak erős kötődése volt a magyarokhoz, ő és ősei igen régóta éltek itt, ebben a miliőben.”

Klein Dávid egy beregszászi barátja irataival, akit behívtak katonának, így nem volt szüksége a polgári igazolványokra, megszökött a beregszászi téglagyári gettóból. 1945 elején elindult haza, Beregszászra. „Otthon senkit sem találtam [...]” Miután kiderült, hogy valamennyi családtagja elpusztult, nem volt maradása. „Szerveztek csoportokat túlélők közül Izraelbe. Elindultam velük én is. [...] Mi, beregszásziak voltunk vagy negyvenen, bejáratták velünk fél Európát, de Izraelbe nem mehettünk az angolok miatt. Visszajöttem Magyarországra, onnan Bécsbe [...] míg nem az utcán szovjet katonák igazoltattak. S mert születési helyemül Zakarpatszka-Rusz volt írva, hetekig tartó vallatás után visszatoloncoltak Beregszászra. Így lettem 1949. augusztus 5-étől huszonegy éven át a Szovjetunió állampolgára. [...] amikor lehetett, áttelepültem Magyarországra.” Ugyancsak a magyar zsidókkal kapcsolatos, hogy közülük többen, hazaérve a holokauszt poklából, újra, sok évre táborba kerültek: a magyar történetírásban „málenkij robotnak” nevezett, a magyar férfi lakosság kényszermunkára hurcolását jelentő akció során.

1944–1945-ben Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa, azaz az ideiglenes szovjet bábállam kormánya segélyállomásokat szervezett az ún. „fasiszta terror” visszatérő áldozatainak megsegítésére Ungváron, Munkácson, Beregszászban, Huszton ideiglenes szállást, ruhát és gyógyszereket adtak a hozzájuk fordulóknak, ingyenkonyha működött több más településen is. Ezenkívül a Nemzetközi Vöröskereszt és az Amerikai Joint segítette a deportálásból visszatérteket. Maguk a túlélők is alakítottak segélyszervezeteket. Ugyanakkor 1945 tavaszán a falusi bizottságok a földet a földnélkülieknek, a kevés földdel rendelkezőknek és a „dolgozó értelmiség” számára utalták ki, kiosztották a náci koncentrációs táborokban elpusztult zsidók földjeit is. Mintegy ezer zsidó család otthonát a frontkatonák családjai kapták meg, vagy pedig iskolává, közintézménnyé alakították át azokat.

Nem egyszerű a statisztikák mélyére látni, a statisztika akkor is torzít valamelyest, ha kétség sem fér az adatfelvétel tisztaságához. Azt azonban mélyebb filozófia nélkül is jól látni, hogy a két világháború közötti még mintegy 15%-nyi, százezres zsidó lakosság részaránya ma már alig mérhető a régióban. Korabeli adatok szerint 1945-ben (először) a koncentrációs táborokból és (valamivel később) a szovjet lágerekből 10 ezret meghaladó számban tértek vissza Kárpátaljára. Az elvándorlás azonban már ugyanebben az évben megkezdődött, amíg még nyitva volt a határ.

„A többség, miután a haláltáborokból visszatérve körülnézett a szülőföldjén, továbbállt [...]”

1945 és 1947 között mintegy 15 ezer kárpátaljai holokauszt túlélő Csehszlovákiában telepedett le, kétharmaduk előbb Kárpátalján nézett körül, majd a távozás mellett döntött. Látnunk kell, hogy ez nem lokális jelenség volt, hasonló folyamat ment végbe a Kárpátaljával szomszédos ukrainai megyékben is. A szovjet–lengyel államközi szerződés értelmében 1944 végétől 1946 őszéig több mint 30 ezer zsidó távozott Lengyelországba, több mint 20 ezer ember pedig Csernyivci megyéből távozott Romániába. A Lengyelországba és Romániába települt zsidók többsége is rövidesen Izraelt választotta új hazájául. Szovjet-Ukrajna középső, keleti és déli régióinak zsidó lakosságának egy részét pedig 1946 decembere és 1948 júliusa között az oroszországi Zsidó Autonóm Területre, Birobidzsánba telepítették át.

Az elvándorlással párhuzamosan egy ezzel ellentétes folyamat is megindult: a betelepedés Kárpátaljára az új birtokos, a Szovjetunió belső területeiről. Köztük több ezer „szovjet zsidó” telepedett itt le. Fontos tisztségeket töltöttek be a pártszervekben, a közigazgatásban, az ipar, a mezőgazdaság, a kereskedelem és a tudomány területén is. Ez az új réteg merőben különbözött a háború előtti helyi zsidó közösségektől, tagjai már a kommunista ideológiát központba helyező társadalomban szocializálódtak. A kezdeti időszakban többségük titkolta származását, többnyire oroszoknak vallották magukat. A „helyi” és a „keleti” zsidóság ellentéte különösen szembetűnő volt a háború utáni évtizedekben, de a mai napig számon tartott státusz.

Az a kevés zsidó, aki a túlélők közül Kárpátalján maradt, részt akart venni az újjászervezésben. Több olyan vállalkozásba kezdtek, melyek később szovjet nagyvállalatokká alakultak. „Közben a szovjethatalom berendezkedett Kárpátalján. Szertefoszlottak azok a reményeink, hogy a háborút követően Kárpátalja visszatér Csehszlovákiához. A Szovjetunióról nagyon keveset tudtunk. Azt beszélték, hogy a Szovjetunióban nincs áru a boltokban, és mindenért sorba kell állni. De amíg mindezt nem láttuk a saját szemünkkel, nem nagyon foglalkoztunk ilyesmivel. Az igazat megvallva, nem is nagyon tudtuk elképzelni, hogy ilyesmi előfordulhat. De aztán hamarosan megtapasztalhattuk, hogy mi is az a szovjethatalom.” A rendszer nem engedte a jószándékú igazodást sem: „Nagyon szerettem volna belépni a kommunista pártba, ezt diktálta a

lelkiismeretem. Hiszen keveset éltem még a szovjet rendszerben, és idealista voltam. Hittem a szovjet propagandának, hogy a Szovjetunióban mindenki egyenlő, és nincs elnyomás és nemzetiségi szegregáció, mint ahogy ez nálunk [Kárpátalján] volt 1938 után. A kommunizmus eszméje nagyon vonzott, de amit a Szovjetunióban hívtak kommunizmusnak, annak ehhez semmi köze nem volt. Csak épp ezt akkor még nem tudtam.” Hochman Tibor igen találó összefoglalója szerint: „A szovjethatalommal megérkezett az, amit korábban egyik rendszerben sem tapasztaltunk – az üres polcok látványa. [...] A régi házunkban laktunk, szovjet személyi igazolványokat kaptunk, a Szovjetunió állampolgárai lettünk. A személyi igazolványomban a nevemet oroszosan Tiberijnek írták. Miklósból meg Nyikolajt csináltak. Munkácson ez idő tájt egyre több a Szovjetunióból, főként Ukrajnából érkezett ember tűnt föl. A bátyámmal együtt valamennyire megtanultunk oroszul. Azok az emberek, akik a Szovjetunióból érkeztek hozzánk, olyanok voltak számunkra, mintha egy másik világból pottyantak volna oda. A szovjethatalom hadjáratot indított Kárpátalján a vallás ellen. Elkezdték bezárni a templomokat, és nem voltak tekintettel sem vallásra, sem felekezetre. A hívőkre meg majdhogynem úgy tekintettek, mint a bűnözőkre szokás. A Szovjetunióban kedvezőtlenül viszonyultak azokhoz az emberekhez, akik kapcsolatot tartottak fenn a külföldön élő rokonaikkal. Ez nekünk nagyon furcsa volt, de a Szovjetunióból érkezettek ezt magától értetődőnek tartották. A bátyámmal együtt kissé szkeptikusan szemléltük ezt a világot, szkeptikusan, de érdeklődve. Megértettük, hogy korábbi életünk lezárult, meg kell szoknunk, hogy a Szovjetunióban élünk.”

A viláégés után a mintegy 400 zsidó közösségből körülbelül húsz tett kísérletet újjászerveződésre, azonban 1950-re már csak négy, az ungvári, a munkácsi, a huszti és a beregszászi tényleges működéséről van tudomásunk. A közösségek bejegyzését mesterségesen akadályozták. Egyre csökkent azoknak a száma, akik nyilvánosan merték ünnepelni a zsidó ünnepeket. „A szovjethatalom nem tolerálta a hívő embereket, tartozzanak bármelyik felekezethez is.” Kétféle magatartás volt tapasztalható. „Annak ellenére, hogy a szovjethatalom igen erőteljesen harcolt a vallás ellen, anyám és vele együtt mi is változatlanul tiszteletben tartottuk a zsidó hagyományokat.” Vagypedig: „Miután Kárpátalja szovjet lett, már nem követtem a zsidó hagyományokat, a zsidó vallást.” Az ukrán szovjet köztársaságban a hivatalos propaganda szerint a zsidó

gyerekek 80%-át már nem nevelték a zsidók hagyományok tiszteletére, Kárpátalján azonban majdnem ugyanilyen arányban még kötődtek valamilyen szinten örökségükhöz. A zsidó élet, ha egyáltalán, a gyermeknevelés területén maradt meg a leginkább. Létezett összefogás a zsidó ünnepek megtartására, és voltak melamedek (tanítók), akik a zsidóság mibenlétét tanították.

A szovjet időszakban a zsidóknak Kárpátalján egyetlen zsinagóga maradt meg eredeti funkciójában, mégpedig a huszti. Telefonközpont, gyógyszerár, tornaterem, mozi, raktár stb. lett a zsinagógákból és imaházakból. Nemcsak átalakították azokat egyéb célokra, hanem a tiszabogdányi zsinagógát például szétszedték és építőanyagként használták fel. Egyre kevesebb lett a zsidó temető is. Kárpátaljaszerte különböző ürüggekkel bebörtönözték a túl hangosan tiltakozó zsidókat.

Le kell szögezni azonban, hogy nemcsak kárpátaljai jelenségről beszélünk, egész Ukrajnában hasonló helyzetben volt a zsidóság. A szovjet korszak végére Ukrajnában mindössze 15 hivatalosan működő közösséget tartottak nyilván, melyek 13 zsinagógával rendelkeztek. Ukrajna függetlenné válásával, 1991 után megindult egy revitalizációs hullám, azonban így is az ukrán Állami Statisztikai Hivatal adatai szerint 2005-ben egész Ukrajnának 103 ezer zsidó lakosa volt – körülbelül annyi, amennyi a vészkorszak előtt önmagában csak Kárpátaljának, s a megmaradt lakosságnak mindösszesen 3 %-a őrizte meg a jiddis nyelvet.

TÓTH GÁBOR

A KŐRÖSMEZEI DEPORTÁLÁS

Kárpátalja már a Monarchia idejében is szegény, periférikus területnek számított, s helyzete nemigen változott akkor sem, amikor a Csehszlovák Köztársaság részét képezte. Ennek következtében a Magyarország fennhatósága alá visszakerült terület gazdaságát tekintve igen rossz állapotban volt és elmaradott vidéknek számított. Kárpátalján összesen 30 gyár volt 1939-ben, de ebből csak 27 működött. A mezőgazdasági termékek tekintetében pedig, a lakosság évi szükségletének alig egyharmadát tudta fedezni a terület.¹⁶⁸

Perényi Zsigmond hivatali időszaka alatt az amúgy is kétségbeesettnek mondható belső helyzet egyre csak romlott. Romlott az egész gazdaság és az egyes családok helyzete. A maximált munkabérek, a katonai behívások, a lassan felfelé kúszó infláció és a gyorsan nyíló agrárrolló tömeges szociális feszültséget gerjesztett, ami már a belpolitikai stabilitást is veszélyeztetni kezdte. Ezért Horthy Miklós kormányzó 1940. szeptember 2-án - saját kérésére - felmentette hivatalából Perényit és új kormányzói biztost nevezett ki szeptember 11-én vitéz leveledi Kozma Miklós¹⁶⁹ személyében.¹⁷⁰

Kozma Miklós számára a legfontosabb az infrastruktúra kiépítése volt. Elsősorban az útépitésekre, útrekonstrukciókra fektette a hang-

¹⁶⁸ Botlik-Dupka: *Ez hát a hon...* 24-28. p.

¹⁶⁹ Kozma Miklós (Nagyvárad, 1884 - Ungvár, 1941) - A Ludovika Akadémia után huszár hadnagy. Emellett a budapesti egyetemen jogot tanult. Részt vett az első világháborúban. 1919-ben Szegeden az ún. Nemzeti hadsereg propaganda- és védelmi osztálynak vezetője, majd Horthy Miklós kabinettirodájának katonapolitikai referense. 1922-től az MTI, 1925-től a Magyar Telefonhírmondó és Rádió Rt. elnöke. 1934-től felsőházi tag. 1935-1937 között a Gömbös-, majd a Darányi-kormány belügyminisztere. Utána ismét az MTI elnöke. 1938 őszén a Rongvos Gárda akcióinak irányítója. 1940-41-ben Kárpátalja kormányzói biztosa.

¹⁷⁰ Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság*. 361. p.

súlyt, mivel Kárpátalján keresztül futottak a háborús utánpótlási vonalak. De az ő hivatali idejére esik több olyan tervnek a kidolgozása is, melyek a Kárpátalján kívánatos gazdasági és politikai intézkedéseket fogalmazták meg. Az egyik ilyen tervnek a szerzői abban látták a kiutat a szorult helyzetből, ha a zsidóktól elvett földekre olyan magyarokat telepítenek, kik maguk is hegyvidéki emberek, értenek az erdei munkához, ugyanakkor növelik a magyarság jelenlétét, súlyát a régióban, továbbá - s ez volt a leglényegesebb – „áttörhetetlen akadályt” képeznének a szovjet határon. Az elképzelések szerint tömegesen helyeztek volna el Kárpátalján zárt magyar közösségeket, amihez elsősorban a föld nélküli, túlnépesedett székely közösségeket vették számításba. Az elképzelést sokan támogatták, de a háborús körülmények között megvalósításukra nem volt mód.¹⁷¹ Az itt említett terv jól példázza azt, hogy az általános (gazdasági) problémák megoldásához vezető út első lépését, igen sokan a „zsidókérdés” megoldásában látták.

A „zsidókérdés” megoldására történő törekvések az 1930-as évek második felében erősödtek fel Magyarországon, amihez az is hozzájárult, hogy az 1938 és 1941 között végrehajtott sikeres területi revíziós akciók eredményeképpen az ország zsidó lakossága 324 026 fővel gyarapodott. A gyarapodásban jelentős szerepe volt Kárpátaljának, mivel az 1938-1939-ben visszacsatolt területen 100-110 ezer zsidó élt.¹⁷² Állíthatjuk mindezt annak ellenére, hogy az 1941. január 31-én készült népszámlálás más adatokat közöl.

Ruszin/ukrán 502 329 (58,9%)

Magyar 233 840 (27,3%)

Zsidó 78 727 (9,2 %)

Román 15 602 (1,8 %)

Német 13 251 (1,5 %)

Szlovák 6 853 (0,8%)

Összesen 854 772 (100%)

Az eltérést a számokban ugyanazzal magyarázhatjuk, mint a cseh-szlovák népszámlálásoknál, csak míg ott a szlovák, ebben az esetben a magyar arálynak akartak kedvezni.

¹⁷¹ Ormos Mária: Egy magyar médiavevő: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919-1941). Budapest, PolgART, 2000., 124-130. pp.

¹⁷² Ságvári Ágnes: Holocaust Kárpátalján, 1941. *Múltunk* 1999/2. 116-145. pp.

A magyar statisztikák a lakosságot csak anyanyelv szerint regisztrálták (a csehszlovák statisztikák viszont nemzetiségi alapon vezették a nyilvántartást), így „zsidó” kategóriát nem használtak - csak a jiddis nyelvet beszélőket vették alapul. Vagyis statisztikailag a magyar anyanyelvű, vagy magát magyar anyanyelvűnek mondó zsidót magyarnak tekintették.¹⁷³

Ezért, úgy vélem, érdemes megnézni a lakosság vallás szerinti megoszlását is ebben az esetben, ami tisztább képet adhat a zsidók számarányát tekintve.

Római katolikus 79 753 (9,4%)

Görög katolikus 432 223 (50,6%)

Református 107 735 (12,7 %)

Ortodox 123 144 (14,5 %)

Izraelita 101 854 (11,9 %)

Egyéb 5 741 (0,9%)

Összesen 854 772 (100%)

Növelték a zsidók ellen irányuló hatósági fellépéseket a világpolitikai események következményei is, többek között a menekültek áradatának az emelkedése. Ausztria bekebelezésével kezdődően a német terjeszkedés és politikai vonzatai folytán megnövekvő szélsőjobbboldali tendenciák hatására a környező országokban egyre kilátástalanabbá vált a zsidók helyzete. Tömegével kényszerültek menekülésre: német, osztrák, cseh, szlovák, lengyel, román, szerb és horvát zsidók. Számuk 15-35 ezer lehetett¹⁷⁴. A menekülők többsége Magyarországot választotta. Ezért a magyar hatóságok, egy idő után mindent megtettek a zsidók bevándorlásának korlátozása érdekében. A bevándorlás korlátozásán túl több tervet is készítettek arról, miként lehetne a már bevándorolt zsidók számát csökkenteni adminisztratív, törvényt nem igénylő eszközökkel. Ezekben a tervekben az volt a hasonló, hogy mind a kitelepítés gondolatát vetették fel. A kitelepítés egyik legnagyobb szószólója Kozma Miklós volt, ezért nem meglepő, hogy Kárpátalja kormányzó biztosa a saját irányítása alatt lévő területet ajánlotta fel kísérleti terepként¹⁷⁵. Kárpátalja azért jöhetett szóba kísérleti terepként, mert itt élt a történelmi Magyarország legnagyobb zsidó közös-

¹⁷³ Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság*. 370-390. pp.

¹⁷⁴ Ságvári Ágnes: *Tanulmányok a magyarországi holokauszt történetéből*. Budapest, Napvilág, 2002.

¹⁷⁵ Ormos: *Egy magyar médiavezér...* 135-140. pp.

sége¹⁷⁶. Különösen nagy volt a számarányuk a városokban. Ungváron élt a legtöbb izraelita, 9576 fő, akik az összlakosság 27,16%-át tették ki. Hasonlóan magas volt az izraeliták aránya a többi kárpátaljai városban: Nagybereznán (30,68%), Alsóverecskén (24,73%), Munkácson (42,68%), Beregszászban (30,23%), Nagyszőlősen (31,99%), Huszton (26%) és Aknaszlatinán (28,37%) is.¹⁷⁷

Tehát tervek már léteztek, de megvalósításukra csak a Szovjet-unió elleni német támadás (1941. június 22.) teremtett lehetőséget. Magyarország június 26-án, a máig tisztázatlan kassai bombatámadást követően csatlakozott a támadáshoz. A csatlakozásért „cserébe” a Kárpátokon túli megszállt terület egy részén, mint hadművelleti területen, a magyar hadsereg tarthatta kezében a katonai közigazgatást, hatalmas kiterjedésű „semleges” területet felügyelve így¹⁷⁸. Az újonnan kialakult helyzet fényében Martinides Ödön, a KEOKH (Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság) egyik főnyomozója és dr. Kiss Árpád rendőr tanácsos konkrét tervet dolgoztak ki a bevándorolt zsidóknak az újonnan „felszabadult” területekre való kitelepítésére. A tervezetet Kozma Miklósnak nyújtották be, aki tájékoztatta róla Werth Henrik vezérkari főnököt, valamint Bartha Károly honvédelmi minisztert. A végső elhatározás 1941. június végén született meg egy minisztertanácsi ülésen, amelyen részt vett többek között: Werth Henrik, Bartha Károly, Kozma Miklós, valamint Meskó Arisztid rendőr főtanácsos és Siménfalvy Sándor, a KEOKH vezetője. A minisztertanácsi ülés úgy határozott, hogy minden kétes állampolgárságú egyént ki kell utasítani Magyarországról, és át kell adni őket a kelet-galíciai német hatóságoknak. A terv végrehajtásával Kozma Miklóst bízták meg, annak ellenére, hogy az túlmutatott Kárpátalja határain. A döntésről tájékoztatták Bárdossy László miniszterelnököt és Horthy Miklós kormányzót is, akik a kitelepítési tervet hallgatólakosan jóváhagyták¹⁷⁹.

¹⁷⁶ A kárpátaljai zsidóság az anyaországbeli zsidósághoz viszonyítva kulturálisan és gazdaságilag egyaránt igen elmaradt közösség volt, amely túlnyomórészt az ortodox vallási és életvezetési szabályokat követte, s amely még a 19. század végén vándorolt be a Kárpátok északi területeiről - a mai Galíciából, Bukovinából, illetve Nyugat-Ukrajnából.

¹⁷⁷ Botlik-Dupka: *Ez hát a hon...* 24-28. pp.

¹⁷⁸ Szirtes Zoltán: *Temetetlen halottaink- 1941 - Kőrösmező, Kamenyec-Podolszk*. Budapest, Szerző, 1966., 23-25. pp.

¹⁷⁹ Stark Tamás: *Zsidóság a vélszázadban és a felszabadulás után (1939-1955)*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1995., 10-25. pp.

A minisztertanácsi ülés határozata alapján a rendeleteket Batizfalvy Nándor, a KEOKH tisztviselője dolgozta ki. Az 1941. július 12-én kelt 192/res./1941. VII. b számú rendelet és a végrehajtása tárgyában 1941. július 14-én és július 19-én kiadott 192/1/1941. res. VII. b illetőleg a 192/1/1941. res. VII. b számú, valamint az 1941. július 30-án és augusztus 17-én kelt 192/3/1941. res. VII. c, illetőleg 192/101/res/1941. VII. c számú utasítások (ld. a Melléklet 1., 2., 3., 4., 5. sz. dokumentumát) tartalmából egyértelműen kitűnik, hogy a rendeletalkotó abból indult ki, hogy a határokon kívül végbemenő katonai és politikai fejlemények megteremtették a lehetőséget arra, hogy az ország területére korábban beszivárgott és illegálisan itt tartózkodó „káros zsidó elemek” visszakerüljenek eredeti származási helyükre: a galíciai és ukrainai területekre, ahol aztán le is telepedhetnek és új életet kezhetnek¹⁸⁰.

A deklarált cél - a beszivárgott orosz és lengyel zsidók eltávolítása - csak névleges maradt, mivel az intézkedések során a hatóságok minden olyan (zsidó) személyt begyűjtöttek, aki magyar állampolgárságát nem tudta igazolni. Az is előfordult - nem is ritkán -, hogy állampolgársági szempontból kifogás alá nem eső személyeket is kitoloncoltak. A kitoloncolások indoklása az iratok tanúsága szerint általában a következőképpen hangzott: „mivel nevezett külhonosok megélhetése részben nincs biztosítva, jelenlétük ezért káros az ország gazdasági életére, továbbá közbiztonsági, közrendészeti és államvédelmi szempontból aggályos a jelenlétük”¹⁸¹.

A lebonyolítás technikai részleteit a csendőrség részéről Kricsfalussy-Hrabár Endre alezredes és Ághy Zoltán őrnagy, valamint a kárpátaljai határrendőrség főnöke, Meskó Arisztid dolgozta ki, a végrehajtás rész kérdéseit pedig már a minisztériumok megyei szakszervei dolgozták ki. A rendeleteket a főispánok kapták meg, s ők hivatalból értesítették a csendőrséget, rendőrséget, a helyi képviselői szerveket és bizottságokat. Az alispánok a miniszterelnöki rendeleteket a végrehajtási utasítással együtt a Belügyminisztériumtól kapták meg. Ők ezeket önálló alispáni körlevelek vagy utasítások formájában közölték a helyi közigazgatással. A helyi közigazgatási vezetők (polgármesterek, jegyzők stb.) a saját szintjükön egyeztettek az eljárásról a Belügyminisztérium által már saját hálózaton keresztül informált csendőri és rendőri szervekkel.

¹⁸⁰ Szirtes: *Temetetlen halottaink...* 23-25. pp.

¹⁸¹ Majsai Tamás: A körösmezei zsidódeportálás 1941-ben. In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*. IV-V. (1984-1985.) Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület, 1986., 59-86. pp.

A nem honos vagy honosságuktól megfosztott állampolgárok adatait a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) tartotta nyilván¹⁸². A KEOKH a Belügyminisztériumon belül különálló test volt országos hatósági jogkörrel. A Belügyminisztérium VII. osztályának három alosztálya volt 1941-ben: a közbiztonsági alosztály (VII/a), az egyesületi alosztály (VII/b) és a KEOKH (VII/c), a Magyarországon élő külföldi állampolgárok fölött joghatósággal rendelkező szerv¹⁸³. Mivel minden bevándorolt személynek a KEOKH adta ki és hosszabította meg időről időre a tartózkodási engedélyét, így pontos, naprakész nyilvántartással rendelkezett¹⁸⁴. A KEOKH ez alapján kezdte meg a deportálandók listájának összeállítását, melyre felkerültek azok is, akik bár Magyarországon születtek, vagy már hosszú ideje tartózkodtak az országban, de nem rendelkeztek állampolgárságot igazoló papírokkal és zsidónak minősültek. Ez azért történhetett meg, mivel az utasítás szerint magyar állampolgárnak csak azt a zsidó személyt tekintették, akinek magyar állampolgárságát igazoló bizonyítványa volt¹⁸⁵.

A személyazonosság igazolását Kárpátalján különös szigorral érvényesítették, itt Kozma Miklós kormányzói biztos külön rendelete alapján, a belügyminiszteri rendeleten túlmenően román, német, szlovák nemzetiségű, magyar állampolgárságukat igazolni nem tudó, de magyar honos zsidókat is feltettek a listára. Ugyancsak Kárpátaljára vonatkozóan sok helységben azt is elrendelték, hogy a zsidó őslakosság meghatározott részét (nemegyszer 50–60 %-át) kitelepítsék – annak ellenére, hogy igazolhatóan magyar állampolgárságú zsidók voltak¹⁸⁶.

A kitelepítés előkészületei 1941. július elejére befejeződtek. Teljes lista készült személyleírással, lakcímmel, amely alapján elindult a rendelet alá eső személyek begyűjtése. Annak érdekében, hogy a deportálandók listáján szereplők ne tanúsítsanak ellenállást, a magyar hatóságok a megtévesztés taktikáját alkalmazták. Ami abból állt, hogy a kitelepítendőket azzal hitegették, hogy Galíciában a visszavonuló szovjet

¹⁸² A KEOKH kb. 140–160 fogalmazáskari tisztviselője 1940-ben már közel 90 000 emberről vezetett nyilvántartást.

¹⁸³ A KEOKH működési alapelveit véglegesen Gömbös Gyula miniszterelnök idején (1932–1936) dolgozták ki, ekkor szilárdultak meg az őshonos és az újabban bevándorolt zsidók kezelésének szempontjai is.

¹⁸⁴ A KEOKH működését meghatározó alaprendelet, a 100 000/1930. BM széles hatáskört biztosított szervezet vezetőjének a beutazási, tartózkodási és lakhatási engedélyek kiadása, visszavonása és a kiutasítások terén is.

¹⁸⁵ Randolph L. Braham: *A magyar holocaust*. I-II. köt. Budapest, Gondolat. 1988., 160–175. pp.

¹⁸⁶ Majsai: A körösmezei zsidódeportálás. 59–86. pp.

hadsereg által kiűrtett községekben üresen álló, bútorozott lakások és biztos munkalehetőség várja őket, ahol módjukban lesz mezőgazdasági tevékenységből megélni¹⁸⁷.

Ennek kapcsán olvashatjuk az 1941. július 8-án megjelent, *Kárpáti Magyar Hírlapban*, Ajtay Gábornak, Máramaros vármegye alispánjának felhívását: „*Máramaros vármegye területén, ahol a zsidótörvény végrehajtása és – többek között – az ezzel kapcsolatos iparrevízió még meg sem kezdődött, több mint 45 000 zsidó él, akik, illetőleg elődeik Galíciából, Bukovinából és Lengyelországból szivárogtak a vármegye területére. Magában Máramarossziget megyei városban a zsidók száma meghaladja a tízezret. Figyelemmel Galícia egy jó részének a honvédcsoportok által történt megszállására, a kérdés méltányos rendezését a zsidótörvény rendelkezéseinek végrehajtása előtt megkísérlem és felhívom a vármegye területén lakó zsidóságot, s elsősorban azokat, akik Galíciába kívánnak költözni, hogy a vonatkozó jelentkezési ívek kitöltése végett illetékes hatóságuknál, nevezetesen: Máramarosszigeten a város polgármesterénél, illetőleg az általa kijelölt szervnél, községben pedig a községi elöljáróságoknál 8 napon belül jelentkezzenek.*

Felhívom az érdekeltek figyelmét arra, hogy átköltözésüket központilag fogom megszervezni és lebonyolítani, amit nagyban megkönnyít az a körülmény, hogy a megszállt területekről a lakosság nagy részét az oroszok eltávolították, illetőleg azok az orosz csapatokkal elmentek, így a zsidóság elhelyezése s új élet indítása nagyobb nehézségekbe nem ütközik – a zsidóság érdekeit szolgálja az, ha az itteni pozíciónak mielőbbi felszámolásával a vármegye területén levő bizonytalan helyzetét likvidálja, s hatósági támogatással új életet kezd Galícia földjén.”¹⁸⁸

Ajtay a felhívással kapcsolatban, a későbbiekben, a következőket nyilatkozta a *Kárpáti Magyar Hírlap-nak* (lásd a július 18-i lapszámot): „Arra, hogy felhívást adjak ki a Máramaros vármegyében élő zsidósághoz az indított, hogy a zsidótörvény maradéktalan végrehajtása előtt módot adjak az itteni zsidóságnak arra, hogy megélhetését új körülmények között s nagyobb megrázkódtatás nélkül biztosíthassa.”¹⁸⁹ Ajtay Gábor példáját több vezető tisztviselő követte, a helyi akciókat azonban – nyilván a feltűnés elkerülése végett – leállították.

¹⁸⁷ Szirtes: *Temetetlen halottaink...* 24-40. pp.

¹⁸⁸ Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság...* 378. p.

¹⁸⁹ Uo. 380-420. pp.

A deportálandó személyeket rendszerint éjjel tartóztatták le a lakásukon, alig pár órával azután, hogy közölték velük a deportálási határozatot. A rendelet értelmében 30 pengőt, háromnapos ételt és a legszükségesebb ingóságait viheték volna magukkal, ennek beszerzésére, összeszedésére azonban egyszerűen nem hagytak nekik időt. Így csak azt tudták magukkal vinni, amit éppen odahaza találtak.¹⁹⁰ Ezt követően vagy a helyi gyűjtőhelyre, vagy rögtön a pályaudvarra vitték őket. Budapesten – a Magdolna, a Páva és a Szabolcs utcában valamint a központi toloncházban és a Rumbach Sebestyén utcai zsinagógában működött gyűjtőhely. Vidéken pedig többek között Dömösön, Diósjenőn, Csörgőn, Ricsén, Garanyban, Kanizsán, Dombón, Dunaszerdahelyen, Karácsonfalván, Szegeden, Tornán, Munkácson, Técsőn, és Ungváron állítottak fel gyűjtőtáborokat.¹⁹¹

Azt követően, hogy sikerült összegyűjteni a listán szereplő személyeket marhavagonokban szállították őket tovább a rahói járásban levő határ menti Kőrösmezőre, egy katonai vezetés alatt álló táborba. Ez az út legtöbbször 24 óránál is tovább tartott, a vagonok pedig ezalatt mindvégig zárva voltak, a bent levők még legelemibb szükségleteik elvégzésére sem hagyhatták el azokat.¹⁹²

A deportálandók begyűjtésében a legnagyobb aktivitást Kárpátalján mutattak, ahol nemegyszer megesett, hogy valamely községet teljesen „zsidótalanítottak”. Ez történt például Szinevér, Priszlop, Felső- és Alsóhidegpatak, valamint Toronya esetében.

Kozma Miklós kormányzói biztos, aki annyira támogatta a kitelepítések gondolatát, ekkortájt épp nem tartózkodott Kárpátalján. Ezt onnan tudjuk, hogy helyettese Halász Gábor két ízben is küldött beszámolót főnökének a dolgok alakulásáról Balatonfüredre. Ezekben a beszámolóban Halász Gábor többek között arról értesítette felettesét, hogy a kiutasítás időrendjét meghosszabbítja az a körülmény, hogy a tervezett három gyűjtőtábor helyett csupán a korlátozott befogadóképességgel rendelkező kőrösmezei tábor sikerült felállítani. És megemlítette azt is, hogy bár Kárpátalján teljes erővel folyt a deportálandó személyek összegyűjtése, az ország többi részéből annál kevesebbet szállítottak ki – addig összesen mintegy 4 ezer főt –, s külön kiemelte, hogy Miskolc,

¹⁹⁰ Majsai: A kőrösmezei zsidódeportálás. 59–86. pp.

¹⁹¹ Ságvári: *Tanulmányok...* 24–40. pp.

¹⁹² Majsai: A kőrösmezei zsidódeportálás. 59–86. pp.

Debrecen és Tokaj vidékének számottevő zsidó közösségét alig érintették a deportálások¹⁹³.

A Kőrösmezőn felállított táborról egy nem zsidó közéleti tekintélyekből álló négytagú bizottság úti beszámolójából tudunk. Ennek a bizottságnak tagjai voltak: Slachta Margit, a szociális testvérek főnöknője, gróf Szapáry Erzsébet, dr. Szabó Imre pápai kamarás és gróf Apponyi György országgyűlési képviselő¹⁹⁴. Ez a bizottság az elhurcolt személyek hozzátartozóinak nagyszámú panaszainak hatására döntött úgy, hogy augusztus elején elutazik Kőrösmezőre és személyesen tájékozik az odaérkező személyek kivagonírozása, táborba kísérése és a táborból száműzetési helyükre való továbbszállítása dolgában¹⁹⁵.

Leírásuk szerint a tábor egy léckerítéssel elzárt kb. egy katasztrális hold nagyságú agyagos terület volt, melynek közepén egy 5-600 embert befogadó fészker volt található. A fészkerben nem volt semmi egyéb, csak egy kis szalma. Ha a táborba összegyűjtöttek létszáma meghaladta a 600-at - ami igen gyakran megtörtént -, rettenetes zsúfoltság alakult ki, s az emberek olyannyira össze voltak szorítva, hogy még lefeküdni sem bírtak. De többször megesett az is, hogy olyan sok ember érkezett egyszerre, hogy nem tudták valamennyiüket a barakképületben elhelyezni, így több száz ember fedél nélkül, a szabadban maradt. A táborban általános dolog volt az éhezés, megtörtént az is, hogy a gyűjtőtáborba zártakat két napig élelem nélkül hagyták. Egészségügyi szempontból sem volt jobb a helyzet, mivel vízről, a minimális egészségügyi ellátásról és higiéniaról a tábor felügyelete nem gondoskodott.¹⁹⁶

A kőrösmezei gyűjtőhelyről augusztus 1-jén kezdték meg a deportáltak átszállítását Galíciába, a megszállás alatt lévő területre. A magyar és a német hatóságok között a deportálások megindítását megelőzően semmiféle egyeztetés, de még tájékoztatás sem történt. Az átszállítás

¹⁹³ Ormos: *Egy magyar médiavezér...* 145-152. pp.

¹⁹⁴ A rendelet kihirdetését követően nagyobb számban jelentek meg panaszok arról, hogy a rendeletre való hivatkozással az ország különböző részeiben válogatás nélkül szedik össze a zsidókat, ezzel túllépve a rendeletben megjelölt személyek körét. Ezért indult el a fent említett bizottság, hogy személyesen győződjenek meg arról mennyire felelnek meg a panaszok a valóságnak. Jelentésük főbb megállapításai, hogy a deportálandók kategóriájának megállapításánál a legtöbb hatóság nem tartja be a belügyminiszteri rendelet intézkedéseit, hanem önkényesen túllépi azokat; és hogy a keresztülvitelnél a lehető legnagyobb kiméletlenséget és brutalitást alkalmazzák. De igen érdekes a jelentésük végén olvasható utolsó mondat, mely jól mutatja a közhangulatot a kitelepítésekkel kapcsolatban – itt Slachta Margit megjegyzi, hogy a deportálandókat védő álláspontjukkal e pillanatban nem népszerű ügyet képviselnek.

¹⁹⁵ Szirtes: *Temetetlen halottaink...* 25-40. pp.

¹⁹⁶ Stark: *Zsidóság a vészkorszakban.* 15-30. pp.

éjjel, teherautókon, átlagban napi ezres csoportokban történt. A kitelepített zsidók Kelet-Galícia különböző községeiben szóródtak szét, a legtöbben Kamenyec-Podolszkba kerültek. Itt a hatóságok munkára fogták őket, de élelmezésükről maguknak kellett gondoskodniuk, és a község területét sem hagyhatták el¹⁹⁷. A helyi lakosság a jövevényeket nem nézte jó szemmel, számos helyen a visszamaradt ukrán lakosság rögtön tiltakozni kezdett az odaszállított zsidók helybennmaradása ellen. Néhol ez odáig fajult, hogy a deportáltakat kiverték a faluból, akik erdőkbe voltak kénytelenek menekülni. Helyenként valóságos pogromok kezdődtek. Egy idő után már olyan feszültté vált a helyzet a térségben, hogy az már a németek összeköttetési vonalait is veszélyeztette. Így már ők is ellenezni kezdték, hogy ilyen nagy számban özönljenek a magyarországi deportált zsidók a területre, és az akció mielőbbi leállítását követelték¹⁹⁸.

Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, 1941. augusztus 9-én állította le a deportálásokat. A *Kárpáti Magyar Hírlap-ban*, másnap, a hír így jelent meg: „Tegnap váratlan intézkedés történt a kiutasítottak ügyében. – A belügyminisztérium értesítette az illetékes kárpátaljai hatóságokat, hogy a kiutasítások felfüggesztendők és a Galíciába irányított transzport hazaengedhető. – Az adott személyek ügyeit a helyi közigazgatási hatóságok felülvizsgálják és irataik beszerzésére határidőt kapnak. – Azokat a kárpátaljai zsidókat, akik a volt Galíciai területén már elhelyezést találtak, az új rendelkezés nem érinti.”¹⁹⁹

A KEOKH augusztus 22-én kelt jelentése szerint, a deportálások során, mintegy 17 ezer személy kitelepítésére került sor, akik közül 13 ezret Kárpátaljáról, 4 ezret pedig Magyarország más területeiről gyűjtöttek össze²⁰⁰.

A deportálások leállítása nem volt elegendő a Galíciában kialakult helyzet megoldására, ezért a németek a deportáltak egy részének a visszaszállítását követelték a magyar féltől. Erre a magyar hatóságok azonban nem voltak hajlandóak. Végül az ukrainai Vinyicában folyó katonai értekezleten, augusztus 27-én, Franz Jaeckeln tábornok, az SS és a katonai rendőrség körzeti parancsnoka megnyugtatta a feleket, hogy 1941. szeptember 1-jéig bezárólag „befejezi ezeknek a zsidóknak a likvi-

¹⁹⁷ Majsai: A kőrösmezei zsidódeportálás. 59-86. pp.

¹⁹⁸ Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság...* 380. pp.

¹⁹⁹ Stark: *Zsidóság a vészkorszakban...* 42-56. pp.

²⁰⁰ Majsai: A kőrösmezei zsidódeportálás. 59-86. pp.

dálását²⁰¹. Az ígéretet az Einsatzgruppe C váltotta be²⁰², és Kamenyec-Podolszknál, valamint a környező városokban – Horodenka, Sotrumenc, Usecsko, Gaisin – nemegyszer az áldozatok által előbb megásott sírgödörökbe vagy bombatölcsérbe, általában meztelenre vetkőztetve, legépfegyverezték vagy tarkón lövéssel lemészárolták őket²⁰³.

A Magyarországról kitelepített zsidók többségét valószínűleg Kamenyec-Podolszknál augusztus 27-28-án gyilkolták le. A nürnbergi per dokumentumai között található a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) részletes jelentései az Einsatgruppék tevékenységéről. E dokumentumok szerint a Kamenyec-Podolszknál kivégzettek száma 23 600 fő volt. Közülük körülbelül 12-15 ezer volt magyarországi zsidó, a többiek helybeliek voltak²⁰⁴.

A zsidóság 1944. évi deportálása

1942 és 1944 között a konzervatív Kállay Miklós kormánya, a németek és személyesen Hitler követelése ellenére sem volt hajlandó elkülöníteni, gettókba zárni, majd deportálni a magyar zsidókat. Kállay hallgatással, időnyeréssel próbált kitérni a zsidóság elleni drasztikus fellépést sürgető német követelések elől s a zsidókérdést minduntalan magyar belügynek nyilvánította²⁰⁵. Az 1944. március 19-i német megszállás viszont új helyzetet teremtett. Március 22-én Horthy Miklós kormányzó kinevezte a Sztójay Döme vezette új kormányt, és ugyanezen a napon vonult be Ungvárra a német katonaság. Ekkor Kárpátalján már Tomcsányi Vilmos Pál, Szabolcs-Szatmár megyei földbirtokos volt a kormányzói biztos, mivel Kozma Miklós 1941. december 7-én meghalt.

A Sztójay-kormányban tömörülő szélsőjobboldali körök és a mögötük álló politikai erők egy része türelmetlenül várta az alkalmat, hogy véglegesen rendezze a magyarországi zsidókérdést²⁰⁶. Mivel a németek a magyar zsidóság deportálására még 1944. március elején, a megszállás előkészítésével párhuzamosan, megtették az első konkrét intézkedése-

²⁰¹ Ságvári: *Tanulmányok...* 37-52. pp.

²⁰² Az Einsatzgruppék (operatív csoportok) feladata eredetileg az elfoglalt területek „pacifikálása”, illetve a Szovjetunió elleni hadjárat során elfogott komisszárok és kommunisták kivégzése volt. Tevékenységük azonban elsősorban a zsidóság kiirtására irányult.

²⁰³ Majsai: *A körösmezei zsidódeportálás.* 195-203. pp.

²⁰⁴ Stark: *Zsidóság a vészorszakban.* 45-56. pp.

²⁰⁵ Uo. 43-48. pp.

²⁰⁶ Ezt a célt szolgálta a két új belügyminisztériumi államtitkár - vitéz Baky László (március 24-től) és vitéz Endre László (április 8-tól) - kinevezése is.

ket. Ezért, a végleges megoldás programját szorgalmazó német és magyar tisztviselőknek, a gettósítás részleteit már április 4-re sikerült kidolgozni²⁰⁷. Az április 4-re elkészült terv a gettósítás és a begyűjtés több, egymást követő szakaszát irányozta elő:

1. A falusi és kisvárosi zsidókat össze kell fogni, és átmenetileg zsinagógákban és hitközségi épületekben kell elhelyezni.

2. Miután értéktárgyaikat elszedték, a falvakban és kisvárosokban összegyűjtött zsidókat a szomszédos nagyobb városokban, rendszerint a megyeszékhelyen lévő gettóba kell átszállítani.

3. A városi zsidókat össze kell gyűjteni és külön kijelölt területre szállítani, amely gettóként szolgál – ezt teljesen el kell szigetelni a város többi részéről. Egyes városokban a gettót a zsidónegyedben kell létrehozni, másutt gyárakban, áruházakban, téglagyárakban vagy a szabad ég alatt.

4. A zsidókat megfelelő vasúti eszközökkel rendelkező központokban kell összegyűjteni, hogy gyorsan be lehessen vagonírozni és el lehessen szállítani őket.

A zsidókat mindegyik szakaszban különleges vizsgálatnak kellett alávetni. A csendőr- és rendőrtisztviselőkből álló vizsgálócsoportoknak kellett megfosztaniuk őket értéktárgyaiktól^{208 55}.

A gettósítási és deportálási művelettervek hat, területileg meghatározott „tisztogatási akciót” irányoztak elő. Ebből a célból az országot hat műveleti zónára osztották, melyek mindegyikéhez egy-két csendőrkerület tartozott. A zónák számozása egyben a deportálások sorrendjét is jelezte:

I. zóna – a VIII. (kassai) csendőrkerületben lévő zsidók (Kárpát-Ukrajna és Északkelet- Magyarország).

II. zóna – a IX. (kolozsvári) és X. (marosvásárhelyi) csendőrkerületben lévő zsidók (Észak-Erdély).

III. zóna – a II. (székesfehérvári) és VII. (miskolci) csendőrkerületben lévő zsidók (Észak- Magyarország Kassától a Harmadik Birodalom határáig).

IV. zóna – az V. (szegedi) és VI. (debreceni) csendőrkerületben lévő zsidók (Magyarországnak a Dunától keletre fekvő déli részei).

V. zóna – a III.(szombathelyi) és IV. (pécsi) csendőrkerületben lévő zsidók (Magyarországnak a Dunától keletre fekvő délnyugati részei).

²⁰⁷ Kádár Gábor - Vági Zoltán: *Aranyvonat. Fejezetek a zsidó vagyon történetéből*. Budapest, Osiris, 2001. 1520 p.

²⁰⁸ Braham: *A magyar holocaust...* 160-170. pp.

VI. zóna – az I. csendőrkerületben (Budapest) lévő zsidók (a főváros és közvetlen környezete)²⁰⁹.

Az hogy a keleti területekkel szándékoztak kezdeni a deportálásokat, nem volt véletlen. A vörös hadsereg gyors közeledése miatt lényeges volt az időtényező. Taktikailag tehát célravezető volt Kárpát-Ukrajnával és Észak-Erdéllyel kezdeni.

A már meglévő terv alapján, Baky László belügyi államtitkár április 7-én szigorúan titkos rendeletet bocsátott ki a magyar zsidóság gettóba gyűjtéséről (ld. a Melléklet 6. sz. dokumentumát). Ez volt a 6163/1944. B.M. res. (titkos) rendelet (melyet csak telefonon, futárral vagy távirati úton közöltek az illetékes közigazgatási, csendőri és rendőri vezetőkkel, de a hivatalos lapban egyelőre nem tették közzé), ami többek között kimondta, hogy az elszállítandó zsidók csak a rajtuk lévő ruházatot, legfeljebb két váltás fehérneműt, és fejenként legalább 14 napi élelmet, továbbá legfeljebb 50 kg-os poggyászt (melyben ágyneműk, takarók, matracok súlya is bennfoglaltatnak), vihetnek magukkal; pénzt, ékszereket, aranyat és más értéktárgyakat nem. Ezen felül a rendelet utasította a hatóságokat, hogy a „zsidók összeszedése” során begyűjtött értékeket a „községi előljárásságok három napon belül a tisztogatási terület központjában székelő Nemzeti Bank fiókjához tartoznak beszállítani”²¹⁰.

A szovjet csapatok közeledése indokoltá tette, hogy a gettóba gyűjtésről szóló rendelet hivatalos kihirdetését (melyre április 28-án került sor) meg sem várva, az I. zónában megkezdjék az előkészületeket az április 7-i titkos rendelet alapján²¹¹. Az előkészületek első lépéseként április 1-jére visszamenőleg Kárpátalját és Erdélyt hadműveleti övezetnek nyilvánították.

Ezt követően, Kárpátalján, Tomcsányi Vilmos Pált, Vincze András altábornagy váltja a kormányzó biztosi poszton²¹². Mivel a kárpátaljai deportálás lebonyolításának kiemelt szerepet szántak a népiirtás végrehajtói (afféle főpróbának szánták az egész magyarországi zsidóság kiszállítása előtt), ezért a területre német katonai parancsnokságokat helyeztek ki Ungvárra, Munkácsra, Beregszászra, Nagyszőlőse, Husztra és Máramarosszigetre.

²⁰⁹ Braham: *A magyar holocaust*. 420-425. pp.

²¹⁰ Karsai László: Zsidósors Kárpátalján 1944-ben. *Múlt és Jövő* 1991/3, 60-66. pp.

²¹¹ Stark: *Zsidóság a vészidőszakban...* 20-42. pp.

²¹² Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság...* 411. p.

A főhadiszállás Munkácson volt, ahol kétszáz válogatott Sonderkommando-katona tartózkodott Adolf Eischmann irányítása alatt²¹³.

A zsidók bekerítését és összegyűjtését megelőzően, április 12-én, Munkácson még egy utolsó eligazító tanácskozást tartottak, melyet Endre László hívott össze az érintett területek városainak, járásainak és megyéinek legfőbb polgári, rendőr- és csendőrtisztviselői számára. A művelet egyes megyékre vonatkozó részleteit a röviddel április 12. után az adott megye polgármesterei, rendőrfőnökei és csendőrpapancsnokai részére tartott helyi értekezleteken dolgozták ki. Az értekezletek vezetői Bakó László írásos utasításai, s főként Endre László munkácsi szóbeli közlései alapján jártak el. A helyi értekezleteknek nemcsak az volt a feladatuk, hogy döntsenek a helyi gettók helyéről és irányításáról, hanem az is, hogy létrehozzák a zsidók összegyűjtését végző bizottságokat és a zsidó vagyon azonosítására és elkobzására specializálódott csoportokat²¹⁴. A helyi értekezletek lezajlását követően, április 16-án, vasárnap megkezdődött a kárpát-ukrajnai és északkelet-magyarországi zsidók gettókba gyűjtése. A zsidóellenes műveletek megkezdésének napján Ferenczy László, mint a német és magyar hatóságok közötti együttműködés, különösen pedig a zsidókérdés „rendezésének” biztosításával megbízott csendőrtiszt Munkácsra érkezett, hogy átvegye a parancsnokságot²¹⁵.

Miként később Magyarország többi részén, a műveletek itt is a tanyákon és falvakban élő, vidéki zsidók begyűjtésével kezdődtek. A csendőrök legtöbbször pirkadatkor mentek értük. Öt percet adtak arra, hogy a háznál lévő fontosabb ruhadarabokat és élelmet becsomagolják, majd a helyi zsinagógába vitték őket. Ott elvették a pénzüket, ékszereiket és egyéb értéktárgyaikat. A helyi zsinagógákból az összegyűjtötteket, a közeli nagyobb településekre szállították, melynek zsidóit ekkorra már általában elkülönítették. A deportálásra váró zsidókat vagy a városi gettókba, vagy külön gyűjtőhelyre (téglagyárak, raktárak, ipari épületek) zsúfolták, amelyekhez iparvágány vezetett. Ezek a gyűjtőhelyek rendszerint a városok külső kerületeiben voltak, mivel onnan a későbbiekben feltűnésmentesen és gyorsan lehetett bevagonírozni őket²¹⁶.

Kárpát-Ukrajnában és Északkelet-Magyarországon 13 nagyobb gettó- és bevagonírozási központot alakítottak ki. Tehát az összegyűjtött

²¹³ Lusztig Károly: A gyertyák csonkig égnek. *Múlt és Jövő* 1992/3, 87-92. pp.

²¹⁴ Braham: *A magyar holocaust*. 420-438. pp.

²¹⁵ Karsai: *Zsidósors*. 60-66. pp.

²¹⁶ Braham: *A magyar holocaust...* 15-20. pp.

zsidókat vagy a Munkácson, Ungváron, Varjúláposon és Beregszászon létesített gyűjtőtáborokban, vagy a huszti, máramarosszigeti, kassai, mátészalkai, nyíregyházi, nagyszőlősi, sátoraljaújhelyi, kisvárdai és beregszászi kijelölt gettókba helyezték el²¹⁷.

Arról, hogy pontosan hogyan zajlottak a gettósítások néhány város kapcsán pontos adataink vannak. Az ungvári zsidók „koncentrálása” április 20-án reggel 9 órakor kezdődött, este 8 óráig a vidékiekkel együtt összesen 8405 embert szállítottak be a téglagyárba (ma: Felszabadulás út). Másnap az Ungvár városából és az Ung megyei ungvári és nagykaposi járásból (Alsó-Pasztej, Csicsér, Mircs, Nagyberezna, Porosztó, Szerednye, Turjaporoskó és Ungdaróc hitközségei) begyűjtött zsidók lélekszáma 9 159-re nőtt. Április 23-ra a téglagyár „betelt” (az itt őrzött zsidók száma 13 733-ra emelkedett, közülük 8713 volt ungvári lakos). A túlszűfolttság miatt járványveszély lépett fel, ezért a hatóságok újabb gettót létesítettek a Munkácsy Mihály út 88. sz. alatti Glück-féle fatelepen - így a zsidók összegyűjtése április 24. és 26. között tovább folytatódhatott. A gettósítás 27-re gyakorlatilag befejeződött, ekkor a téglagyári táborban 14 327, a Munkácsy Mihály úton pedig 2600 embert őriztek²¹⁸.

Munkács városának két gettója volt. Az egyik Bereg vármegye kisvárosainak és falusi hitközségeinek, Berezska Roztokának, Bárházának, Ilosvának, Irsavának, Nagyrákócnek, Opavának, Szolvának és Tárkánynak a zsidóságát fogadta be a Sajtovits-téglagyárban. Ez a hely tökéletesen alkalmatlan volt a hozzávetőlegesen 14 ezer falusi zsidó számára - ezért sokaknak közülük a szabad ég alatt, a palánkkal körülvett gyárudvaron kellett berendeznie ideiglenes háztartását. A másik gettót a helyi zsidók számára létesítették a város zsidónegyedében: a Latorca, a Dankó, a Kálvin, a Töltés, a Zrínyi, a Munkácsi, a Szent Márton, a Mikes Kelemen, a Csokoli, a Zenész és a Malom utca tartozott hozzá. A hozzávetőlegesen 13 ezer munkácsi zsidót április 18-án parancsolták a gettóba²¹⁹.

Beregszászon a gettót a Kont és Vály téglagyárban, valamint az ügynevezett Weisz- gazdaság helyiségében létesítették. Körülbelül 10 ezer zsidót gyűjtöttek itt össze Ardod, Bátyu, Beregkövesd, Beregsurány, Bilke, Dolha, Harangláb, Marosjánosi, Tarpa és Vásárosnamény községekből²²⁰.

²¹⁷ Ságvári: *Tanulmányok...* 34-52. pp.

²¹⁸ Braham: *A magyar holocaust.* 420-445. pp.

²¹⁹ Uo. 428-431. pp.

²²⁰ Uo. 428-431. pp.

Végül Nagyszőlősen – a városban élő és az Ugocsa megye hitközségeiből ideszállított zsidókat a zsinagóga és az úgynevezett Magyar sor körüli négy utcában gyűjtötték össze. A gettóban 12-14 ezer zsidó élt, köztük azok, akiket a szomszédos községekből, Batarcsról, Feketeardóról, Halmiból, Királyházáról, Kökényesről, Nagytarnából, Terebesről, Tiszaszászfaluról, Tiszaújlakról és Turcáról szállítottak ide. A gettólakók közül 4700 nagyszőlősi lakos volt²²¹.

Mire a gettóba tömörítésről intézkedő hivatalos kormányrendeletet április 28-án nyilvánosságra hozták, a zsidók tényleges gettósítása Kárpát-Ukrajnában és Északkelet-Magyarországon már be is fejeződött. Ezt követően a hatóságok fő gondja az összeterelt zsidók őrzése, élelmezése és az egészségügyi, járványügyi problémák megoldása volt. A zsidók őrzését megszervezni nem volt nehéz, hiszen nemigen próbálkoztak szökéssel, sőt volt, ahol saját magukat őrizték. A zsidók élelmezése, köztük azoké is, akiket a szomszédos községekből hoztak a gyűjtőhelyekre, a helyi zsidó tanács feladata volt. Az első napok után, amikor elfogytak a falusi zsidók magukkal hozott készletei, a probléma kiéleződött. A gettóban rendkívül nehéz életkörülmények uralkodtak. A gettón belüli lakások rettenetes túlszűfolttsága, teljesen elégtelen főzési, tisztálkodási és egészségügyi lehetőségei elviselhetetlen nehézségeket teremtettek és feszültségeket okoztak a lakók között. A nagy számban előforduló kisebb megbetegedéseken és szokásos meghűléseken kívül sokan komolyabb betegségekben, vérhasban, tifuszban és tüdőgyulladásban szenvedtek. Mindezt tetézte a gettókra felügyelő csendőrök és rendőrtisztek többnyire embertelen magatartása. A túlszűfolt gettóban az élet napról napra elviselhetetlenebbé vált²²².

Amikor 1944. április közepén elkezdték összeszedni Kárpátalján a zsidókat, a német és magyar „illetékesek” még nem tudták, pontosan mikor indulnak meg a deportálások. A deportálások ütemtervét és az útvonalat egy Bécsben május 4-6. között megtartott tanácskozáson véglegesítették, melyen a vasút, a magyar csendőrség és a Sicherheitspolizei (SiPo) képviselői vettek részt. A zsidókat szállító/deportáló vonatok „menetrendjének” összeállítása nem kis gondot jelentett. Három fő probléma merült fel: 1) a Lembergen át vezető vasútvonal csak korlátozottan volt igénybe vehető, 2) a vonatok semmi-

²²¹ Uo. 428-431. pp.

²²² Braham: *A magyar holocaust* 425-431. pp.

képp sem mehettek át Budapesten, mivel el akarták kerülni a budapesti zsidók nyugtalanítását, 3) a Szlovákián keresztül való szállítás pedig politikai szempontból volt aggályos. Végül a bécsi tanácskozás úgy döntött, hogy május 15-én kezdik meg a magyar zsidók deportálását, és naponta négy vonatot küldenek Kelet-Szlovákián át a Kassa-Eperjes-Muszyna-Tarnów-Krakkó útvonalon keresztül Auschwitzba. A kárpátaljai zsidók deportálásának végső menetrendjét Ferenczy László csendőr alezredes május 12-én, Munkácson ismertette a helyi hatóságokkal. E szerint Kárpátalja és Észak-Erdély zsidóságát május 15. és június 11. között kellett deportálni.²²³

A gettósítási és összegyűjtési folyamat már régen befejeződött, mire 1944. május 15-én megkezdődött a zsidók deportálása Kárpátaljáról - az ütemterv szerint napi négy tehervonat-rakománnyal. Egy-egy szerelvény 45 vagonból állt, mindegyikben a deportálandók számától és a vagon típusától függően, 60-80 személy szorongott. Tehát a szerelvények körülbelül 3 ezer személyt szállítottak egyszerre. Az út a Lengyelország területén létesített haláltáborokba több napig tartott, ezért sokan nem bírták ki étlen-szomjan a megpróbáltatásokat és már útközben meghaltak. A deportálások folyamán elsők között evakuálták Kassa gettóját, mivel Kassa volt az a vasúti csomópont, melyen át az összes deportáló szerelvény elhagyta az országot. Aztán következett Munkács, Máramarosziget és Kárpátalja többi gettója, majd az észak-erdélyiek²²⁴.

Az I. és II. zónából deportáltak számáról pontos adataink vannak, mivel Otto Winkelmann, a magasabb SS és rendőri erők parancsnoka irodáját naponta tájékoztatták az akciók előrehaladásáról az irányításukért felelős személyek. Az iroda jelentéseit a német követségek is megküldték, s ezeket Edmund Veessenmayer teljhatalmú megbízott azonnal továbbította a német külügyminisztériumnak. E jelentések szerint a deportált személyek száma két nap alatt elérte a 23 362 főt, május 18-ra pedig megközelítette az 51 ezret.

A deportálások száma minden nap elmúltával drámaian emelkedett tovább. A június 7-i szerelvény, amelyet a rákövetkező napon jelentettek, volt az utolsó az I. és II. zónából. Ezzel 24 nap alatt 289 367 zsidót depor-

²²³ Lusztig: A gyertyák...87-92. pp.

²²⁴ Karsai: Zsidósors. 60-66. pp.

táltak 92 szerelvényben, vagyis napi átlagban 12 056 főt, s vonatonként átlagosan 3145 személyt²²⁵.

Ukrán történészek levéltári forráson alapuló kutatásai szerint Kárpátalja területéről 112 500 zsidót vittek koncentrációs táborokba, közülük 104 177-en pusztultak el. A háborút követően pedig csupán 7 ezren tértek vissza Kárpátaljára²²⁶.

Tehát Kárpátalján már június 7-én véget ért a zsidók likvidálása, míg Horthy Miklós kormányzó csak 1944. július 6-án jelentette be a további deportálások leállítását.

²²⁵ Braham: *A magyar holocaust...* 15-20. pp.

²²⁶ Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság...* 415-432. pp.

CSORDÁS LÁSZLÓ

A TÚZRE VETETT RADNÓTI *Egy beszámoló margójára*

Mielőtt rátérnénk konkrét tárgyunkra, szükségesnek látszik a kultúra fogalmának meghatározása, hiszen ez jelentheti számunkra a kiindulási alapot. A kultúratudományok (angolul: cultural studies) már megjelenésükkor igyekeztek kielégítő, a mai állapotokat is figyelembe vevő módon megalkotni egy érvényesnek tekinthető kultúrafogalmat. Több-kevesebb sikerrel, tehetjük hozzá egyből, hiszen a kultúra szónak eleve több jelentése van – használatától függően –, és kevésbé hajlamos az intézményszerűsítésre, mint a művészetek vagy maga az irodalom. Számomra Michael Ryan közelmúltból eredő megfogalmazása jelenti a kiindulási pontot, ha a kultúráról gondolkodom: „Egy mai analógiával élve: a kultúra életünk szoftvere. Ez a program életmódunk, bizonyos szokásaink halmaza, amely előre determinálja azt, hogyan gondolkodunk és cselekszünk. Mindeközben ez egy alakítható, újraírható rendszer, amelyet feldolgozhatunk és újraalkothatunk életmódunkkal, kreativitásunkkal. A kultúra ilyen szempontból inkluzívabb (befogadóbb) fogalom, mint a művészet, amely az emberi kreativitás másik elnevezése, hiszen [a kultúra] mindennapi életünk része és nem szükséges hozzá intézményi legitimáció” (Michael Ryan, *Cultural Studies: A Practical Introduction*, Wiley–Blackwell, 2010.). Továbbgondolva ezt az analógiát – és immár rátérve tárgyunkra is – azt mondhatjuk, ha nyilvános könyvégetést rendeznek egy adott kultúrkörben, az azt jelenti, hogy valami baj van a használatban lévő szoftverrel, másképp fogalmazva: hiba csúszott a programba.

Most pedig feltehetjük a kérdést: miért volt szükség erre a rövid bevezetőre, illetve bizonyos szempontból kitérőre? Azért, hogy egyáltalán meghatározott fogalmi keretek között maradván tudjunk beszélni egy –

kulturális értelemben vett – barbár tetről: Magyarországon ugyanis nemrég Radnóti-kötetet égettek, rituálisan. Ezt a tényt olvasva kétféle etikai alapállás jelenhet meg rögtön: az egyik a közöny, a másik a felháborodás. (Illetve elképzelhető egy harmadik is, az egyetértés, de ezt a lehetőséget valamilyen nemzeti minimum hagyományában gondolkodó, a kultúrával kapcsolatosan valamiféle érzékenységet is mutató ember biztosan elveti.)

Nem tagadom, könnyedén elintézhethénk a hírt egy kézlegyintéssel: szélsőséges, szűk csoport akciójáról van szó, nem szabad túl nagy figyelmet fordítani rá. Másrészt egy jóérzésű ember egészen biztosan felháborodik a hír hallatán, hiszen a nyilvános könyvégetés egyértelműen kultúraellenes tett, úgy is mondhatnám: merénylet a magyar irodalom ellen.

A könyvégetés ténye mindjárt két további kérdést vet fel: miért égetnek ma, a 21. század Magyarországon könyvet nyilvánosan? Ami pedig ehhez kapcsolódik: miért épp egy Radnóti-kötet került a máglyára?

Magát az eseményt egy rövid szöveges és fényképekkel illusztrált beszámoló alapján ismerjük. A www.jovonk.info honlapon megjelent, 2013. november 15-i dátumra keltezett írás terelte a magyar sajtó és közvélemény figyelmét a könyvégetés tényére, így érdemes megvizsgálni a beszámoló szövegét és retorikáját ahhoz, hogy a korábban felvetett egyik „miért”-re választ kapjunk.

Milyen horizontból közelít a cikk az eseményhez? Ebben a kérdésben a cím segíthet. A *Megtisztulás éjszakája Miskolcon* című írás szerzője, Ligeti János egyértelműen erkölcsi-etikai perspektívából indul ki. Morális alapokon igyekszik legitimizálni a csoport (MNA – Magyar Nemzeti Arcvonal) tevékenységét. A megtisztulás önmagában véve pozitív tartalmú fogalmát használva fel, hiszen a megtisztulás folyamatában megszabadulhatunk valamilyen régi, bűnös, szennyezett dologtól, ami életünk része volt. Már a cím játékba hozza a Biblia hagyományához köthető képzettársításokat.

A cikk felépítése a következő: egy rövid, vallomásos, önértelmező bevezetés után két fénykép következik. Majd idézet szerepel János evangéliumából. Utána egy a csoport tevékenységével szembeni ellenérzésekkel számoló mondat. Ezt kövözően újabb idézet János evangéliumából. A beszámólót ismét két közbeszúrt fotó szakítja meg. Majd egy bekezdés arról, hogy miért is „kötelesség” könyveket égetni nyilvánosan. Ismét két fotó az eseményről. Befejezésképp pedig egy ironikus mondat jelenik meg, végül a „Kitartás!” felkiáltás zárja a cikket.

Az első, vallomások részben a harci retorika elemei dominálnak. A bevezető szerint a csoport „az erkölcsi fertő ellen” vállalja a harcot. Az első mondat egyes szám harmadik személyű, leíró jellegű perspektívája a második mondatban minden alátámasztást, indoklást mellőzve hirtelen többes szám első személyűvé, azaz képviseleti jellegű „mi”-vé változik át. Így a cikk szerzője szakít a távolságtartással, hiszen a csoport nevében szólal meg, teljes egyetértésben annak ideológiájával. Az ideológiai alapot egyébként alig lehet kihámozni a cikkből, ugyanis a bevezető rész inkább tűnik esetlegesen egymás mellé kerülő mondatok sorának, mint alapvető elvárásoknak, így a kohézióknak, az ok-okozati összefüggésnek eleget tevő szövegnek. Annyi biztosra vehető, hogy a harci retorikából egyenesen következik az ellenségkép gyártása: a csoport saját identitását úgy tudja meghatározni, ha valakik vagy valamilyen tendencia ellenében „harcot üzen”.

A beszámolóban folyamatosan feltűnő tűz-szimbolikával a fény és a sötétség küzdelmét kívánják megeleveníteni, amelyben a fény oldalán a csoport szerepel, a retorika szerint Krisztushoz méltó életmódban, míg a sötétség oldalán „az írásos formájú” szenny, az erkölcsi fertő foglal helyet, az én olvasatomban: minden olyan írás, amely nem fogadja el a csoport szellemiségét, a csoport önértelmező logikájából következő: „ellenség”.

A beszámoló második részében két Bibliából vett idézettel igyekeznek alátámasztani „harcukat”: az egyik: „Én világosságuj jöttem e világra, hogy senki se maradjon sötétségben, aki énbennem hisz”, illetve: „Mindenki, aki gonoszul cselekszik, gyűlöli a világosságot, és nem megy a világosságra, hogy az ő cselekedetei ki ne derüljenek. De aki az igazságot cselekszi, az a világosságra igyekszik, hogy az ő cselekedetei nyilvánvalókká legyenek, mert azokat Istenben végezte el.” Mindkét idézet János evangéliumából való. Ezek közül az első kommentár nélkül szerepel, míg a második elé a következő megjegyzést fűzi a szerző: „Tudjuk, hogy sokan értetlenül, gúnyosan, vagy gyűlölettel fogadják beszámolóinkat, ezzel le is leplezik magukat, az evangélium erről is ír.” A Bibliából vett idézeteknek az ilyen fokú kisajátítása szintén az ellenségképzés logikáját követi, kirekesztve ezzel bármilyen kritikai irányultságú megközelítés lehetőségét, amelyet a csoport ideológiájával és legfőképp tettével egyet nem értők fogalmazhatnának meg, hiszen ők maguk mindenben a Szentírást követik. A kontextusukból kiszakított

idézetek így válnak egy szélsőséges eszmeiséget képviselő csoport ki-sajátító tendenciájú tekintélyervű rendszerének, azaz a fanatizmus egy formájának részévé.

A fanatizmus egyébként a következő bekezdésben kerül tetőpontra, amikor is a könyvégetés gondolata mögé pozitív eszmeiséget igyekszik csempészni a szerző. Az írás érvelsmódja itt már teljesen átadja magát az összeesküvés-elméletek logikájának. Azoknak az embereknek az eszme-iségét, akik számára a könyvégetés nem járható út a kultúrában, „ostoba tévképzeteknek” nevezi, amelyeket „az ország és világhódító háttérha-talom” hozott létre. A könyvégetés eseményét pedig ezzel az érveléssel támasztja alá: „Szerintünk pedig a nemzetrombolás, az embergyalázó pornográfia, és a bolsevizmus népszerűsítése szentségtörés. Az ezeket képviselő kiadványok tüzre vetése jogos és igazságos reakció.” Majd ezt egy ironikus mondattal, és a benne felbukkanó pokol-metaforával csatolja vissza a beszámoló tűz-szimbolikájához: „Egy kis benzinnel kellett a po-kolra segíteni a szennyet, mert még a fűtőértéke sem az igazi.”

Ezzel el is jutottunk jelen esszé második alapkérdéséig: miért éppen egy Radnóti Miklós-kötet került a máglyára? A beszámolóhoz csatolt képek alapján fiatalok, többségében katonai egyenruhába öltözve rituális szertartás keretében állják körbe az égő máglyát, amelynek tetején még jól kivehető: a Görög Zitát ábrázoló FHM-szám mellé került Radnóti Miklós *Összes versei és versfordításai*. Én azt hiszem, nem létezik olyan értékrend, legyen az bármennyire relatív is, amely ezt a két kiadványt egymás mellé helyezhetné. Az, hogy milyen könyvek, folyóiratok kerül-tek az égő halomra, a beszámoló tanulsága szerint „felkutatás” eredmé-nye. A „felkutatás” pedig, mint tudjuk, célirányos folyamat. Nem tudok más magyarázatot, minthogy a Radnóti-kötet a szerző származása miatt került a halomra.

Nekem személy szerint erről radikálisan elutasító véleményem van: azt az ideológiát, amelyben a halszavú, vallásos (katolikus) és az erőlte-tett menetben is haláláig embernek megmaradó Radnóti művei égne el nemzetrombolás, pornográfia és bolsevizmus címén, soha nem akarom közelebbről megismerni. Mégsem tudok szó nélkül, közönyösen elmen-ni a könyvégetés mellett. Az ilyen, tudatlanságon és vallási, kulturális vagy politikai fanatizmuson alapuló ideológiák könnyen válhatnak ve-szélyessé. Ha csak a 20. század történelmére tekintünk, akkor is találunk elég elrettentő példát. A náci Németországban több könyvégetést szer-

veztek, amelyek során becslések szerint több mint húsz-huszonötezer kiadvány vált a lángok martalékává. Az ebből a korszakból fennmaradt képek alapján rengeteg ember segédkezett ebben a kultúraellenes, barbár tettben.

Az ehhez hasonló ideológiák visszatérése mérhetetlen károkat okozna a kultúrában. Radnóti Miklós *Sem emlék, sem varázslat* című versében a következő megrendítő sorokat írja: „nem nézek vissza többé, s tudom, nem véd meg engem / sem emlék, sem varázslat, – baljós a menny felettem; / ha megpillantsz, barátom, fordulj el és legyints. / Hol azelőtt az angyal állt a karddal, – / talán most senki sincs”. A mi lelkiismeretünkön múlik, hogy tanulunk-e a történelem legsötétebb korszakaiból és a modern magyar irodalom olyan csúcsteljesítményeire, mint a Radnótié, méltón emlékezünk. Mert aki egy kicsit is hisz a kultúrában, annak hinnie kell abban is, hogy az irodalom olvasása közben feltáruló „varázslat” igen is megvédheti örökségünket az újra feltámadó „ordas eszmék” ellen.

HUDÁK ELVIRA

**A TÖRTÉNELEM
LEGSZÉGYENTELJESEBB
ÉS LEGSÖTÉTEBB FEJEZETE**
*(Mozaikok Beregi Sámuel és Kutlán István
képzőművészek baráti kapcsolatáról)*

Az idősebb korosztályhoz tartozó nagyszülősiek még emlékeznek arra az időre, amikor a Király (ma Puskin) utcában kialakított gettóba fegyveres katonák betarolták a város és a járás zsidó polgárait. A helyiek igyekeztek enyhíteni a gettóban uralkodó körülményeken, s legalább kenyeret és vizet bejuttatni.

Ebben a kegyetlen időszakban sokan elvesztették barátainkat, rokonainkat, ismerőseiket. Nagyapám, Kutlán István festőművész, pedagógus a barátját, festőtársát, a munkácsi Beregi Sámuel-t veszítette el.

Beregi Sámuelnek nem volt családja, annak idején Párizsban és Münchenben tanult, vásznait a világ számos múzeumában állították ki. A nyarakat gyakran és szívesen töltötte Fancsikán nagyapám társaságában. Itt adott volt minden – folyó, csodálatos táj, gyerekek, nyugalom – ami az alkotáshoz kellett.

A múlt század 30-as éveiben a Prágai Közlönyben, az Érdekes Újságban és más népszerű sajtókiadványokban megjelent írások szerint „Beregi Samu tehetséges portréfestő, ügyes grafikus és az egyik legkiválóbb karikatúrista. Ezzel együtt visszafogott, szerény ember, aki tartózkodik az önreklamáztól, kerüli az újságírók társaságát, nem szívesen ad interjút, éppen ezért csak a művészetben jártas személyek körében ismert”. Iskoláinak befejezése után Beregi Samu Bruck Lajos műhelyében alkotott, ott mutatta be vásznait. Budapesten is szívesen állította ki képeit.

Nagyapám a negyvenes években többször felkereste barátját. Megesett, hogy Fancsikáról Munkácsra kerékpárral ment. Mindkettőjüket aggasztották a világban végbemenő események, mert a háború veszélye egyre realisabbá vált...

Egy alkalommal, amikor nagyapám otthonában kereste fel Beregi Samut, azonban a régi jóbarát nem engedte be a házban és zakójának hajtókájára erősített sárga csillagra, valamint a házával szemben ácsorgó katonákra mutatott. A veszély ellenére Kutlán István bement barátja házában, majd búcsúzóul ennyit mondott: viszontlátásra. Akkor találkoztak utoljára. Legközelebb, amikor nagyapám a Latorca-parti városban járt, már nem találta barátját. Arra a kérdésére, „Hová lett a ház lakója?“, a katona szótlanul a kapura erősített sárga csillagra és a bedeszkázott ablakokra mutatott.

Beregi Samut, az ismert és megbecsült portréfestőt zsidó társaihoz hasonlóan gettóba zárták, deportálták. Ő is azon tízezrek közé tartozott, akik soha nem térhettek vissza.

Tudomásom van arról, hogy a művész, amikor Fancsikán járt, emlékül mindig hagyott egy-egy portrét a Kutlán család részére. Nagyapám e portrékat szemlélve félhangosan mindig megjegyezte? „Ha Samu élne, biztosan felkeresne engem. A miénkhez hasonló barátságot nem lehet elfelejteni!” Sajnos, Beregi Samu soha nem jött vissza.

EPILÓGUS HELYETT

Tisztelt Dupka Úr!

Amikor meghívtak engem Beregszászba, én nem is tudtam, hogy milyen témájú lesz az összejövetel. De miután részt vettem a Holokauszt 70-dik évfordulója alkalmából rendezett megemlékezésen és a konferencián, nagyon mehatódtam.

Az, ami hetven éve történt a magyar zsidósággal, tehát az én családommal is, ez a legborzasztóbb, amit csak kevesen éltünk túl.

Köszönetet akarok kifejezni Önnek és Mindenkinek, akik erről a szomorú, de fontos dátumról megemlékeztek és mi, néhány túlélő, részt vehettünk ebben.

Tisztelettel, *Halpert Tilda*²²⁷

Ungvár, 2014. április 17.

²²⁷ Lánykori nevén **Ackerman, férje után Halpert Tilda** (Munkács, 1923) 1944 áprilisában a munkácsi gettóból deportálták, családjának több tagja a holokauszt áldozata lett. Jelenleg Ungváron él.

A KÖTET SZERZŐI

Alekszej Korszun (Ungvár) történész, a Rehabilitált Történelem Kárpátaljai Emlékkönyv szerkesztőbizottsága kiadói csoportjának vezetője;

Csordás László (Eszeny) irodalomtörténész, a Debreceni Egyetem BTK Irodalomtudományok Doktori Iskolájának doktorandusza;

Doma István (Beregszász) helytörténész;

Dupka György, PhD (Ungvár) történész, a MÉKK elnöke, a KMMI igazgatója, a Szolyvai Emlékparkbizottság felelős titkára;

Fedinec Csilla, PhD (Budapest), az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete tudományos főmunkatársa;

Halpert Tilda (Ungvár) túlélő levele

Huber Béla (Ungvár), a Kárpátaljai Magyar Zsidók Egyesületének (KMZSE) elnöke;

Hudák Elvira (Nagyszőlős) helytörténész;

Mihajlo Misjuk (Ungvár), a Kárpátaljai Megyei Állami Levéltár igazgatója;

Tóth Gábor (Budapest) történész;

Vákiv Marietta (Ungvár), történész, a Debreceni Egyetem BTK Irodalom- és Történelemtudományok Doktori Iskolájának doktorandusza;

Zubánics László (Gut), történész, az UNE Magyar Történelem és Európai Integráció Tanszék adjunktusa, a KMMI elnöke.

1938. május 29. Magyarországon kihirdetik az ún. I. zsidótörvényt (1938: XV. tc.), amely 20 %-ban maximálta a zsidó vallásúak arányát egyes pályákon.

1938. szeptember 30. Kozma Miklós volt belügyminiszter Imrédy Béla miniszterelnök megbízásából a vezérkarra támaszkodva, megkezdte diverzáns szabadcsapatok (az ún. „rongyos gárda”) szervezését, amely egységei kis csoportokban átszivárogtak a csehszlovák határon, ahol fegyveres akciókat hajtottak végre.

1938. november 2. A bécsi Belvedere-kastély aranytermében kihirdették a tengelyhatalmak (Németország és Olaszország) döntőbírószági határozatát, az ún. „első bécsi döntés”-t. Ennek értelmében Kárpátalja (Podkarpatská Rus) síkvidéki területéből 1 523 km² (a csehszlovák országrész 21,1 %-a) került Magyarországhoz: 97 település, 173 233 lakos, ebből 25 427 zsidó (15,47 %). A Csehszlovákia területén maradt Podkarpatska Rusz terület 11 094 km², 390 település, 552 124 lakos, ebből 65 828 zsidó (12,08 %).

1938. november 3. A Cseh-Szlovákiához tartozó Kárpátalja kijelölt fővárosa Ungvár helyett Huszt városa lett. Megkezdődött az állami hivatalok evakuálása.

1938. november 10. Hivatalosan átadták Magyarországnak a legnagyobb kárpátaljai városokat, Ungvárt és Munkácsot.

1938. november 22. Prágában jóváhagyták a Kárpátalja (Podkarpatská Rus) autonómiájáról szóló alkotmánytörvényt, amely törvénybe foglalta az autonómiát, saját kormány és parlament felállítását.

1938. december 21. A Magyar Távirati Iroda tudósítása szerint „Rusinszkóban is megkezdődtek a szigorú zsidóellenes intézkedések.”

1938. december 30. A Volosin-kormány határozata értelmében a fennhatósága alá tartozó terület hivatalos elnevezése „Karpatska Ukrajna” (Kárpát-Ukrajna).

1939. március 8. Avgusztin Volosin kárpát-ukrán miniszterelnök nyilatkozata szerint Kárpát-Ukrajna lakossága 640 000 fő, ebből 12,75 % zsidó.

²²⁸ A Kronológia **Fedinec Csilla** azonos című anyagának felhasználása alapján készült. Forrás: Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség. A dualizmus korától napjainkig. Szerkesztette: Bányai Viktória, Fedinec Csilla, Komoróczy Szonja Ráchel. Aposztróf Kiadó. Budapest. 2013.

1939. március 11. Életbe lépett az 1939:11. tc., az ún. honvédelmi törvény, amely bevezette a „honvédelmi munka”, azaz katonai kiegészítő munkaszolgálat kötelezettségét. A törvény megteremtette a jogalapot arra, hogy a fegyveres szolgálatot nem teljesítő magyar állampolgárokat behívják munkaszolgálatra. A munkaszolgálat rendeletetése az volt, hogy a zsidókat kivonja a társadalom normális életéből.

1939. március 14. Jozef Tiso szlovák miniszterelnök bejelentette az önálló Szlovák Köztársaság megalakulását. Másnap a német hadsereg megszállta Cseh- és Morvaországot. A magyar katonaság Béldy Alajos parancsnoksága alatt a reggeli órákban három irányba átlépte a demarkációs vonalat (Kárpát-Ukrajna határát).

1939. március 15. Huszton megkezdte délután munkáját Kárpát-Ukrajna első és egyben utolsó *szojmja* (parlamentje). Az elfogadott 1. sz. törvény többek között kimondta: a terület független állam.

1939. március 16. A délutáni órákban megszakadt a vasúti összeköttetés Halmi és Máramarossziget között, mert „a románok felszedték a vasúti síneket”. Másnap a román kormány megtiltotta, hogy a Kárpát-Ukrajnából menekülők, különösen a zsidók román területre lépjenek. A menekültáradat ennek ellenére nem állt meg.

1939. március 19. A Honvéd Vezérkar főnökének 10 órakor kiadott hivatalos jelentése: „Kárpátalja területének katonai megszállása befejezést nyert.”

1939. március 27. – április 4. Budapesten ülésezett a szlovák és a magyar bizottság a kárpátaljai határrendezés ügyében. A tárgyalások eredményeképpen április 7-én a magyar katonaság újabb településekre vonult be. Az elcsatolt települések közigazgatásilag Kárpátaljához kerültek.

1939. május 5. Magyarországon kihirdették az ún. II. zsidótörvényt (1939: IV. tc.) a zsidó származású magyar állampolgárok „*közéleti és gazdasági térfoglalásának*” további korlátozásáról.

1939. június 28. Horthy Miklós kormányzó kinevezte Kárpátalja kormányzói biztosát Perényi Zsigmond személyében.

1939. július 7. Hatályba lépett a polgári közigazgatásra vonatkozó, 1939. évi 6200. sz. miniszterelnöki rendelet, amely ruszinlakta vidékeket a Kárpátaljai Kormányzóság nevű szervezetben egyesítette.

1939. július 16-24. Minisztertanácsi határozat alapján „a visszatért kárpátaljai területen” mintegy 2000 számlálóbiztos nép-, mezőgazdasá-

gi és állatösszeírást végzett. A terület ekkor 12 146 km², az összlakosság 671 962 fő, ebből 12,1 % zsidó felekezetű.

1939. augusztus 23. Vjacseszlav Molotov szovjet és Joachim von Ribbentrop német külügyminiszterek Moszkvában aláírták a német-szovjet meg nem támadási szerződést (Molotov-Ribbentrop paktum).

1939. szeptember 1. Németország megtámadta Lengyelországot, amivel kezdetét vette a második világháború.

1939. szeptember 17. A szovjet csapatok megkezdték a lengyel fennhatóságú Nyugat-Ukrajna megszállását.

1939. szeptember 27. A szovjet csapatok délután a Vereckei-hágónál elérték a magyar határt, este a Tatár-hágónál, szeptember 28-án este pedig az Uzsoki-hágónál. A hónap folyamán Lengyelországból menekültek tömege indult el Magyarország és Románia felé. A Magyarországra menekülőknél mintegy 10 %-a lehetett zsidó.

1939. november 21. A költségvetési vitában felszólaló Jaross Andor tárca nélküli miniszter a kárpátaljai ipari és kereskedelmi revízióval kapcsolatban elmondta, hogy 34 179 jogosítványt vizsgáltak felül. Ebből 10 768 volt a zsidó, közülük 4 500-an kaptak új engedélyt.

1940. június 28-30. A szovjet hadsereg megszállta a román fennhatóságú Észak-Bukovinát és Besszarábiát.

1940. augusztus 5. A Kárpáti Magyar Hírlap beszámol arról, hogy Kárpátalján megkezdődött a zsidóbirtokok felülvizsgálása. Katonai vezető körök követelésére Teleki Pál miniszterelnök visszavonta a Kárpátaljai Vajdaságról és annak önkormányzatáról szóló törvényjavaslatot.

1940. augusztus 30. A Németország és Olaszország az ún. második bécsi döntéssel Romániától Magyarországhoz visszacsatolta Észak-Erdélyt és a Székelyföldet, mintegy 154 000 zsidó lakossal.

1940. szeptember 12. A kormányzó Kárpátalja kormányzói biztosa névára nevezte ki Kozma Miklóst.

1940. szeptember 22. Kozma Miklósnak a kormányzói biztosi hivatal átvételekor elhangzott beszédéből: *„Kárpátalja sorsa tehát éppen úgy, mint bármely más országrészé, a magyar sors függvénye. [...] Zsidókérdés Kárpátalján is van. Sőt a zsidóság számarányánál fogva még fokozottabb mértékben van, mint az ország többi részében.”*

1940. október 8. Az uzsoki határátkelőnél a szovjet határőrség megtagadta azoknak a zsidó családoknak az átvételét, akiket még *„a cseh megszállás alatt”* tiltottak ki Ungvárról galíciai illetőségük miatt.

1940. december 1. A zsidókat kitiltották az ungi és a beregi közigazgatási kirendeltségek területén tartandó országos állat- és kirakodóvásárokról, búcsúkról, heti és napi piacokról.

1940. december 2. A zsidó munkaszolgálatosokat külön alakulatokba osztották be, lépésről lépésre helyzetüket egyre súlyosbító rendelkezéseket léptettek velük szemben életbe.

1941. január 31. Országos népszámlálás. A történelmi Kárpátalja lakossága 854 772 fő, ebből 78 727 zsidó (9,2 %).

1941. május 19. A zsidó munkaszolgálatosoknak a nemzetiszínű helyett sárga karszalagot kötelező viselniük.

1941. június 22. Németország megtámadta a Szovjetuniót.

1941. június 26. Bombatámadás érte Kassát és egy vasúti szerelvényt Rahó térségében. Magyarország hadi állapotba került a Szovjetunióval (hadüzenet nem volt).

1941. június 23. A Kárpáti Magyar Hírlap írta: *„Kárpátalján különösen nehéz a kereskedői utánpótlás, mert keresztény kereskedőtanoncok jóformán teljesen hiányoztak. Kárpátalja kereskedelmét a zsidók bonyolították le.”*

1941. június. A kárpátaljai kormányzói biztosság tájékoztatása: *„azoknak az elemeknek, amelyek Kárpátalján politikai vagy népi okokból nem érzik jól magukat, módjukban lesz hamarosan oda távozni, ahol jobb megélhetést remélnek és érzelmeiknek megfelelő hazát találhatnak.”*

1941. július 8. Ajtay Gábornak, Máramaros vármegye alispánjának felhívása: *„Máramaros vármegye területén [...] több mint 45 000 zsidó él, akik, illetőleg elődeik Galiciából, Bukovinából és Lengyelországból szivárogtak a vármegye területére. Magában Máramarossziget megyei városban a zsidók száma meghaladja a tízezret. [...] Átköltözésüket [,visszaköltöztetésüket"] [...] nagyban megkönnyít az a körülmény, hogy a megszállt területekről a lakosság nagy részét az oroszok eltávolították”.*

1941. július 12. Az e napon kibocsátott 1941. évi 192/2. r. s. VII. b. sz. belügyminisztériumi rendelet kimondta, hogy *„a jelenlegi külpolitikai körülményekre tekintettel megnyílt a lehetősége annak, hogy az ország területén tartózkodó alkalmatlan idegenek [...] a közeljövőben az ország területéről eltávolíttassanak.”* Ez volt az első magyarországi zsidó deportálás. Kárpátalján a kaftán és a pajesz volt az ismertető jel, amelynek alapján összegyűjtötték az orthodox és a haszid zsidókat a kamenyec-podolszkiji deportáláshoz.

1941. augusztus 8. Magyarországon kihirdették az ún. III. zsidótörvényt (1941: XV. tc.), amely megtiltotta a zsidók és nem zsidók közötti házasságot.

1941. augusztus 9. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter táviratban utasította Kozma Miklós kárpátaljai kormányzói biztost az áttelepítési akció leállítására. Az egyértelmű utasítás ellenére a Kőrösmezőn összegyűjtött „külhonos”, illetve „hontalan” zsidókat a magyar honvédség áttette a határon.

1941. augusztus 11. A Kárpáti Magyar Hírlap írta: *„A belügyminisztérium értesítette az illetékes kárpátaljai hatóságokat, hogy a kiutasítások felfüggesztendők és a Galíciába irányított transzport hazaengedhető. - Ügyüket a helyi közigazgatási hatóságok felülvizsgálják [...]. Azokat a kárpátaljai zsidókat, akik a volt Galícia területén már elhelyezést találtak, az új rendelkezés nem érinti.”*

1941. augusztus 27-28. Kamenyec-Podolszkijban több tízezer, javarészt Magyarországról deportált zsidót gyilkoltak meg.

1941. augusztus 31. Kárpátalján eddig a 3 830 „zsidó iparúzó helyből” 2 475-öt vettek át keresztény kereskedők és iparosok, közülük 1 796 „kárpátaljai őslakos” és 679 „az ország egyéb területéről telepedett le Kárpátalján”.

1941. szeptember 1. A Kárpáti Magyar Hírlap írta: az ungvári törvényszék „keresztény személyeket” ítélt el a zsidótörvény megsértésének – zsidók pártfogolása, bűntartása, számukra „törvénytelen okiratok” beszerzése – vétsége miatt.

1941. szeptember 18. A német zsidóknak kötelező viselni a sárga csillagot.

1941. szeptember 29-30. A Kijev melletti Babij Jarban több tízezer zsidót lőttek agyon.

1942. január 5. Kárpátalján az új kormányzói biztos Tomcsányi Vilmos Pál.

1942. január 20. A Berlin melletti Wannsee-ben rendezett konferencián megállapodás született a „végső megoldásról”, amely az európai zsidóság teljes megsemmisítését jelentette.

1942. február 12. Magyarország és Németország megállapodást írt alá a magyarországi németek körében végrehajtandó toborzásáról a Wehrmacht soraiba.

1942. április 11. Megkezdődött a 2. magyar hadsereg – és a zsidó munkaszolgálatos századok kiszállítása a keleti frontra.

1942. április 29. Ung vármegye is csatlakozott Bihar és Pest vármegyéknek a zsidókérdésben megküldött táviratához, amelyben kéri a „zsidó” fogalmának fajvédelmi alapon való meghatározását, a zsidók vagyionának és jövedelmének zárolását, hadmentességi, jóvátételi adóval és kitelepítési vagyonváltsággal való megterhelését. Polgármesteri javaslatra a testület megszavazta a zsidók piaci vásárlási idejének korlátozását.

1942. április. A közel százéves munkácsi Kaszinó közgyűlésén *„a Kaszinó zsidóvallású régi tagjai (kik között van olyan is, aki már 58 év óta tagja a Kaszinónak) elhatározták és bejelentették, hogy a zsidóval-lású tagok „kilépnék a Kaszinóból”.*

1942. május 1. Ungváron ettől a naptól polgármesteri rendeletre zsidó kereskedők nem árusíthatnak cukrot és lisztet.

1942. június 24. A Kárpáti Magyar Hírlap arról számolt be, hogy Szobránc határában nap mint nap fognak el a csendőrök Szlovákia területéről szökött zsidókat, akiket a hidasnémeti gyűjtőtáborba visznek, ahonnan egy részüket visszatoloncolják.

1942. július 31. Az 1942: XIV. tc., az ún. *„honvédelmi novella”* írásban rögzítette, amit a munkaszolgálatosoknál már 1940 nyara óta egyre szélesebb körben alkalmaztak: a zsidókat minden kivétel nélkül kizárta a fegyveres szolgálatból.

1942. szeptember 6. Magyarországon kihirdették az ún. IV. zsidótörvényt (1942: XV. tc.), amely szerint a zsidók nem szerezhetnek mezőgazdasági ingatlanokat és a birtokukban levőket kötelesek eladni.

1942. szeptember 12. Megkezdődött a cigányok deportálása.

1942. november 19. Kezdetét vette Sztálingrádnál a szovjet hadsereg ellentámadása, ami 1943. február 2-ával győzelemmel ért véget, és ezzel bekövetkezett a döntő fordulat a világháború menetében. E napon kelt rendeletével a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége amnesztiát adott azoknak a Magyarországról menekült „kárpátoroszoknak, ukránoknak és szlovákoknak, akik Csehszlovákia feldarabolásáig csehszlovák állampolgársággal rendelkeztek.” Az érintetteket kiengedték a munkatáborokból és Buzulukba irányították, hogy *„önként belépjenek a csehszlovák hadseregbe”.*

1942. december 2. Magyarországon Kállay Miklós kormánya viszszautasítja a zsidókérdés „német minta” szerinti megoldását.

1942. december 24. Kihirdették az 1942. évi 55.000. rendeletet az 1942: XIV. tc. végrehajtásáról. A zsidó munkaszolgálatosok részére kö-

telező a citromsárga karszalag viselése, azok, akik valamely keresztény hitfelekezet tagjai, de zsidó származásúak fehér karszalagot kötelesek viselni. Rendfokozatot zsidó nem viselhet, ezért őket minden tisztí nyilvántartásból törölni kell.

1942. december Hivatalos jelentés szerint a kárpátaljai népiskolai tankötelesek száma 116 401 fő, anyanyelv szerint ebből 9 900 fő zsidó.

1943. január-február A 2. magyar hadsereg megsemmisítő vereséget szenvedett a Donnál.

1943. február 13-14. A Kárpáti Magyar Hírlap írta: *„A polgármesteri félévi jelentésből kitűnik, hogy a polgármesteri iktatóban iktatott akták legnagyobb része zsidók állampolgársági és illetőségi bizonyítvány iránti kérelme volt”.*

1943. június A Mezőgazdasági Kamara jelentése Kárpátaljáról: felülvizsgáltak 8447 iparjogosítványt, ebből 1792 keresztények, 6655 zsidók kezén volt. Megszüntettek 3830 zsidó ipart, helyettük 3500 keresztény kereskedő és iparos kapott jogosítványt, közülük 1796 kárpátaljai, 679 „Csonkaország egyéb területéről telepedett Kárpátaljára”.

1943. július 5. - augusztus 23. A kurszki csata, amellyel fordulat állt be a világháború menetében.

1943. július vége Magyarországon az 1901-1905-ös születésű zsidó férfiakat háromhavi munkaszolgálatra hívták be.

1943. augusztus 1. Ungváron kitiltották a zsidó nőket a városi strandfürdőről. A város vezetősége a lépést „egyéni akciónak” minősítette.

1943. november 28. – december 1. Teheráni konferencia Winston Churchill, Franklin D. Rooseveltt és Joszif Sztálin megegyeztek a német haderő elleni közös fellépésről (második front) és a háború győzelmes befejezése utáni béke alapvonalairól.

1944. március 19. A német katonaság ellenállás nélkül megszállta Magyarországot területét.

1944. március 22. Délután német katonaság érkezett Ungvárra.

1944. április 1. A munkácsi polgármester az élelmiszer-kereskedések kivételével bezáratta a város összes zsidó üzletét.

1944. április 5. Az 1944. évi 1240. sz. miniszterelnöki rendelet a hat éven felüli magyar zsidók számára kötelezővé tette a sárga csillag viselését.

1944. április 7. Megjelent az 1944. évi 6163/18944. B. M. rendelet a zsidók lakhelyének kijelölése tárgyában: *„A magyar királyi kormány az*

országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól. A tisztogatást területrészenként rendelem el, melynek eredményeként a zsidóságot nemre és korra való tekintet nélkül a kijelölt gyűjtőtáborokba kell szállítani.” Megjelent az 1944. évi. 1270. sz. miniszterelnöki rendelet a zsidók utazásának korlátozásáról: *„Megkülönböztető jelzés viselésére kötelezett sem közlekedés, sem szállítás céljára személygépjárművet nem használhat, írásbeli engedély nélkül sem közforgalmú vagy korlátozott közforgalmú vasúton, sem közforgalomra berendezett személyszállító hajón, sem közhasználatú társasgépkocsin nem utazhat.”*

1944. április 11. Ungváron polgármesteri rendeletre lepecsételték az összes zsidó üzletet, zár alá vették azok árukészletét.

1944. április 16. Vasárnap, peszah első napján Kárpátalján megkezdődött a zsidók gettókba zárása. Gettókat és bevagonírozó állomásokat állítottak fel Ungváron, Munkácson, Beregszászban, Nagyszőlősen, Huszton, Técsőn, Izán, Máramarosszigeten, valamint Mátészalkán. 2000-ben a Magyar Köztársaság kormánya ezt a napot nyilvánította a holokauszt magyarországi emléknapjává.

1944. április 16. Kárpátalján megkezdődött a zsidók gettóba zárása. A kárpátaljai településeken dobszó útján, reggel hatórára közhírré tették, hogy korra és nemre való tekintet nélkül az összes zsidókat – csendőri kísérettel – a kijelölt gettókba szállítják. A települések „zsidótlanítását” és deportálását a csendőrség végezte a németek felügyelete alatt.

1944. április 16-21. Az Ung-vidéki (2600 fő) zsidók gettósítása Ungváron a Glück-fatelepen.

1944. április 21-23. Az ungvári (5610 fő) zsidók gettósítása a városi Moskovits-téglagyárban.

1944. május 17-31. Az ungvári gettók kiürítése, a deportálásuk időpontja, öt vonatszerelvénnel (14 000 fő) szállították őket Auschwitzba.

1944. április 16-21. Bereg-vidéki, beregszászi zsidók (10 ezer fő) gettósítása három gettóban (a beregszászi Kont-téglagyár, a beregszászi Vály-téglagyár, Weisz-tanya gazdasági épületei).

1944. május 16-29. Bereg-vidéki, beregszászi zsidók deportálásának időpontja: négy vonatszerelvénnel 10 ezer főt szállítottak Auschwitzba.

1944. április 15-május 15. Munkács és vidékén élő zsidók (10 000 fő) gettósítása a munkácsi Sajovits-téglagyárba és a belvárosban kialakított, zárt gettó-negyedbe.

1944. május 15-24. Munkács és vidékén élő zsidók deportálásának időpontja: nyolc (plusz 1) vonatszerelvénnel (10 000 fő) szállították Auschwitzba.

1944. április 15.-május 15. Nagyszőlősen kialakított, zárt negyedben (5 utcában, a zsinagóga és környéke) a nagyszőlősi és az Ugocsa-vidéki zsidók (12-14 ezer fő, ebből 4700 nagyszőlősi lakos) gettósítása.

1944. május 19-június 3. A nagyszőlősi és ugoccai zsidókat három transzport/vonatszerelvénnel szállították Auschwitzba.

1944. április 20. Kárpátalján „közigazgatási és rendészeti érdekből megkezdődött a zsidó lakosság kitelepítése (...) gyorsított eljárással”.

1944. április 16.-május 24. A máramarosi zsidók gettósítása.

1944. április 16-május 24. Izán, a huszti járásból 5000 főt gyűjtöttek össze. Május 24-én gyalogmenetben Husztra, az itteni Davidovics-téglagyárba vitték őket. Május végéig éhezettették őket, majd 2 transzportban szállították Auschwitzba.

1944. április 15-20. Szeklencén gettósítottak, a környező településekről 700 főt gyűjtöttek össze. Május 15-én gyalogmenetben Száldobosra, a helyi vasútállomásra hajtották majd innen szállították őket Auschwitzba.

1944. április 20-27. Huszton a városközpontban, a zsinagóga környékén gyűjtöttek össze a Huszti, Ökörmezői, Rahói járások falvaiból közel 11 000 főt, ebből helyi 6 000. Május 20. után a Davidovics-téglagyárba vitték őket. Május 24.-június 6. között több transzportban szállították Auschwitzba.

1944. április 15-16. Técsőn a városközpontban, a zsinagóga környékén gyűjtöttek össze a Máramaros vármegye Técsői és Taracvölgyi járásának falvaiból 10 000 főt, ebből 2 500 helyit. Az első transzport május 22-én (más források szerint május 24-én) indult. Május 26-án a második transzportban a técsőieket szállították Auschwitzba.

1944. április 17-20. Aknaszlatinán 5 000 helyi és környékbeli falvaikból származó zsidót gyűjtöttek össze. Az első transzport május 20-án, a második május 23-án indult Auschwitzba.

1944. április 15.-május 9. Mátészalka belvárosában a Szalkai-féle gyártelep és a Schereiber-féle fatelep környékén május 9. után gyűjtöttek össze a Szatmár vármegye Csengeri, Fehérgyarmati és Mátrészalkai járaásaiból, valamint a Máramaros vármegyei kirendeltséghez tartozó Rahói járás, a Máramaros vármegye Máramarosi járás falvainak 16 300 főnyi zsidóságát (2 500 helyit). A gettóban élőket május 19., 22., 29., 31-én és június 5-én 5 transzportban szállították Auschwitzba.

1944. április 25. Megjelent az 1944. évi 1540. sz. miniszterelnöki rendelet a zsidók értelmiségi munkakörben való alkalmazásának és foglalkoztatásának megszüntetéséről.

1944. április 27. A Kárpáti Magyar Hírlap írt az ungvári zsidók kitelepítéséről. *„A mai napon a rendszeres munkát véget ért.”* A város polgármestere és rendőrkapitánysága falragaszokon szólította fel a bujkáló zsidókat a jelentkezésre.

1944. április 30. Megjelent az 1944. évi 10800. sz. miniszterelnöki rendelet a magyar szellemi életnek a zsidó szerzők írói műveitől való megóvásáról.

1944. május 10. Kárpátaljára, mint hadművelleti területre az összes hatóság fölé rendelt, miniszteri hatáskörrel bíró kormánybiztost neveztek ki Vincze András nyugalmazott altábornagy személyében.

1944. május 15. Megkezdődött a magyarországi zsidók tömeges deportálása. A deportálást a magyar közigazgatás és a csendőrség végezte a németek ellenőrzése mellett. Megjelent az 1944. évi 55. sz. belügyminiszteri rendelet a zsidóknak a vendéglátó üzemek látogatásában való korlátozásáról.

1944. május 25. Megjelent az 1944. évi. 510. sz. belügyminiszteri rendelet a zsidóknak nyilvános szórakozóhelyek látogatásától való eltiltásáról.

1944. május 28. Vincze András kormányzói biztos felhívásából: *„Figyelmeztetem az ungi, beregi, ugocsai és máramarosi hadművelleti terület lakosságát, hogy a fелségсértés, hűtlenség stb. бűncselekményekre rögтőnbíráskodás (statárium) áll fenn és azok elkövetői halállal бűnhődnek. [...] Miután [...] Kárpátalján elszórva már máshol is feltűntek ejtőernyős partizánok, ismételten rámutatok arra a veszedelemre, amely a zsidó irányítás „alatt álló bolsevizmus részéről az ország lakosságát fenyegeti.”*

1944. június 4. Az Őslakó (Munkács) írta: *„Munkács zsidótalanítása általánosságban befejeződött.”*

1944. június 6. Megkezdődött a normandiai partraszállás (megnyílt a második front).

1944. június 18. Az Őslakó írta: *„A gettótolvajlás, sajnos, Munkáцson eléggé elterjedt foglalkozás lett. Most már sokalljuk a dolgot. Állítólag minden zsidó lakás fel van törve.”*

1944. július 6. Horthy Miklós kormányzó időlegesen leállította a deportálásokat.

1944. július 9. Budapestre érkezett Raoul Wallenberg, hogy megszervezze a svéd követség humanitárius osztályát, az embermentés intézményeit.

1944. július 16. Az Óslakó írta: „*A reménykedésnek, a csodában való hitnek iskolapéldáját mutatja be az a felfedezés, amit Munkácson tettek a múlt héten: egy pincéből, a gettóban, két zsidó családot húztak ki, akik a zsidók kivonulása után 11 személlyel ott laktak befalazva*”.

1944. július vége. A szovjet csapatok elérték az Északkeleti-Kárpátok gerince előtt 15–20 kilométerre húzódó Hunyadi-állást.

1944. július. A magyar csendőrök az ökörmezői járási Toronya és Majdánka községekben zsidókat lőttek agyon és jeltelen tömegsírban hantolták el őket a Toronyai-hágó közelében.

1944. augusztus 2-3. Kivégezték az auschwitz-birkenai cigánytábor utolsó lakóit. 1972-ben a Cigány Világszövetség párizsi kongresszusán ezt a napot a cigány holokauszt nemzetközi emléknapjává nyilvánították.

1944. augusztus 5. A szovjet vezérkari főnökség létrehozta a 4. Ukrán Frontot a Kárpátok vonalán a német és a magyar hadsereggel folytatandó harcokra.

1944. augusztus. A Kárpátalján működő egyesített szovjet partizánosztagok parancsnoksága felhívta a lakosságot, hogy harcoljon „*a fasiszta hódítók*” ellen. A közeledő Vörös Hadsereg csehszlovák hadtestében számos kárpátaljai szolgált.

1944. szeptember 8.–október 28. Az 1. és a 4. Ukrán Front Kelet-Kárpátok és a 4. Ukrán Front Kárpátok-Ungvári hadművelete eredményeként a szovjet katonaság ellenőrzése alá került Kárpátalja és Kelet-Szlovákia egy része.

1944. október 15. A magyar hatóságok elrendelték Ungvár kiürítését. Ezzel gyakorlatilag megszűnt a magyar közigazgatás egész Kárpátalján.

1944. október 16. Lemondott Horthy Miklós kormányzó. A miniszterelnök („nemzetvezető”) Szálasi Ferenc lett (nyilas hatalomátvétel).

1944. október 28. Frantisek Némec, az emigráns csehszlovák kormány minisztere és kárpátaljai megbízottja Huszton proklamációt tett közzé, amelyben arról tájékoztatott, hogy a Csehszlovák Köztársaság elnökének alkotmányos dekrétuma értelmében megalakult a felszabadított kárpátaljai terület adminisztrációja.

1944. november 5. Ungváron bevezették a moszkvai időszámítást.

1944. november 13. A IV. Ukrán Front vezérkara kiadta a 0036-os utasítást, miszerint három napos munkára köteles jelentkezni minden hadköteles korú magyar és német nemzetiségű kárpátaljai férfi, amit - a hadművelleti térképek tanúsága szerint - a front sávjában mindenhol automatikusan végrehajtottak, a tervezett határvonalaktól függetlenül. *„Hazajöttek Auschwitzból és más lágerekből a túlélők, és amikor meghirdették a „malenykij robot” hírhedt akciót, ugyanúgy begyűjtötték azokat a magyar zsidókat, akik éppen azelőtt egy-két héttel jöttek haza a lágerből.”*

1944. november 26. Munkácson összeült Kárpátontúli Ukrajna Népi Bizottságainak első kongresszusa, amelyen kiáltványt fogadtak el „Kárpátontúli Ukrajnának Szovjet Ukrajnával való újraegyesítéséről”.

1944. december 8. Frantisek Némec és a többi csehszlovák hivatalnok elhagyta Kárpátalját, ahol október 28. óta tartózkodtak.

1945. január 20. Gyöngyösi János külügyminiszter, Vörös János honvédelmi miniszter és Balogh István miniszterelnökségi államtitkár Moszkvában aláírta a 20 pontos fegyverszüneti egyezményt, amely előírta a magyar csapatok és hivatalnokok visszavonását az 1938 előtti határookra.

1945. január 23. Joszif Sztálin levelében Edvard Benes tudomására hozta, hogy a szovjet kormány nem szállhatott és a jövőben sem szállhat szembe a kárpátaljai lakosság nemzeti akaratával.

1945. január 27. Felszabadult az auschwitz-birkenai haláltábor. Az ENSZ-közgyűlés 2005-ben ezt a napot a holokauszt áldozatainak nemzetközi emléknapjává nyilvánította.

1945. február 4-11. Jaltai konferencia. Franklin D. Roosevelttel amerikai elnök, Joszif V. Sztálin, a szovjet Népbiztosok Tanácsának elnöke és Winston Churchill brit miniszterelnök egyeztetett a második világháború utáni békerendezésről.

1945. május 9. Az európai hadszíntéren véget ért a világháború, miután az előző napon a német véderő képviselői Berlin-Karlhorstban a szovjet, angol-amerikai és francia katonai vezetők jelenlétében aláírták a feltétel nélküli kapitulációt.

1945. június 29. A Szovjetunió és a Csehszlovák Köztársaság Moszkvában egyezményt írt alá Kárpátaljának (Kárpátontúli Ukrajnának) Szovjet-Ukrajnához való csatolásáról. Az egyezményt november 22-én csehszlovák részről, november 27-én szovjet részről ratifikálták.

1945. július 17.– augusztus 2. Az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió állam-, illetve kormányfőinek (Henry S. Truman, Clement Richárd Attlee, Joszif V. Sztálin) potsdami tanácskozása – a teheráni és a jaltai konferencia nyomán – kidolgozta a második világháború utáni európai és nemzetközi politikai és jogrendet.

1945. szeptember 2. Japán letette a fegyvert, ezzel véget ért a II. világháború.

1945. szeptember 6. Kárpátaljára érkezett „*a hazabocsátott hadifoglyok első csoportja*”.

1946. január 22. A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége rendeletet hozott a Kárpátontúli terület megalakításáról Ungvár központtal az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság kötelékében.

1946. március 5. Winston Churchill korábbi brit miniszterelnök, a Konzervatív Párt vezetője Pulton (USA) városában a Westminster Főiskolán elmondta azt a beszédet, amelyben kijelentette, hogy vasfüggöny húzódik keresztül Európán. Ezt a beszédet tekintették a hidegháború jelképes kezdetének.

1947. február 10. Az öt vesztes állam – Magyarország, Finnország, Bulgária, Olaszország és Románia – Párizsban aláírta a békeszerződéseket. A magyar békeszerződés I. része (Magyarország határai) érvénytelenítette az 1938 és 1941 közötti területváltozást. Külön utalás történt arra, hogy Magyarország és a Szovjetunió közötti határvonal azonos az 1938 előtti északkeleti csehszlovák-magyar határral.

1947. szeptember 15. Moszkvában letétbe helyezésre került a magyar békeszerződés, amivel az hivatalosan is érvénybe lépett.

1947. A Szovjetunióban hallgatólagosan alkalmazni kezdik a numerus clausust az oktatásban és a kiemelt presztízsű munkahelyeken.

1948. május 14. Megalakult Izrael Állam. Egyiptom, Libanon, Szíria, Transzjordánia és Irak háborút indított Izrael ellen (első arab-izraeli háború vagy függetlenségi háború).

1948. november 20. A Szovjetunió Minisztertanácsa feloszlatta a Zsidó Antifasiszta Bizottságot.

1948. december 10. Az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) elfogadta „Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatát” a minden embert megillető alapvető jogokról.

1949. január 28. A moszkvai Pravdában megjelent cikkel kezdetét vette a „kozmodopolitizmus” elleni kampány.

1949. március 21. Ungváron értelmiségi fórumot hívtak egybe a „kozmodopolitaellenes” (a haladó szellemű és a zsidó származású értelmiségiek ellen irányuló) kampány keretében. Erdélyi Béla festő naplójából: *„Így ni! Lassan minden összeomlik bennem. Mint festő, állandóan megrúgott; mint tanár, kirúgott; mint nyugdíjas, talajtalan [...] rá kell lépnem a sok millió ember sorsára, el kell távoznom csendesen [...]. Pokol lett a föld. Mozgó sarak pokla; sátánok lidércnyomása, örültek egybecsavarodása [...]”*

1949. november 28. A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnöksége rendeletben megtiltotta, hogy a kényszer-kitelepítettek visszatérjenek szülőföldjükre.

1949 Megkezdődött a kárpátaljai családok „önkéntes” áttelepítése belső ukrainai területekre (kényszerszermigráció).

1950. április 6. A Szovjetunió minisztertanácsának határozata megváltoztatta az 1944-1949 között deportált személyekre vonatkozó szabályozást: addig minden deportált konkrétan meghatározott ideig nem térhetett vissza otthonába, ettől kezdve viszont a deportálás „örökös időkre” szólt.

1952. augusztus 12. A Szovjetunióban agyonlőtték a felosztatott Zsidó Antifasiszta Bizottság több tagját („kivégzett költők éjszakája”).

1953. január 13. A moszkvai Pravdában megjelent cikkkel kezdetét vette a „gyilkos orvosok” elleni kampány – újabb zsidóellenes akció a szovjet vezetők meggyilkolásával vádolt orvosok bíróság elé állításával.

1953. február 13. A Szovjetunió megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel.

1953. március 27. A Szovjetunióban Sztálin halála után amnesztiában részesítették mindazokat, akiket öt évnél rövidebb időre ítélték el.

1956. október 29. - november 7. A szuezi válság, vagy második arab-izraeli háború (izraeli-brit-francia háború Egyiptom ellen).

1959. január 15-22. Országos népszámlálást tartottak a Szovjetunióban. Kárpátalja lakossága 920 173 fő, ebből 12 169 fő zsidó.

1960. szeptember 15. Párizsban megrendezték az első nemzetközi konferenciát, amelynek témája a szovjetunióbeli zsidóság helyzete volt. Az eseményt több hasonló fórum követte különböző helyszíneken. Világszerte a szovjet zsidókat támogató szervezetek alakultak.

1961 június. Módosították az Ukrán SZSZK Büntető Törvénykönyvét, belekerült a hírhedt 209. cikkely, amelyben „a vallási szertartások

űrügén személy ellen, illetve a polgárok jogai ellen elkövetett merényletről” volt szó.

1961. szeptember 19. A tömegmészárlás 20. évfordulóján megjelent Jevgenyij Jevtusenko *Babij Jar* című költeménye, amelynek alapján Dmitrij Sosztakovics a XIII. szimfóniáját komponálta. A zeneművet 1962-ben betiltották.

1962. október 17-31. Az SZKP XXII. kongresszusán elfogadták a párt új programját, mely tartalmazza a „nemzetek összeolvadásának” elméletét.

1962. április 17. Ukrajna tagja lett az ENSZ Emberi Jogi Bizottságának.

1965 nyara Csernovciban emlékművet emeltek a 2. világháború idején a német megszállás alatt elpusztított zsidók tömegsírja fölé.

1967. június 5–10. A hatnapos háború, vagy harmadik arab-izraeli háború – Izrael és a Szovjetunió által támogatott négy szövetséges arab állam (Egyiptom, Szíria, Jordánia, Irak) között. A hatnapos háború miatt a Szovjetunió ismét megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel.

1968. június 10. A szovjet vezetés megfontolás tárgyává tette a kivándorlás korlátozott mértékű újbóli engedélyezését.

1968. szeptember 29. Babij Jarban az elpusztított zsidókra emlékezve először beszéltek a nyilvánosság előtt az elhallgatott eseményekről.

1970. január 15-22. Országos népszámlálást tartottak a Szovjetunióban. Kárpátalja lakossága 1 057 521 fő, ebből 10 857 fő zsidó.

1970. szeptember 20. Nemzetközi szolidaritási nap a Szovjetunióban élő zsidókkal. Londonban, New Yorkban, Párizsban, Torontóban és a világ más nagyvárosaiban szimpátiatüntetésekre került sor.

1970. november Moszkvában megalakult a Szovjet Emberi Jogi Bizottság, amelynek egyik alapítója Andrej Szaharov.

1970. december 30. Jean-Paul Sartre is részt vett azon a párizsi tüntetésen, amelyen a Szovjetunióban a zsidókkal szemben hozott ítéletek ellen tiltakoztak. („*A zsidó helyzete olyan, hogy bármit cselekszik, minden ellene fordul*” – Jean-Paul Sartre: Zsidó lét és antiszemitizmus).

1971. március-április Az SZKP XXIV. kongresszusán Leonyid Brezsnyev bejelentette a szovjet nép történelmi kategóriájának kialakulását. Ennek folyamatában el kellett háritani az olyan akadályokat, mint a burzsoá-nacionalista csökevények továbbélése.

1971 A Szovjetunióból kivándorló zsidók között először voltak olyanok, akik nem Izraelbe, hanem valamely más országba távoztak.

1972. április 30. Szolidaritási nap a Szovjetunióban élő zsidókkal az Egyesült Államokban.

1972. augusztus 3. A szovjet útleve lhivatalokban kifüggesztették, hogy a kivándorlók kötelesek megtéríteni az államnak taníttatásuk költségeit.

1972. szeptember 5. A müncheni olimpián egy palesztin terrorszervezet által elkövetett merénylet áldozatává vált 11 izraeli sportoló.

1972. szeptember 16. Az angol parlament alsó házában bejelentették: az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága ki fogja vizsgálni azt a szovjet lépést, hogy a kivándorlóktól a taníttatási díj megtérítését követelik.

1972. október. 21 Nobel-díjas aláírásával jelent meg nyílt levél a New York Times-ban, amelyben tiltakoztak az ellen, hogy a Szovjetunióban a kivándorlóktól megkövetelik a taníttatási díj megtérítését.

1972. október 18. Először tettek kivételt néhány kivándorló családdal abban a tekintetben, hogy nem kellett visszafizetniük az államnak a taníttatási költségeket.

1973. január 19. A Legfelsőbb Tanács közlönyében megjelent a rendelet a taníttatási költségek megfizettetéséről a kivándorlókkal.

1973. március 20. Felfüggesztették a taníttatási költségeknek a kivándorlókkal való megfizettetésére vonatkozó rendelet hatályát. Erről a szovjet vezetés külön értesítette Richárd Nixont, az USA elnökét.

1973. április 19. Richard Nixon, az USA elnöke és nemzetbiztonsági tanácsadója, Henry Kissinger zsidó szervezetek vezetőivel találkozott, amely során azt kérték, hogy ne támogassák az amerikai kereskedelmi törvény Jackson-Vanik-féle módosítását.

1973. szeptember 18. A Szovjetunió ratifikálta a polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségományát.

1973. október 6-26. A jóm kippuri, vagy negyedik arab-izraeli háború, amelyet Izrael folytatott egyes arab államok Egyiptom és Szíria vezette koalíciója ellen, miután Jom kippur napján megtámadták Izraelt.

1973. december 11. Az amerikai kongresszus képviselőháza elfogadta a kereskedelmi törvény Jackson-Vanik-féle módosítását, amelyet az állampolgáraik kivándorlását akadályozó szocialista országokkal szemben alkalmaztak.

1974.. június 18. A Szovjetunióban tíz zsidó engedélyt kapott arra, hogy a budapesti Rabbiképző Intézetben tanuljon.

1974. szeptember 27. Izraelbe érkezett a hatnapos háború óta a százezredik szovjet emigráns.

1974. október 18. A szenátus is elfogadta az amerikai kereskedelmi törvény Jackson-Vanik-féle módosítását.

1974. november 10. Andrej Szaharov arra szólított fel, hogy a készülő szovjet-amerikai emigrációról szóló megállapodás hatályát terjesszék ki a Szovjetunióban élő összes nemzetiségre.

1975. január 10. A Szovjetunió megtagadta a kereskedelmi egyezmény aláírását az USA-val. A szovjetek állítása szerint a kivándorlást kérelmező zsidóknak több mint 98 %-a megkapja az engedélyt.

1975. január 27. Száz szovjet zsidó Nyugatra kijuttatott levélben azt állította, hogy a Szovjetunió nem a Jackson-Vanik-féle, hanem a Stevenson-féle módosítás miatt utasította el a kereskedelmi egyezmény aláírását.

1975. szeptember 18. A Szovjetunió ratifikálta a helsinki-záróokmányt.

1975. november 10. Az ENSZ elfogadta a 3379. sz. határozatot, amely kimondta: „*A cionizmus a rasszizmus és a faji megkülönböztetés egyik formája.*” 1991. december 16-án a határozatot visszavonták.

1976. május 23. A Szovjetunióban 30 %-os adót róttak ki a külföldről érkező pénzáttalásokra.

1976. július 2. Babij Jarban felavatták „*a német fasiszták által agyonlőtt szovjet állampolgárok és hadifogságba került szovjet katonák és tisztek emlékművét*”. Az emlékművön semmi nem utalt a zsidóságra.

1976. november 9. Kijevben Mikola Rudenko elnökletével megalakult a Helsinki Egyezmény Végrehajtását Elősegítő Ukrán Társadalmi Csoport (1988-tól Ukrán Helsinki Bizottság).

1977. március 1. Az amerikai szenátus határozatban ítélte el a Szovjetunió gyakorlatát, hogy üldözik azokat, akik ki akarnak vándorolni.

1977. április 22. Párizsban 14 ország parlamenti képviselőinek találkozásán határoztak az állandó Szovjet Zsidókat Támogató Európai Bizottság felállításáról.

1979. január 17-24. Országos népszámlálást tartottak a Szovjetunióban. Kárpátalja lakossága 1 155 759 fő, ebből 3 848 fő zsidó.

1980. augusztus 26. A Szovjetunióban hét év után ismét zavarni kezdték a BBC, az Amerikai Hangja és a Deutsche Welle orosz nyelvű adásait. Ez időben egybe esett a lengyelországi Szolidaritás mozgalom aktivizálódásával.

1980-as évek eleje. A kárpátaljai zsidók, főképp a legutolsó aliya tagjai megteremtették a peszah utáni első szombat piknikjének hagyományát az izraeli Ben-Semenben.

1981. New Yorkban megjelent az *Auschwitz-album* első kiadása. Ebben azokat a fotókat adták közre, melyeket meleg ruhát keresve, az örök elhagyott szállásán a bilkei Jákob Lili talált a láger felszabadítása után. A fotók Beregszász, Técső és más kárpátaljai települések gettóiból deportált zsidók első szállítmányairól, a lágerbe érkezésről, a válogatásról, a gázkamra előtti várakozásról készültek.

1983. január 13. Az Európai Parlament határozatban szólította fel a szovjet vezetést, hogy ismét liberalizálja a zsidó kivándorlással kapcsolatos politikáját, ahogy azt az 1970-es években tette.

1983. május 12. A szovjet hatóságok szigorították a kivándorláshoz szükséges dokumentumok sorában benyújtandó meghívólevéllel kapcsolatos elvárást: ezentúl fél évente meg kell újítani (korábban évente).

1985. március 11. Az SZKP KB soron kívüli plénümán Mihail Gorbacsovot választották főtítkárrá. Kezdetét vette a peresztrojka („átalakítás”) és a glasznoszty („nyíltság”) időszaka.

1986. február 26. Moszkvában megnyílt az SZKP XXVII. kongresszusa, melyen meghirdették a társadalom demokratizálódását. A kongresszust megelőzően zsidók egy csoportja kérte a kongresszust, hogy tegye lehetővé a bebörtönzött zsidók szabadon bocsátását, tegye nyilvánossá a kivándorlásra vonatkozó törvényeket, repatriálási egyezmény aláírását Izraellel.

1986. április 26. Robbanás következett be a Kijev melletti Csernobili Atomerőműben.

1986. október 11. Mihail Gorbacsov szovjet és Ronald Reagan amerikai vezető csúcstalálkozójára került sor az izlandi Reykjavikban, ahol a középhatótávolságú nukleáris rakéták kérdését vitatták meg. Ennek alapján 1987-ben aláírták az erről szóló egyezményt.

1986. december 12. A Szovjetunióban engedélyezték külföldiekkel közös vállalatok alapítását.

1986 Nobel-békedíjat kapott a máramarosszigeti születésű Elie Wiesel, magyar származású amerikai zsidó író, politikai aktivista. Ő használta először a „holokausz” kifejezést a mai értelmében.

1987. október 28. A Szovjetunióban először engedélyezték, hogy Budapestről vámmentesen importáljanak a kóser étkezéshez kapcsolódó árukat, melyek egy moszkvai étterembe kerültek.

1987. december 1. Mihail Gorbacsov azt nyilatkozta az NBC tévé-társaságnak, hogy ellenzi a zsidók kivándorlását, mert az nem más, mint agyelszívás. Azok esetében nem engedélyezik a kivándorlást, akik állami- vagy katonai titkok birtokában vannak.

1989 március. Országos népszámlálás tartottak a Szovjetunióban. Kárpátalja lakossága 1 245 618 fő, ebből 2 100 fő zsidó. Ukrajna összlakossága megközelítette az 51,5 millió főt, ebből 486 326 (0,9 %) zsidó.

1989. november 14. A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa jóváhagyta azt a nyilatkozatot, amelyben az erőszakkal kitelepített nemzetiségek elleni repressziókat törvénytelennek és büntettnek ismeri el, illetve kinyilvánítja jogaik biztosítását.

1989. december 2-3. Málta partjainál találkozott Mihail Gorbacsov szovjet államfő-pártfőtitkár és George Bush, az Egyesült Államok elnöke. A világsajtó a hidegháború lezárásaként értékelte az eseményt.

1990. március 4. Ukrajnában megtartották az első demokratikus választásokat. Első ízben volt mód arra, hogy a szavazók több jelölt közül válasszanak.

1990. június 11. Az ukrán köztársaságban a „moszkvai időről” áttértek a „kijevi időre”.

1990. október 24. Kijevben az ukrán Legfelsőbb Tanács megsemmisítette az Ukrán SZSZK Alkotmányának 6. cikkelyét, amely a kommunista párt vezető szerepét mondta ki.

1990. december 24. Leonyid Kravcsuk, az Ukrán SZSZK Legfelsőbb Tanácsának elnökei fogadta Arthur Schneir New York-i rabbit, a Lelkiismeret Hangja szövetség vezetőjét, s arról tájékoztatta, hogy a zsidók visszakaptak több épületet, amelyek korábban kultúrházként, múzeumként funkcionáltak, konkrét lépéseket tesznek annak érdekében, hogy biztosítsák a lehetőséget az anyanyelv elsajátítására az iskolákban, szépirodalmat, újságokat adnak ki jiddis nyelven.

1990–1991. Az utolsó két szovjet évben minden korábbi mértéket felülmúlt a kivándorlási hullám. Az ukrainai zsidó emigránsok két fő célországa Izrael és az Egyesült Államok voltak. A szovjet időszakban Ukrajnából a legtöbben Kárpátalját, valamint Csernovci, Odessza, Lemberg megyéket és a fővárost, Kijevet hagyták el.

1991. március 17. Országos referendumot tartottak a Szovjetunió egysége megőrzésének kérdésében. A lakosság többsége a szövetség

fennmaradása mellett adta le voksát. Kárpátalján az ukrainai átlagnál kevesebben (62 %) mondtak igent az unióra.

1991. április 23. Elfogadták Ukrajna törvényét a lelkiismereti szabadságról és az egyházakról. Az állam és az egyház viszonya a demokratikus államok mintájára alakult át.

1991. augusztus 18-20. A késő esti órákban Moszkvában rendkívüli bizottság vette át a hatalmat. Mihail Gorbacsov szovjet elnököt a Krímen tartották fogva. Moszkvában rendkívüli állapotot vezettek be, a hadsereget az utcára vezényelték. Oroszország vezetői nyilatkozatban ítélték el a puccsot, ellenállásra szólították fel a lakosságot. Leonyid Kravcsuk ukrán elnök nyíltan nem foglalt állást. Az ungvári városi tanács viszont törvénytelennek minősítette a moszkvai hatalomátvételt. Az ukrán Legfelsőbb Tanács Elnöksége kinyilvánította, hogy a moszkvai rendkívüli bizottság döntései Ukrajna területén nem érvényesek.

1991. augusztus 21. Moszkvában Borisz Jelcin orosz elnök bejelentette a puccs megghiúsulását. A katonaságot visszarendelték a lakományokba.

1991. augusztus 24. Kijevben az Ukrán SZSZK 12. összehívású Legfelsőbb Tanácsának rendkívüli ülészakán kikiáltották Ukrajna függetlenségét.

1991. szeptember 29. Babij Jarban újabb emlékművet állítottak fel – ezúttal a zsidók tömeges kivégzésének 50. évfordulója tiszteletére. Ukrajnában szeptember 29. a babij jari tragédia emléknapja.

1991. december 1. Az Ukrajnában megtartott országos népszavazáson a lakosság 90%-a támogatta a köztársaság függetlenségét.

1991. december 7-8. Belovezsckaja Puscsában, Ereszt közelében Borisz Jelcin orosz, Leonyid Kravcsuk ukrán és Sztanyiszlav Suskevics belorusz elnök megegyeztek, hogy a Szovjetuniót felszámoltnak tekintik, s létrehozzák helyette a Független Államok Közösségét.

1991. december 10-12. Ukrajna, Belorusszia és Oroszország semmisnek nyilvánította a Szovjetunió megalakulásáról szóló 1922. december 30-i szerződést.

1991. december 21. Alma-Atában a 15 volt szovjet tagköztársaságból 11 aláírta a Független Államok Közösségének megalakításáról szóló egyezményt.

1992. január 30. Helsinkiben Ukrajna az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) tagja lett.

1992. március 4. Leonyid Kravcsuk, Ukrajna elnöke rendeletet írt alá, amely kimondta, hogy „1992–1993 folyamán adják át a vallási gyülekezeteknek tulajdonként vagy díjtalan használatra azokat a kultikus épületeket, amelyeket nem rendeltetésüknek megfelelően használnak.”

1993 Ungváron megalakult a Kárpátaljai Megyei Zsidó Kulturális-Oktatási Egyesület.

1994. március 23. Brüsszelben Ukrajna és az Európai Unió partner-ségi és együttműködési egyezményt írt alá.

1994. május 12. Beregszászban az egykori nagyzsina góga falán fel-avatták a holokauszt áldozatainak emléktábláját héber, ukrán és magyar nyelvű szöveggel.

1994 Munkácson megalakult a Menóra Városi Zsidó Kulturális Egye-sület.

1995. szeptember 26. Ukrajna tagja lett az Európa Tanácsnak.

1995. Ungváron megkezdte működését a Magén Avot Jótékony-sági Alap helyi képvisellete.

1996. június 28. Kijevben a Legfelsőbb Tanács elfogadta az ország új Alkotmányát.

1996-1997 Kárpátalján több zsidó temetőt vandál módon megron-gáltak.

1999. április 1. Moszkvában Ukrajna és Oroszország elnökei kicse-rélték a ratifikált egyezményt, melyben Oroszország elismerte a függet-len Ukrajnát és annak határait.

1999 Ungváron létrejött a Hesed Spira Kárpátaljai Jótékony-sági Alap és a Festőművészek a gyerekekért Kárpátaljai Zsidó Jótékony-sági Alap.

2001-ben a Magyar Köztársaság kormánya április 16-át nyilvánította a holokauszt emléknapijává.

2001. Ungváron megalakult a Kárpátaljai Magyar Zsidók Egyesülete. Az első ukrainai népszámlálás hivatalos adatai szerint Kárpátalja zsi-dó lakossága 565 fő, ebből ungváriak 232-en (a város lakosságának 0,2 %-a), munkácsiak 157-en (0,2 %).

2007. december 21. Nyolc új tagállam csatlakozásával a schengeni övezet elérte Ukrajna határát.

2009. szeptember. Ungváron a régi zsidó temetőben holokauszt em-lékművet avattak azon a helyen, ahová az ungvári gettóban meghalt ál-dozatokat temették. Mennem Mendel Taichman, Ungvár és Kárpátalja főrab-bija elmondta, a holokauszt első kárpátaljai áldozatainak tömegsír-

ját hosszas kutatás után, levéltári forrásokra és a túlélők visszaemlékezéseire támaszkodva sikerült megtalálni.

2009. Ungváron megkezdte működését a Szochnut-Ukrajna helyi képviselőlete.

2010. január 26. A munkácsi zsidó temetőben holokauszt emlékművet avattak.

2010. Jancsó Miklós hat részes dokumentumfilm sorozatot készített *Kövek üzenete* címmel a Kárpát-medence zsidó emlékeiről.

2010. Munkácson megalakult a Salom Városi Zsidó Nemzeti-Kulturális Egyesület. Kárpátalján 64 megyei státuszú kisebbségi kulturális egyesület működött: 17 cigány, 13 magyar, 11 ruszin, 6 orosz, 4-4 szlovák és román, 3 zsidó, 2 német és 1-1 lengyel, örmény, belorusz és görög.

2011. Kárpátalján több holokauszt megemlékezésre került sor. Magyarország Külügyminisztériuma az évet Wallenberg-évé nyilvánította.

2011. június 23-26. Négy napos kulturális zárandoklat az ezerarcú Kárpátaljáról a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület szervezésében.

2012. április 17. Raoul Wallenberg születésének 100. évfordulója alkalmából megemlékezésre került sor a Beregszászi Zsinagóga épületében a beregszászi magyar konzulátus szervezésében. A rendezvény első helyszíne a zsinagóga udvarán lévő emléktábla előtt volt, ahol Tóth István, Magyarország Beregszászi Konzulátusának főkonzulja és Galkin Mihail, a Heszed Spira kárpátaljai zsidó jótékonyági alapítvány vezetője emlékkövet helyeztek el az emléktáblánál. A megemlékezésen felszólalt Menachem Mendel Teichmann, a kárpátaljai zsidó közösség főrabbija, aki egyúttal köszönetet mondott a magyar kormánynak és miniszterelnöknek a zsidóság melletti kiállásáért. Ezt követően egy rövid filmvetítésre került sor *Ember az embertelenségben* címmel, amely Wallenberg tevékenységét mutatta be egy fél órában. A filmvetítés után a főkonzul tartott előadást a kárpátaljai zsidók deportálásáról. A megemlékezéshez kapcsolódva az Ungvári Zenei Drámai Színház Beregszászon az *Eszter* című musicalt vitte színre.

2012 folyamán. Munkácson megemlékezés keretében avatták fel Raul Wallenberg svéd diplomata, a kommunista diktatúra áldozata domborművét, Magyarország Ungvári Főkonzulátusának adományát. A dombormű alkotója az ungvári Mihajlo Kolodko szobrászművész.

2013. április 12. Idén is megrendezték szokásos éves találkozójukat a Kárpátaljáról elszármazott, Izraelben élő zsidók. A piknik formájában

megtartott összejövetelre az ország közepén lévő ben-šemeni erdőben került sor, amelyet szinte teljesen megtöltött a mintegy ezer ember.

2014. április 16. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán holokauszt-emléknapot tartottak, amelynek keretében a tanintézet diákjai és az érdeklődők rendhagyó történelemórán ismerhették meg a kárpátaljai zsidóság 1944. évi tragédiáját és a zsidóságnak a régió történelmében betöltött szerepét. Az intézményben Emberségről példát... címmel Raoul Wallenbergről készült poszterekből nyílt kiállítás.

2014. április 16. Holokauszt emléknap Beregszászban. A konferencia végén a megemlékezők az emléktábla talapzatánál hat szál gyertyát gyújtanak a 6 millió elhurcolt zsidó emlékére.

2014. április 16-25. A Magyar Értelmisségiek Kárpátaljai Közossége a Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet és a Kárpátaljai Magyar Zsidók Egyesületével együttműködve a Magyar holokauszt emléké – 2014 Kárpátalján címmel Beregszászban, Ungváron, Munkácson, Nagyszőlősen, Tiszabökényben, Péterfalván több civil szervezettel közösen a kárpátaljai zsidóság gettókba zárása és elhurcolása 70. évfordulója kapcsán megemlékezéseket szervezett.

2014. április 16. A Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet (KMMI) és a Magyar Értelmisségiek Kárpátaljai Közossége (MÉKK) a Kárpátaljai Magyar Zsidók Egyesületével (KMZSE) együttműködve a Magyar holokauszt emléké – 2014 Kárpátalján címmel a kárpátaljai zsidóság gettókba zárásának és deportálásának 70. évfordulója kapcsán tartott emlékkonferenciát Beregszászban. A városi művelődési ház, az egykori nagyzsinaóga falán elhelyezett holokauszt-emléktáblánál Zubánics László, a KMMI elnöke köszöntötte az egybegyűlteket. A korabeli eseményeket Dupka György, a MÉKK elnöke, Huber Béla, a KMZSE elnöke és Bozsik Béla beregszászi konzul elevenítette fel. A szónokok emlékeztettek arra, hogy 1944 tavaszán az akkor 19 ezres Beregszászról 5800, a város környékéről pedig további 5 ezer zsidó lakost hurcoltak haláltáborokba.

Az Európa-Magyar Házban rendezett emlékkonferencia megnyitásként hat szál gyertyát gyújtottak a 6 millió elhurcolt zsidó emlékére, majd imádkoztak az áldozatok lelki üdvéért. Túlélők, hozzátartozók emlékeztek meg az odaveszettekről. Az eseményen számos előadásra került sor. A tudományos konferencián elhangzott, hogy – ukrán levéltári források szerint – a mai Kárpátalja területén 1944 tavaszán 12 gettó

működött, amelyekbe 112 500 zsidót deportáltak. Az elhurcoltak közül 104 177-en meghaltak a lágerekben, és az életben maradottak közül alig 7 ezren tértek vissza szülőföldjükre.

A kárpátaljai zsidóság jelenlegi helyzetét ismertető előadásában Huber Béla, a KKMZSE elnöke elmondta, hogy a magyar ajkú zsidók száma Kárpátalján mostanra 80 fő alá csökkent, és a közösségnek gyakorlatilag megszűnt az utánpótlása, mert a fiatalok elhagyják az országot. Úgy vélte, hogy amennyiben nem következik be pozitív változás, két-három évtized múlva nem lesz magyar zsidó az ukrajnai megyében. Zubánics László dokumentumok és visszaemlékezések alapján a zsidóság Felső-Tisza-vidéki elhurcolásáról, Sepa János, a Beregvidéki Múzeum igazgatója az intézmény anyagai alapján a beregszászi és Bereg-vidéki zsidóság gettókba zárásáról és deportálásáról tartott tájékoztatót. Dupka György, a MÉKK elnöke a zsidó holokauszt és szovjet zsidóüldözés kárpátaljai vonatkozásairól szolt, míg Alekszej Korszun azon zsidó fiatalok sorsáról, akik a náci üldözés elől a Szovjetunióba menekültek. A rendezvényen Marcsák Gergely megzenésített verseket énekelt, Lőrincz P. Gabriella irodalmár Radnóti Miklós költeményeiből adott elő válogatást. Az emlékkonferencia résztvevői Robert Capa világhírű fotóművész munkáiból álló vándorkiállítást, valamint könyvkiállítást és filmvetítést is megtekinthettek.

2014. április 23. Rendhagyó történelmi és irodalmi óra keretében emlékeztek a holokauszt 70. évfordulójára az Ungvári Nemzeti Egyetem Magyar Tannyelvű Humán- és Természettudományi Karán. Spenik Sándor dékán nyitó gondolatait követően Robert Capa világhírű fotóművész vándorkiállítását Balogh Dénes Magyarország Ungvári Főkonzulátusának konzulja nyitotta meg. A kárpátaljai holokausztról Zubánics László, Dupka György és Csordás László tartott előadás. Az ungvári izraelita temetőben gyertyagyújtással emlékeztek a városból elhurcolt 14 ezer ungvári zsidóról.

2014. április 24. A Munkácsi Állami Egyetem Humán-Pedagógiai Koledzse magyar tagozatán rendhagyó irodalom- és történelemórán emlékeztek a holokauszt 70. évfordulójáról. A megemlékezésen felszólaltak: Balogh Dénes, Magyarország Ungvári Főkonzulátusának konzulja, Zubánics László történész, Csordás László irodalmár, Dupka György helytörténész. A diákok egy rövid irodalmi összeállítással tisztelegtek Radnóti Miklós emléke előtt. A megemlékezés keretében került megnyitásra Robert Capa világhírű fotóművész vándorkiállítása.

2014. április 25. Nagyszőlősen a városi könyvtárban emlékeztek az Ugocsából elhurcolt zsidók kálváriájáról. A tanácskozáson Mánya István, Magyarország beregszászi konzulátusának konzulja, Dupka György és Grigora Éva emlékeztek meg a zsidóság gettókba zárásáról, illetve deportálásának körülményeiről. Döntés született arról, hogy a konferenciák során elhangzott előadások, illetve az időközben előkerült kordokumentumok egy emlékkönyvben látnak majd napvilágot. A megemlékezés végén került sor Robert Capa világhírű fotóművész vándorkiállításának megnyitójára.

2014. április 25. Dupka György, a MÉKK elnöke és Tiszabökény díszpolgára kezdeményezésére szülőfalujában, a Mártírok Parkjában a 72 deportált zsidó polgártársnak emlékjelet állíttatott, amelynek leleplezésében közreműködött Nagy Igác, Magyarország beregszászi konzulátusának konzulja, Weisz Miklós, a Kárpátaljai Magyar Zsidósövetség Nagyszőlősi Járási elnöke, az ugocsai hitközség vezetője, Páva István, a Péterfalvai Önkormányzat tagja, a MÉKK Ugocsa-vidéki elnöke és a helyi magyar értelmiség képviselői.

A résztvevők gyertyát gyújtottak a tiszabökényi elhurcolt zsidók emlékére.

2014. április 25. A péterfalvai könyvtár olvasótermében holokausz emlékünnepe zajlott le a tiszaháti program keretében. A díszvendégeket Pallagi Ágnes könyvtáros üdvözölte. A rendezvényen előadást tartott Csordás László irodalmár, Weisz Miklós, a zsidósövetség és hitközség ugocsai elnöke, Grigora Éva, a járási hivatal kulturális osztályának szakreferense, Nagy Ignác, Magyarország beregszászi konzulátusának konzulja és Dupka György. A rendezvényen közreműködött: Minya Tamás a helyi művészeti iskola diákja, aki elszavalta Radnóti Miklós: Sem emlék, sem varázslat c. verset, majd hegedűn előadta Vivaldi Á-mol koncert 1. részét, John Williams J. Town egyik hegedűre írt művét. Az előadások után a Kokas Banda előadta a Schindler Listája c. film egyik zenei részletét, zsidó és magyar népdalcsokrot. Végezetül a résztvevők megtekintették Robert Capa/Friedman Endre fotóművész vándorkiállítását.

2014. november 8. Embermentés a vészkorszakban címmel szerveztek nemzetközi emlékkonferenciát Budapesten a holocaust 70. évfordulóján az Erdélyi Szövetség szervezésében. Kárpátaljáról Dupka György történész vett részt és tartott előadást.

2014. november 22. A Szolyvai Emlékparkban a megemlékezés keretében avatták fel Raul Wallenberg svéd diplomata, a kommunista diktatúra áldozata domborművét, Magyarország Ungvári Főkonzulátusának adományát. A dombormű alkotója az ungvári Mihajlo Kolodko szobrászművész.

Jelen könyvön kívül a kronológia elkészítéséhez felhasznált alapvető irodalom: Újvári Péter, szerk., *Magyar Zsidó Lexikon* (Budapest, 1929); Randolph L. Braham, *A népiirtás politikája. A holocaust Magyarországon. I-II* (Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997); Fedinec Csilla, *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918-1944* (Nostra Tempora, 7) (Galánta – Dunaszerdahely: Fórum Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002); Fedinec Csilla – Szereda Viktória, szerk., *Ukrajna színeváltozása 1991-2008: Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök* (Pozsony: Kalligram, 2009); Gidó Attila, *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek (1918-1940)* (Csíkszereda: Pro-Print, 2009); Юлий Кошаровський – Инид Вертман, «Хронология событий сионистского движения в Советском Союзе», in: Юлий Кошаровський, *Мы снова евреи. Очерки по истории сионистского движения в Советском Союзе*, Т.3. (Иерусалим, 2009); Fedinec Csilla - Vehes Mikola, szerk., *Kárpátalja 1919-2009: Történelem, politika, kultúra* (Budapest: Argumentum - MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010); М. Вереша – Ч. Фединець, ред., *Закарпаття 1919-2009 роки: Історія, політика, культура* (Ужгород: Видавництво «Ліра», 2010); Vehes Mikola, ét al., *Хроніка Закарпаття: 1867-2010 / Kárpátalja évszámokban: 1867-2010* (Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011); Komoróczy Géza, *A zsidók története Magyarországon, I-II* (Pozsony: Kalligram, 2012) stb.

MELLÉKLETEK

A BEREKSZÁSZI EMLÉKKONFERENCIA ÉS KÍSÉRŐ RENDEZVÉNYEINEK PROGRAMJA

 Magyar Értelmisségek Kárpátaljai Közössége Товариство угорської інтелігенції Закарпаття 88017 Ungvár, Babuskin tér 5a. Tel./fax: 00-380-312-61-38-98, 64-37-37 E-mail: titkarsag@mekk.uz.ua	 Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet ЗОБОО „Центр підтримки угорської культури” 90202 Beregszász, Széchenyi u. 59 B. Tel./fax: + 380-3141-428-15 e-mail: kmmi@swi.net.ua
--	--

*„Oly korban éltem én e földön,
mikor az ember úgy elaljasult,
hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra,
s míg balhitekben hitt s tajtékzott téveteg,
befonták életét vad kényszerképzetek.”*
Radnóti Miklós: Töredék (1944.)

Meghívó

Tisztelt CÍM, Kedves Barátaink!

A Magyar Értelmisségek Kárpátaljai Közössége a Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet és a Kárpátaljai Magyar Zsidók Egyesületével (KMZSE) együttműködve a Magyar holokauszt emlékévé – 2014 Kárpátalján címmel **2014. április 16–25. között Beregszászban, Ungváron, Munkácson, Nagyszőlősen, Tiszabökenyben, Péterfalván** több civil szervezettel közösen a 70 évvel ezelőtt gettósított és deportált zsidókra emlékezik, rendezvényeket szervez.

A szervezőbizottság nevében tisztelettel várjuk rendezvényeinkre!

Dupka György
a MÉKK elnöke

Zubánics László
a KMMI elnöke

Huber Béla
a KMZSE elnöke

*A rendezvénysorozat fő támogatója:
a Miniszterelnökség „Civil Alap 2014 – pályázati program”*

BEREGSZÁSZI PROGRAM
2014. április 16., szerda:

I. helyszín: beregszászi járási kultúrház

Kezdés: **10.30** óra.

* Emlékezés a gettósított és deportált beregszászi és bereg-vidéki zsidókra. Gyertyagyújtás a beregszászi járási kultúrház (az egykori nagyzsina góga) falán elhelyezett holokauszt- emléktáblánál. Beszédet mond **Huber Béla**, a KMZSE elnöke.

II. helyszín: Európa-Magyar Ház
(Beregszász, Széchenyi u. 59B.)

Kezdés: **11. 00** óra.

****Magyar holokauszt emlékév – 2014 Kárpátalján.** Nemzetközi konferencia: **Sorstragédiák: kárpátaljai magyar zsidók a náci haláltáborokban, a sztálini lágerekben.***

Előzetes program:

I. Megemlékezés, megnyitó

- Hat száz gyertya meggyújtása a 6 millió elhurcolt zsidó emlékére.
- Ökumenikus ima az áldozatok lelki üdvéért
- **Marcsák Gergely** megzenésített költeményeket ad elő. Radnóti Miklós költő verseiből ad elő egy csokorra valót **Lőrincz P. Gabriella** irodalmár.
- Túlélők, hozzátartozók emlékeznek.
- Robert Capa világhírű fotóművész vándorkiállításának megnyitása Magyarország Ungvári Főkonzulátusának közreműködésével.
- Könyvkiállítás

II. Előadások

- **Huber Béla:** A KMZSE tevékenysége, és a holokauszt emlékhelyek ápolása.
- **Doma István:** A zsidóság múltja és jelene Kárpátalján.
- **Vákiv Marietta:** A galíciai zsidók szerepe a magyarországi antiszemitizmusban.
- **Zubánics László:** A zsidóság Felső-Tisza-vidéki elhurcolása a dokumentumokban és visszaemlékezésekben.
- **Sepa János:** A beregszászi és beregvidéki zsidóság gettókba zárása és deportálása a Beregvidéki Múzeum anyagaiban.

- **Dupka György:** A zsidó holokauszt és szovjet zsidóüldözés kárpátjai vonatkozásai a levéltári anyagokban.
- **Alekszej Korszun:** A náci üldözés elől a magyar-szovjet határ átlépő zsidó fiatalok sorsa a sztálini lágerekben.
- **Misjuk Mihajlo Dmitrovics,** a Kárpátaljai Megyei Állami Levéltár igazgatója: A KMÁL levéltárban tárolt zsidóság életével, deportálásával kapcsolatos iratcsoporthoz.
- **Fedinec Csilla,** PhD MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete: "Visszatérés a semmibe" Kárpátalja zsidósága az 1940-es évek második felében.
- **Csordás László:** A tűzre vetett Radnóti.

III. Kávészünet után vita, felkért előadók, hozzászólók.

IV. Filmvetítés a holokausztkutatók anyagaiból.

Helyszín: **Beregszász, zsidótemető**

Kezdés: **15. 00** óra.

*Főhajtás Hirsch Salamon egykori beregszászi főrabbi emlékművénél, aki osztozott hívei sorsában, az auschwitzi megsemmisítő táborban vesztette életét.

UNGVÁRI PROGRAM

2014. április 23., szerda:

Helyszín: **Ungvári Nemzeti Egyetem**

(Ungvár, Unyiverszitetszkaja u. 14.)

Kezdés: **11.00** óra

*Emlékezés a magyar holokauszt áldozataira rendhagyó történelmi és irodalmi óra keretében az Ungvári Nemzeti Egyetem Magyar Tannyelvű Humán- és Természettudományi Karán.

Előadó: Zubánics László: A zsidóság Felső-Tisza-vidéki elhurcolása a dokumentumokban és visszaemlékezésekben.

Házigazda **dr. Spenik Sándor** dékán.

* Robert Capa világhírű fotóművész vándorkiállításának megnyitása Magyarországon Ungvári Főkonzulátusának közreműködésével.

Helyszín: **Ungvár, zsidó temető.**

Kezdés: **14.00** óra

*Emlékezés az ung-vidéki és ungvári gettósított, deportált zsidókra az ungvári zsidótemetőben. Gyertyagyújtás a holokauszt-emlékműnél.

MUNKÁCSI PROGRAM

2014. április 23. csütörtök:

Helyszín: **Munkács, Jan Komenszki u. 59.**

Kezdés: **10.00** óra.

*Magyar holokauszt megemlékezés a Munkácsi Állami Egyetem Humán-Pedagógiai Koledzse magyar tagozatának diákjaival. A rendhagyó irodalmi és történelmi óra levezetésében közreműködnek az *Együtt* című irodalmi-művészeti-kulturális folyóirat szerzői.

Előadók:

Zubánics László: A zsidóság Felső-Tisza-vidéki elhurcolása a dokumentumokban és visszaemlékezésekben.

Csordás László: A tűzre vetett Radnóti.

Háziasszony: **Kótun Jolán** magyar szakos tanár.

* Robert Capa világhírű fotóművész vándorkiállításának megnyitása Magyarország Ungvári Főkonzulátusának közreműködésével.

Helyszín: **Munkács, zsidó temető.**

Kezdés: **13.00** óra

*Emlékezés a Munkácsról és vidékéről gettósított, deportált zsidókra a munkácsi zsidótemetőben. Gyertyagyújtás a holokauszt-emlékműnél.

NAGYSZŐLŐSI PROGRAM

2014. április 25., péntek:

Helyszín: **Nagyszőlősi központosított könyvtár.**

Kezdés: **10.00** óra

*Magyar holokauszt megemlékezés, író-olvasó találkozó
a nagyszőlősi központositott könyvtárban.

Előadó: Csordás László: A tűzre vetett Radnóti.
Házigazda **Vaskeba Katalin** igazgató.

* Robert Capa világhírű fotóművész vándorkiállításának megnyitása
Magyarország Ungvári Főkonzulátusának közreműködésével.

Helyszín: **Nagyszőlős, zsidó temető.**

Kezdés: **12.00** óra

*Emlékezés a nagyszőlősi és ugocsa-vidéki gettósított, deportált
zsidókra az emléktáblánál és a helyi zsidótemetőben. Gyertyagyújtás a
holokauszt-emléktáblánál.

TISZAHÁTI PROGRAM

2014. április 25., péntek:

Helyszín: **Tiszaölkény, Zrínyi Ilona u. 93 a.**

Kezdés: **16.00** óra.

*Emléktábla avatás a tiszabölkényi elhurcolt zsidók emlékére.

*Gyertyagyújtás a péterfalvai II. világháború áldozatainak emlékművénél.

Helyszín: **Péterfalvai Művelődési Ház közkönyvtára.**

(Péterfalva, II. Rákóczi Ferenc u. 124.)

Kezdés: **16.00** óra.

Előadó: Csordás László: A tűzre vetett Radnóti.

*Robert Capa világhírű fotóművész vándorkiállításának megnyitása
Magyarország Ungvári Főkonzulátusának közreműködésével.

Háziasszony: **Pallagi Ágnes** könyvtáros.

A TISZABÖKÉNYBEN FELAVATOTT EMLÉKOSZLOP FELIRATA

ÁLDOTT A MÁRTÍROK EMLÉKE!

**Szolgáljon e tábla örök emlékeztetőül, annak a 72 zsidó
polgártársnak, akiket Tiszabökényből hurcoltak el
1944 áprilisában a náci koncentrációs táborokba:**

Berkovics Ella háztartásbeli
Berkovics Ignác földműves
Berkovics Iлона
Berkovics Sándor
Berkovics Rózsa
Deuch Hermína háztartásbeli
Deuch Klára iskolás
Deuch Sámuel munkás
Friedman Dezső egyetemista (1919.)
Hiller Béla iskolás
Hiller Jolán iskolás
Hiller Lejba szabó
Hiller Miklós iskolás
Hiller Péter iskolás
Izsák Ábrahám molnár
Izsák Aranka iskolás
Izsák Barbara iskolás
Izsák Ernő iskolás
Izsák Regina háztartásbeli
Izsák Jenő iskolás
Izsák Zoltán munkás
Jakubovics Ábrahám földműves

Katz Fanni
Katz Emma iskolás
Katz Ignác iskolás
Katz József iskolás
Katz Móric szabóinas (1897. VI. 04.)
Katz Rozália iskolás
Katz Sámuel szabó
Klein Eta háztartásbeli
Klein Jenő iskolás
Klein József földműves
Klein Mária iskolás
Klein Piroska iskolás
Lebovics Anna iskolás
Lebovics Tibor iskolás
Lebovics Sára háztartásbeli
Mauszkopf Éva iskolás
Mauszkopf Fanni háztartásbeli
Mauszkopf Katalin iskolás
Mauszkopf Mór földműves
Mermelstein Bernát földműves
Mermelstein Emma háztartásbeli
Mermelstein Gábor földműves

Popovics Ábrahám sakter
Popovics Dóra háztartásbeli
Popovics Lipót iskolás
Popovics Péter iskolás
Popovics Sámuel iskolás
Popovics Sándor iskolás
Róth Bálint iskolás
Róth Bella háztartásbeli
Róth Berta
Róth Béla iskolás
Róth Gábor iskolás
Róth Hajnal
Róth Jenő kereskedő
Róth Olga varrónő

Róth Paula háztartásbeli
Róth Szerén háztartásbeli
Sámuel Dávid munkás
Srajber József szabó, 1896
Stark Dezső földműves
Stark Fanni háztartásbeli
Stark Herman földműves
Stark Ignác
Stark József földműves
Stark Rózsa háztartásbeli
Zelikovics Dávid szabó (1899. X. 06.)
Zelikovics Mór kereskedő
Zelikovics Rózsa háztartásbeli
Zelikovics Simon munkás

*A holokauszt 70. évfordulóján emeltette
a Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai Közössége
Magyarország Miniszterelnökségének támogatásával,
a Péterfalvai Polgármesteri Hivatal,
Magyar Zsidók Kárpátaljai Egyesülete,
Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet közreműködésével.*

2014. IV. 25.

MAGYAR HOLOKAUSZT EMLÉKÉV KÁRPÁTALJÁN – 2014

*A beregszászi emlékkonferencia és kísérő rendezvényeinek díszvendégei
(2014. április 16.–április 26.)*

№	Név	Szervezet, intézmény	Város, cím
1	Dupka György	kutató, Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai Közössége (elnök)	Ungvár
2	Zubánics László	Kutató, Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet (elnök)	Beregszász
3	Bozsik Béla	Magyarország Beregszászi Konzulátusa (konzul)	Beregszász
4	Mánya István	Magyarország Beregszászi Konzulátusa (konzul)	Beregszász
5	Dr. Nagy Ignác	Magyarország Beregszászi Konzulátusa (konzul)	Beregszász
6	Dr. Trieb Gergely	Magyarország Ungvári Főkonzulátusa (konzul)	Ungvár
7	Balog Dénes	Magyarország Ungvári Főkonzulátusa (konzul)	Ungvár
8	Sípos Attila	Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet (irodavezető)	Beregszász
9	Dupka Nándor	UMDSZ ISZ (elnök)	Ungvár
10	Korszun Alekszej	kutató, a Kárpátaljai Megyei Tanács Mellett Működő Rehabilitációs Bizottság tagja	Ungvár
11	Vakiv Marietta	kutató, a Debreceni Egyetem doktorandusza	Ungvár
12	Marcák Gergely	pedagógus, Ungvári Dayka Gábor Középiskola	Homok
13	Csordás László	Irodalmár, a Debreceni Egyetem doktorandusza	Eszeny
14	Lőrincz P. Gabriella	Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet (munkatárs)	Beregszász
15	Bakos Kiss Károly	Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet (munkatárs)	Beregújfalú
16	Doma István	kutató, Beregszászi Szolgáltatóipari Líceum (igazgató)	Oroszi
17	Sepa János	Beregvidéki Múzeum (igazgató)	Beregszász
18	Miszjuk Mihajlo	Kárpátaljai Megyei Állami Levéltár (igazgató)	Munkács
19	Kövér György	Vitézi Rend Kárpátaljai Törzskapitányság (kapitány)	Záhony

20	Id. Pocsai Vince	a „malenykij robot” túlélője	Beregardó
21	Ifj. Pocsai Vince	református lelkész	Beregardó
22	Máté Magda	MÉKK-aktivista, nyugalmazott levéltáros	Beregszász
23	Szemere Judit	Beregi Hírlap (felelős szerkesztő)	Beregszász
24	Imre Margit	Beregvidéki Nyugdíjasok Petőfi Sándor Egyesülete	Beregszász
25	Nagy György	MÉKK-aktivista	Csetfalva
26	Varga Éva	Kárpátaljai Magyar Könyvtárosok Egyesülete (elnök)	Mezővári
27	Deme Ibolya	Kárpátaljai Magyar Könyvtárosok Egyesülete, könyvtáros	Beregsom
28	Grigora Éva	Nagyszőlősi Járási Közművelődési Főosztály munkatársa	Nagyszőlős
29	Shrek Tímea	irodalmár	Beregszász
30	Kertész Dávid	irodalmár	Beregszász
31	Mezei Tatjana	Kárpátaljai Magyar Könyvtárosok Egyesülete, könyvtáros	Beregszász
32	Molnár Erzsébet	Kárpátaljai Magyar Könyvtárosok Egyesülete, könyvtáros	Beregszász
33	Gorjacseva Erzsébet	Kárpátaljai Magyar Könyvtárosok Egyesülete, könyvtáros	Beregszász
34	Somi Ágnes	Kárpátaljai Magyar Könyvtárosok Egyesülete, könyvtáros	Beregszász
35	Polyák Magdolna	Kárpátaljai Magyar Könyvtárosok Egyesülete, könyvtáros	Beregszász
36	Kologyejeva Éva	Kárpátaljai Magyar Könyvtárosok Egyesülete, könyvtáros	Beregszász
37	Kovács Géza	Ungvári Tisza TV, magyar adások szerkesztősége (főszerkesztő)	Ungvár
38	Iváncsik Attila	Ungvári Tisza TV, magyar adások szerkesztősége (riporter)	Ungvár
39	Jenei János	Ungvári Tisza TV, magyar adások szerkesztősége (operatőr)	Ungvár
40	Hegedüs Csilla	Kárpáti Igaz Szó (tudósító)	Beregszász
41	Kovács Elemér	KárpátInfó (főmunkatárs)	Beregszász
42	Baláczky Vladimír	Beregszászi TV (riporter)	Beregszász
43	Baláczky Dominik	Beregszászi TV (operatőr)	Beregszász
44	Fábián Soós Katalin	Pulzus FM Rádió (riporter)	Mezővári

45	Huber Béla	KMZSE (elnök)	Ungvár
46	Édelman András	KMZSE (fotóművész)	Ungvár
47	Halpert Matild	KMZSE (holokauszt-túlélő)	Ungvár
48	Neupaver Ignác	KMZSE (holokauszt-túlélő)	Ungvár
49	Halpert György	KMZSE (holokauszt-túlélő)	Ungvár
50	Weis Miklós	KMZSE	Tiszaújlak
51	Goldberger Ernő	KMZSE	Beregszász
52	Goldberger Ernőné	KMZSE	Beregszász
53	Havel Sztaniszláv	kutató	Szlovákia, Zsolna
54	Dan Steinet	kutató	Szlovákia, Zsolna
55	Janics Joshka	kutató	Szlovákia, Zsolna
56	Friedman Zsuzsa	KMZS	Ungvár
57	Huber Miklós	KMZS, Aknaszlatina	Aknaszlatina
58	Dixler Jákob	KMZS, Munkács	Munkács
59	Sifris Lajos	KMZS, Munkács	Munkács
60	Farkas Béla	KMZS, Nagyszőlős	Nagyszőlős
61	Páva István	MÉKK	Tiszabökény
62	Molnár István	MÉKK	Tiszabökény
63	Pallagi Ágnes	könyvtáros	Péterfalva
64	Kokas Károly és zenekara (Kokas-banda)	Péterfalvai Művészeti Iskola	Péterfalva
65	Minya Tamás	Péterfalvai Művészeti Iskola	Péterfalva
66	Vaskeba Katalin	Nagyszőlősi Központosított Könyvtár (igazgató)	Nagyszőlős
67	Hudák Elvira	helytörténész	Nagyszőlős
68	Kótun Jolán	Munkácsi Állami Egyetem Humán- Pedagógiai Koledzse, magyar tagozat (tanár)	Munkács
69	Dr. Spenik Sándor	UNE Magyar Tannyelvű Humán-és Természettudományi Kar (dékán)	Ungvár

AZ AUSCHWITZ ALBUM

(A bilkei Jákob Lili (Jakab Lenke) és az Auschwitz Album története)

Jákob Lili (Jakab Lenke) és az Auschwitz Album

Jákob Lilit 1945 áprilisában szabadította fel az amerikai hadsereg a Dora-Mittelbau nevű koncentrációs táborban Németország területén. Mikor Lili meghallotta, hogy a tábor felszabadult, ki akart menni, hogy üdvözlje a katonákat, de a kimerültségtől összeesett. Fogolytársai vitték őt be az egyik elhagyott, volt német barakkba. Mikor visszanyerte eszméletét, Lili fázott, így az ágya mellett lévő szekrényben keresni kezdett valamit, ami melegen tarthatná. Ekkor egy fotóalbumot talált, s mikor átnézte, szülőhelyéről, Bilkéről származó embereket és családtagjait ismerte fel a képeken. Lili megőrizte az albumot.

Saját falujába 1945 júliusában tért vissza, azt remélve, hogy megtalálja rokonait. De a tág családi körből – szülők, testvérek, nagyszülők, nagynénik, nagybácsik – egyedül ő volt túlélő. Barátai és ismerősei hallottak az album létezéséről, és kérték, hadd nézzék át ők is, hogy láthassák szeretteiket, akiket elveszítettek. Néhányan elkérték azokat a képeket, melyeken családtagjaik voltak láthatóak és Lili nekik adta ezeket; ez a magyarázata annak, miért hiányzik ma néhány az eredeti képek közül.

1980. augusztus 26-án Jeruzsálemben Lili az albumot hivatalosan átadta a Yad Vashem intézetnek (A Holokauszt Mártírjainak és Hőseinek Emlékhatósága). Beszédében elmondta, nagy megkönnyebbülést

érez, mert úgy gondolja, az album valóban a zsidó nép tulajdona. „Nagy kő esett le a szívemről, mert tudom, hogy az album látható lesz a Yad Vashem intézet új, állandó kiállításán.” A megható légkörű rendezvény végén Lilit hivatalosan a Yad Vashem éremmel tüntették ki. Két nappal később Lili meghívást kapott, hogy az akkori izraeli miniszterelnökkel, Menachem Beginnel találkozzon, aki maga is látni akarta az albumot.

Úton hazafelé az Egyesült Államokba Lili Lengyelországba látogatott, a háború óta először, ahol felkereste az Auschwitz-Birkenau-i emlékmúzeumot.

Egy családi indíttatású történet

1944 zsidó húsvétjának utolsó napján a zsinagóga udvarában gyűjtötték össze a zsidókat Bilkén, a Kárpátok egyik kisvárosában, mely ekkor Magyarországhoz tartozott. Jákob Lilit és családját másokkal együtt a túlsúfolt beregszászi gettóba zárták, ahol kb. 10.000 zsidót gyűjtöttek össze Beregszászról és a közeli városokból, falvakból.

Néhány nappal később négy, férfiakkal, nőkkel és gyerekekkel teli vasúti transzport hagyta el a gettót, amely május 26-án reggel érkezett meg Auschwitz-Birkenaubá. A deportáltak között volt Lili és családja is. Az albumban képeket találunk Liliről, fivéreiről, nagymamájáról és nagypapájáról, amikor Auschwitz-Birkenau vasútállomásának rámpájára érkeztek.

I. MEGÉRKEZÉS AUSCHWITZ-BIRKENAUBA

Lili nagyszülei, Ávrám és Seindele

*1. kép. Megérkezés
Auschwitz-Birkenaubá – Lili nagyszülei,
Ávrám és Seindele*

*2. kép. Megérkezés
Auschwitz-Birkenaubá – Lili testvérei,
Jiszráel (Szril) és Zélig*

Siddy Miller

3. kép. Megérkezés
Auschwitz-Birkenauba

Goldberger Channa

Halpert Chaja

Goldberger Channa unokája

4. kép. Megérkezés
Auschwitz-Birkenauba (balról jobbra)
Goldberger Channa (Weiss Cvi lánya),
Halpert Chaja, Goldberger Channa
unokája

5. kép. Megérkezés
Auschwitz-Birkenauba

6. kép. Megérkezés
Auschwitz-Birkenauba

7. kép. Megérkezés
Auschwitz-Birkenauba

8. kép. Megérkezés
Auschwitz-Birkenauba

9. kép. Megérkezés
Auschwitz-Birkenauba

10. kép. Megérkezés
Auschwitz-Birkenauba

II. A SZELEKCIÓ FOLYAMATA

11. kép. A szelekció

12. kép. A szelekció

13. kép. A szelekció

14. kép. A szelekció

15. kép. A szelekció

16. kép. A szelekció

17. kép. A szelekció

18. kép. A szelekció

III. A FOGOLLYÁ (HÄFTLING) VÁLÁS

Jákob Lili

19. kép. Zsidó nők a sorakozón
Birkenauban

20. kép. Zsidó női rabok
a folyamat végén

21. kép. Zsidó férfiak a fogollyá válás folyamatának végén

22. kép. Zsidó nők úton, a táboruk felé, már foglyoként

23. kép. Férfi zsidó foglyok

24. kép. Női zsidó foglyok a női táborban

25. kép. Női zsidó foglyok

26. kép. Férfi zsidó foglyok a „Szaunában” történt fertőtlenítés után

IV. A „KANADA”

27. kép. A „Kanada” kommandó női rabjai válogatják a tárgyakat a barakkok előtt

28. kép. A „Kanada” részleg barakkjai nem bizonyultak elégségesnek; személyes vagyontárgyak tömegei lepik el a barakkok közötti helyet

29. kép. Egy tipikus kép a csomagok és bőröndök végtelennek tűnő áradatáról, melyeket „Kanadában” gyűjtöttek és szortíroztak

30. kép. Válogatás a barakkok előtt. Elkobzott javak újabb szállítmánya érkezett egy teherautón

31. kép. A „Kanada kommandó” rabjai a blokkok előtt válogatják szét a teherautók rakományát.

32. kép. Az ide hurcolt zsidó emberektől elkobzott ruhadarabok

V. AZ UTOLSÓ ÚT: A GÁZKAMRÁK FELÉ

33. kép. Utolsó útjukon

*34. kép. Zsidó nők és gyerekek
a III. sz. krematórium előtt*

35. kép. Utolsó útjukon

36. kép. Utolsó útjukon

37. kép. Utolsó útjukon

*38. kép. Zsidók a birkenai kiserdőben a
„zuhanyzás” előtt, a krematórium mellett*

39. kép. Zsidók a birkenai kiserdőben, mielőtt a halálba vezetnék őket, a krematórium mellett

40. kép. Anyák és gyermekeik, miközben a birkenai kiserdőben a halálukra várnak, a krematórium mellett

Forrás:

- http://www.yadvashem.org/yv/en/education/languages/hungarian/lesson_plans/auschwitz_album1.asp

Irodalom:

- http://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/album_auschwitz/page1.asp
- http://www.multesjovo.hu/en/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/743/
- <https://www.youtube.com/watch?v=Ho5zuuhDoMg>
- http://www.yadvashem.org/yv/en/education/languages/hungarian/lesson_plans/auschwitz_album2_4.asp

A MAGYAR HOLOKAUSZT EMLÉKÉVÉHEZ KAPCSOLÓDÓ FELVÉTELEK

A rendezvénysorozat beregszászi,
ungvári, munkácsi, nagyszőlősi, tiszabökányi,
péterfalvai helyszínein készültek
(Fuchs Andrea összeállításában)

BEREGSZÁSZ, 2014. ÁPRILIS 16.

1-2. kép. Emlékezés az egykori zsinagóga falánál

3-4. kép. Beregszász, Európa-Magyar Ház,
Robert Capa fotóművész vándorkiállításának megnyitója

5-8. kép. Európa-Magyar Ház,
nemzetközi emlékkonferencia

UNGVÁRI NEMZETI EGYETEM, 2014. ÁPRILIS 23.

9-12. kép. Rendhagyó történelmi és irodalmi óra, fotó- és könyvkiállítás, dokumentumfilm-vetítés az UNE Magyar Tannyelvű Humán- és Társadalomtudományi Karán

NAGYSZÓLŐSI KÖNYVTÁR, 2014. ÁPRILIS 25.

13-14. kép. Magyar holokauszt-megemlékezés, író-olvasó találkozó

NAGYSZŐLŐS, 2014. ÁPRILIS 25.

15-16. kép. A nagyszőlősi zsidó temető

*17-20. kép. A visszakapott zsinagóga felújítás alatt,
gyertyagyújtás a holokauszt-emléktáblánál*

TISZABÖKÉNY, 2014. ÁPRILIS 25.

21-24. kép. Feliratos emlékoszlop-avatás a tiszabökényi elhurcolt zsidók emlékére

PÉTERFALVA, 2014. ÁPRILIS 25.

25-26. kép. Megemlékezés, fotókiállítás a könyvtárban

SZOLYVAI EMLÉKPARK, 2014. NOVEMBER 22.

27-29. kép. A Raoul Wallenberg domborműves emléktábla felavatása